

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

S. AHMEDOV, R. QO'CHQOROV, SH. RIZAYEV

ADABIYOT

UMUMTA'LIM MAKTABLARINING 6-SINFI UCHUN
DARSLIK-MAJMUA

QAYTA ISHLANGAN 2-NASHRI

TOSHKENT «MA'NAVIYAT» 2009

83.3(0)

адабиётнинг осил

Aziz o'quvchi!

Siz 5-sinfda o'zbek va jahon adabiyotining ajoyib namunalari bilan tanishgan. buyuk siymolarning, iste'dodli ijodkorlarning tarjimai hollaridan xabardor bo'lgan edingiz. Shubha yo'qki, Siz egallagan bu bilimlar dunyoqarashingizni yanada boyitdi, ezgulikka, go'zallikka bo'lgan mehringizni oshirdi.

Bu yil, 6-sinfda yanada ko'proq ijodkorlar bilan tanishasiz, rang-barang asarlarni teranroq o'rganasiz. Endi Sizning ko'ngil uyingizga o'zbek mumtoz adabiyoti-yu jahon adabiyotidan ham, hozirgi zamon adabiyotidan ham ko'proq adib-u shoirlar kirib kelishadi. Ularga qalbingizdan keng o'rin bering, asarlarini qunt bilan, sinchiklab o'rganing. Darslikda badiiy asarlarning turlari va janrlari haqida nazariy ma'lumotlar ham keltirilgan. Bu esa Sizning adabiyot ilmi haqidagi bilimlaringizning yanada boyishiga, badiiy asar mohiyatini chuqurroq anglashingizga yordam beradi. Sizga yana bir narsani tavsiya qilamiz: ushbu darslikda ko'pgina asarlar to'liq holda emas, balki qisqartirib keltirilgan. Siz ana shu asarlarning to'liq nusxasini topib o'qisangiz, adabiyot fanini yanada chuqurroq o'zlashtirgan, ayni paytda juda katta estetik zavq, ma'naviy oziq olgan bo'lasiz.

Bu ishda Sizga muvaffaqiyatlar tilaymiz!

A 98

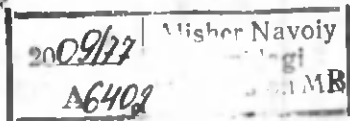
HD 35454
391

Ahmedov Sunnat.

Adabiyot: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik-majmua / S. Ahmedov, R. Qo'chqorov, Sh. Rizayev; O'zR Xalq ta'limi vazirligi. – 2-qayta ishlangan nashri. – T.: «Ma'naviyat», 2009. – 320 b.

I. Qo'chqorov R.

II. Rizayev Sh.

**Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari
hisobidan ijara uchun chop etildi.**

A 4702620204-8
M25(04)-09

Sinfda foydalanish uchun

ISBN 978-9943-04-095-3

© «Ma'naviyat», 2009

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING DAVLAT MADHIYASI

Mutal BURHONOV *musiqasi*

Abdulla ORIPOV *so‘zi*

Serquyosh, hur o‘lkam elga baxt, najot,
Sen o‘zing do‘stlarga yo‘ldosh mehribon!
Yashnagay to abad ilm-u fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

NAQAROT:

Oltin bu vodiylar – jon O‘zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug‘ xalq qudrati jo‘sh urgan zamon
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag‘ri keng o‘zbekning o‘chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo‘r qanot!
Istiqlol mash‘ali, tinchlik posboni,
Haqsevar ona yurt, mangu bo‘l obod!

NAQAROT:

Oltin bu vodiylar – jon O‘zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug‘ xalq qudrati jo‘sh urgan zamon
Olamni mahliyo aylagan diyor!

MA'NAVIYAT XAZINASI

Aziz o'quvchi!

O'tgan yili adabiyot darsidan anchagina saboq oldingiz. Adabiyot nima ekani, odamlar badiiy asar o'qishga nega qiziqishlari, adabiy asarlar qanday turlarga ajralishi-yu uning ayrim mumtoz namunalaridan xabardor bo'ldingiz. Dars davomida o'rganilgan ko'plab asarlar hamon yodingizdan chiqmay, Sizni o'yantirayotgan bo'lsa ham ajab emas. Bu holat – yaxshilik alomati. Ya'ni, Siz bu asarlarni faqat baho olish uchungina, shunchaki o'qimabsiz. Diqqat bilan, ko'nglingizni berib mutolaa qilibsiz. Ularning qahramonlari Sizning yuragingizdan joy olibdi. Bir so'z bilan aytganda, ma'naviy olamingiz kengayib, yanada go'zallashibdi!

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida adabiyotning inson hayotidagi o'rni va ahamiyatiga alohida to'xtalar ekan, jumladan, shunday deydi:

«Insonni, uning ma'naviy olamini kashf etadigan yana bir qudratli vosita borki, u ham bo'lsa, so'z san'ati, badiiy adabiyotdir. Adabiyotning insonshunoslik deb, shoir va yozuvchilarning esa inson ruhining muhandislari, deb ta'riflanishi bejiz emas, albatta»¹.

Xo'sh, inson ma'naviyatining, ruhiyatining yuksalishida adabiyot, kitob mutolaasi qanday o'rin tutadi?

Inson hayvondan farq qilaroq, nafaqat moddiy ozuqaga, balki ma'naviy-ruhiy oziqqa ham muhtojlik sezadi. Bu nima degani?

Agar Siz iste'mol qiladigan oziq-ovqatlar jismingiz ehtiyojlarini qondirib, uni holsizlanishdan asrab, doimiy quvvatlantirib tursa, ma'naviy oziqlanish Sizni ruhiy boyitib, tetiklashtirib, ma'naviy qashshoqlashishdan

¹ Islom Karimov. «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch». T., «Ma'naviyat», 2008, 136-b.

asraydi. Odamning moddiy boyliklari ko'payishi uni o'z-o'zidan ma'naviy boy qilib qo'yamaydi. Inson och-yupun qolmaslik to'g'risida qanchalik o'ylasa, o'zini ma'naviy yuksaltirish to'g'risida ham undan-da ko'proq jon kuydirishi kerak bo'ladi. Ma'naviy yuksalishning eng samarali yo'llaridan biri esa kitobga oshno tutinish, jumladan, adabiy asarlar mutolaasiga ixlos qo'yishdir.

Adabiyotning aynan ma'naviyat xazinasi ekanligining yana bir sababi shundaki, uning bag'rida hozirga qadar insoniyat ardoqlab kelayotgan eng tansiq hislar – insonparvarlik (gumanizm), adolat, shafqat, o'zaro hamjihatlik, do'stlik, mehr va muruvvat, sevgi-muhabbat, go'zallikka tashnalik singari o'lmas insoniy tuyg'ular jamuljamdir. Adabiyotga oshno tutingan odam qalbiga bu hislar ko'chib o'tishi, uni hazrati insonga aylantirishi, hayotiga nur olib kirib, turmushini turfa mazmun bilan boyitishi aniqdir.

Yurtboshimiz «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida xalqimizdan yetishib chiqqan, uning dunyoga ma'rifatli millat sifatida tanilishiga ulkan hissa qo'shgan buyuk ijodkorlar xizmatiga yuksak baho berar ekan, jumladan, mutafakkir bobomiz Alisher Navoiyni quyidagicha ta'riflaydi:

«Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avlivosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir»¹.

Ko'ryapsizki, xalqqa xizmat qilmoq uchun, uning yodida abadiy qolmoq uchun so'zga, adabiyotga, ma'rifat va ma'naviyatga sidqidildan xizmat qilishning xosiyati beqiyosdir.

Sizni badiiy adabiyotni ixlos bilan o'qishga da'vat etayotganimizning sabablari ko'p, albatta. Bu masalada, keling, uzoqqa bormay, o'zingizdan kelib chiqaylik. O'tgan o'quv yilida o'nlab shoir-yozuvchilarning qator asarlarini o'qib-o'rgandingiz. Endi ayting-chi, shu asarlarni o'qigan va uqqan tengdoshingiz bilan ularni o'qimagan yoki o'qisa-da uqmagani sinfdoshingiz orasida qandaydir farq bormi-yoqmi?

To'g'ri, adabiyot va boshqa san'at turlarining insonga ta'siri darrov sezilib-bilinib qolmaydi. Xuddi yoshingiz ulg'ayayotganini o'zingiz se-

¹ **Islom Karimov.** «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch». T., «Ma'naviyat», 2008, 47-b.

zishingiz qiyin bo'lganidek, adabiyotning Sizga o'tkazayotgan ta'sirini ham qo'l bilan ushlab, ko'z bilan ko'rish mumkin emasdek. Lekin ko'p kitob o'qiydigan, adabiyotga chin dildan qiziqadigan do'stlaringiz yurish-turishiga, odob-axloqiga razm solib qarasangiz, ular boshqalardan ancha ajralib turishini sezmaslik-ko'rmaslik ham mumkin emas. Ularning gap-so'zlari salmoqli, mazmunli bo'lib borayotgani, bu bolalar ko'cha changitib yurishdan ko'ra biror foydali mehnat qilishga harakat qilishlari, uyatsiz so'zlar bilan lafzini bulg'ashdan tiyilishlarini ham sezsangiz kerak. Ular uyda yozib kelgan inshosi yoki referatini o'qib berayotganida eng to'polonchi sinfdoshlaringiz ham jimgina eshita boshlagani ham bor gap.

Xo'sh, bu kitobsevar bolalarning boshqalardan bir-ikki qadam oldinroqqa o'tib olishlariga ham ota-onalar, ham ustozlarning nazariga tushishlariga ko'proq nima sabab bo'ldi? Nega ko'plab fan olimpiadalarida aksariyat o'shalar g'olib chiqyapti? Nega maktabingizda o'tkazilayotgan «Davlat tili bayrami»ga sinfingizdan aynan shu bolalar tanlab olindi? Nima uchun bu do'stlaringiz ortidan turli xunuk gaplar eshitmaysiz? Ularni boshqalardan ildamroq yurishiga kuch berayotgan narsa nima ekan?

Barakalla, to'g'ri topdingiz! Buning nomi – MA'RIFAT. Kitob orqali, adabiy asarlarni o'qib-o'rganish tufayli orttirilgan bebaho boylik – ma'naviyat va ma'rifat!

Qolaversa, adabiyot so'zi aslida odob so'zidan olingan bo'lib, qadimdan Sharq mamlakatlarida adabiyotga insonni odob va axloqqa yo'naltiruvchi ruhiy-ma'naviy manba sifatida qaralgan. Bu yerda odobni tor ma'noda tushunmasligimiz, bu so'z zamirida yotgan barcha fazilatlarini o'zimizga tasavvur qilishimiz kerak. Ya'ni odob tushunchasi insonni inson qilib turadigan barcha ijobiy xususiyatlarni o'zida jamuljam etadi. Vatanga muhabbat, ajdodlar xotirasiga ehtirom, ota-ona va yaqinlariga mehr-oqibat, o'zgarlar dard-u tashvishi bilan yashash, inson tuyg'ulariga hurmat va e'tibor, shafqatga muhtoj kishilar ko'nglini ko'tarish – bularning bari inson odobi degan yuksak tushunchani tashkil etadi. Adabiyot tarixidagi jamiki buyuk asarlarning bosh mazmun-mohiyatini esa ayni qadriyatlar tashkil qiladi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, o'qishda ham o'qish, uqish va his qi-

lish bor. Demoqchimizki, kitob mutolaasi odam bolasidan bu ishga jiddiy berilishni, yuqorida ta'kidlaganimizdek, ixlos bilan yondashishni talab qiladi. Falon asarni o'qidingmi-o'qidim qabilida ish tutish mutlaqo yaramaydi. O'sha asarni, uni yozgan yozuvchi yoxud shoirming orzu-o'ylari, asarga singdirgan tuyg'ularini his qilish kishidan alohida e'tiborni talab qiladi. His qilib o'qilmagan asar chinakam gul bilan sun'iy gulning farqiga bormagandek gap.

Xo'sh, asarni his qilib o'qish nima degani?

Bilasizki, har qanday badiiy asarda insonga xos bo'lgan fazilat va illatlar ifoda etiladi. Go'yo hayvonlar to'g'risida bitilgan ertaklarning ham tag-zaminida insoniy tuyg'ular yotadi. Tuyg'ular esa faqat aql orqali emas, balki ko'ngil, yurak orqali seziladi. Deylik, bir asar qahramoni og'ir ahvolda qoldi. Yomon odamlar qilmishidan uning taqdirida qorong'i kunlar boshlandi. Uning bu holatini yaqindan his qilish, bu voqealar xuddi Siz bilan bo'layotgandek qarash ruhiyatingizni toblaydi, Sizni chiniqtiradi, yomonliklardan qutulish yo'llarini o'rgatadi. Siz o'zingiz sezib-sezmagan holda dunyoda yomonlik degan yovuz kuch bor ekanini bilasiz. Uni olamga yoyayotgan ham Siz-u bizdek insonlar ekanini ko'rasiz. Va, eng muhimi, bu yomonlikka qarshi kurashish ham odamlarning zimmasidagi vazifa ekanini anglab yetasiz. Mana shu anglash Sizni olimgina emas, yaxshi odam ham bo'lishingiz yo'lidagi dastlabki qadam bo'lsa, ne ajab.

O'z mustaqilligini qo'lga kiritgan ona Vatanimizning ertangi kun taqdiri qanday bo'lishi, dunyo xalqlari orasida orttiradigan obro'-e'tibori ko'p jihatdan Sizning qanday odam bo'lishingizga, adabiyot va san'atga ixlos bilan oshno tutunishingizga bog'liqdir desak, hecham hayron bo'lmang. Chunki mamlakatni mamlakat, millatni millat qiladigan uning o'g'il-qizlari, bag'rida o'stirayotgan farzandlaridir. Agar bu farzandlar faqat bugungi kunini, qorin g'aminigina o'ylab yashaydigan, yurtdoshlari taqdiriga befarq, o'z manfaati yo'lida insof, adolat, iymon tuyg'ularini toptab o'tadigan kimsalar bo'lib yetishsa, bunday yurtning holiga voy. Bunday yurtga chetdan bosib keladigan dushmanning ham keragi bo'lmaydi. Boyagi ma'naviyatsiz, ma'rifatsiz kimsalarning qilmishlari yurtning nafaqat bugunini, balki kelajagini ham xavf ostida qoldirishi

turgan gap. Bunday farzandlar qo'liga o'tadigan yurtning boyliklari talon-toroj bo'ladi, iqtisodiy tanazzul tuganmas dardga aylanadi. Uning madaniyati va san'ati milliy qiyofasizlikka duchor bo'ladi. Jamiyat hayotida adolatsizlik, insofsizlik va madaniyatsizlik oddiy holga aylanib, kishilarning kelajakka bo'lgan ishonchi mutlaqo so'nadi.

Farzandlari ma'rifatli, ma'naviyatli, o'zligini tanigan xalqning esa, albatta, iqboli kuladi. Komil farzandlar o'zini tug'ib katta qilgan ona Vatanining qadrini har narsadan yuksakka qo'yadi. Ular uchun yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, el farovonligi yo'lida o'qib-o'rganish, mehnat va ijod qilish hayotning tub mazmuniga aylanadi. O'zini buyuk millatning, qadimiy xalqning chinakam vorisi deb bilgan farzandlar bugun dunyoda hech kimdan kam emasligini anglab, kelajakda ham hech kimdan kam bo'lmaslikni ko'zlab harakat qiladilar.

Shu ma'noda, xalqimiz boshidan o'tgan barcha yaxshi va yomon kunlarni doimiy yodda tutish uchun adabiyotga murojaat qilamiz. Qolaversa, ota-bobolarimizning ushalmagan orzularini ro'yobga chiqarish bizning zimmamizdagi muqaddas burch ekanini anglashga yordam beradigan ham adabiyot – so'z san'ati hisoblanadi. Zero, adabiyot tarixi – millat va mamlakat tarixining jonli ifodasidir. Adabiyotini anglagan millat o'zligini anglaydi.

Yurtboshimiz mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan boshlab adabiyot ahliga har tomonlama yordam ko'rsatish, ijod erkinligini ta'minlash, badiiy adabiyotlar nashrini ko'paytirish borasida O'zbekiston hech qaysi davlatdan ortda qolmasligi masalasiga alohida e'tibor qaratmoqda. Eng muhimi, milliy adabiyotimizning ertangi kuni, uning kelajakdagi rivoji ma'naviyat sohasidagi ustuvor vazifa ekanini alohida uqtirmoqda:

«Agar biz O'zbekistonimizni dunyoga tarannum etmoqchi, uning qadimiy tarixi va yorug' kelajagini ulug'lamoqchi, uni avlodlar xotirasida boqiy saqlamoqchi bo'lsak, avvalambor buyuk yozuvchilarni, buyuk shoirlarni, buyuk ijodkorlarni tarbiyalashimiz kerak. Nega deganda, ulug' adib Cho'lpon aytganidek, adabiyot yashasa – millat yashaydi»¹.

¹ **Islom Karimov.** «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch». T., «Ma'naviyat», 2008, 139–140-betlar.

Demak, adabiyot darsi Siz uchun shunchaki vaqt o'tkazib, o'qituvchi savollariga bir amallab javob berib, qoniqarli baho qo'rganiga xursand bo'lib chiqib ketadigan dars bo'lmasligi kerak ekan-da. Adabiyot Sizni nafaqat olim, balki ODAM bo'lishingizga ko'maklashadigan eng yaqin do'stingizga aylanishi qanchalar muhim. Bilingki, bu do'st Sizga hech qachon xiyonat qilmaydi, hech vaqt Sizni yo'lg'iz qoldirmaydi, biror payt joningizga tegmaydi, zeriktirmaydi. Adabiyotga qo'lingiznigina emas, qalbingiz, yuragingizni bering, u bilan yorug' kunlarni ko'zlab safarga chiqing. Safaringiz mazmunli bo'lsin, aziz o'quvchi!

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning badiiy adabiyot va ijodkorlar haqidagi fikrlarini so'zlab bering.
2. «Adabiyot» so'zining lug'aviy ma'nosini izohlang.
3. Adabiyot nega «ma'naviyat xazinasi» deb nomlanishini tushuntirib bering.
4. Qaysi adabiy asarni o'qiganingizdan keyin o'zingizda jiddiy o'zgarish his qilgansiz? Shu o'zgarishni izohlab bera olasizmi?
5. O'zingizni yetarli darajada kitob o'qiyapman, deb hisoblaysizmi?
6. «Kitobdan kitobning farqi bor» degan gapni qanday tushunasiz?
7. Sizni va tengdoshlaringizni ko'proq nimalar qiziqtiradi? Ular orasida adabiy asarlar o'qishga chanqoqlik ham bormi?
8. Agar bir aylanib yozuvchi bo'lib qolsangiz, eng avvalo nimalar to'g'risida yozgan bo'lardingiz?
9. Sizningcha, ilmiy asarlar bilan badiiy asarlar orasida qanday farqlar bo'ladi?
10. «Ma'rifatli kishi» deganda yaqinlaringizdan kimni ko'z oldingizga keltirasiz? Bunday odamdan nimalarni o'rgangan bo'lardingiz?
11. Ota-onangizning vaqti bo'lmaganda ukalaringizni atrofingizga yig'ib, biror kitob o'qib berishni odat qilganmisiz?
12. Yozuvchi Abdulla Qahhor «Adabiyot – atomdan kuchli, lekin uning kuchini o'tin yorishga sarflamaslik kerak» degan edi. Shu gapni izohlab berishga urinib ko'ring-chi.

BOLA – UCHQUR XAYOL EGASI

G'afur G'ULOM

(1903–1966)

Taniqli o'zbek adibi G'afur G'ulomning tarjimai holi, «Mening o'g'rigina bolam» nomli hikoyasi bilan o'tgan o'quv yilida tanishgan edingiz. Yodingizda bo'lsa, bo'lg'usi adib 1903-yilda Toshkent shahrida tavallud topgan. Uning ayni o'ynab-kuladigan, baxtli va betashvish kunlarni kechirishi lozim bo'lgan bolalik onlari Birinchi jahon urushi davri (1914–1918-yillar) ga to'g'ri keldi. Ota-onasidan yosh yetim qolgan G'afurjonning boshiga juda ko'p ko'rgiliklar tushadi. Garchi urush bizning yurtimizdan juda uzoqda – olis Yevropada kechayotgan bo'lsa-da, uning sovuq nafasi butun o'lkamizni qamrab olgan edi. Shahar va qishloqlar och-nahor odamlarga, tilanchi va devonalarga to'lib ketgandi. Urush tufayli turmush tobora og'irlashar, qimmatchilik va qahatchilik (oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarning yetishmasligi) xalqning tinkasini quritar darajaga yetgandi. Bunga qo'shimcha, yurtimizni bosib olgan chor Rusiyasi mustamlakachilari urush ortidagi og'ir qora ishlarni bajartirish uchun bizning o'lkamizdan ham erkaklarni – qo'ldan ish keladigan kishilarni majburan mardikorlikka olib ketardi. Boquvchisidan ajragan xonadonlar, ayollar va bolalar nihoyatda ayanchli ahvolda qolgan, shu sharoitda, og'ir mehnat bilan yetishtiriladigan aksariyat noz-ne'matlarni chor hukumati turli bahonalar, aldovlar bilan yurtdan tashib ketardi. Ko'chalarda daydib yurgan to'p-to'p tilanchilar va gadoylar safiga

urush bo'layotgan joylardan jon saqlash uchun qochib kelgan yuz minglab och odamlar ham qo'shilgandi.

Bo'lg'usi adib mana shu musibatga to'la kunlarni o'z boshidan o'tkazar ekan, bolalik tasavvurida bu ko'rgiliklar uzoq muddatga muhrlanib qolmasligi, qalbini larzaga solmasligi mumkin emas edi, albatta. Keyinchalik – 1936-yilda yozuvchi bu o'tmish hodisalarini xayolida qayta jonlantiradi va o'zining mashhur «Shum bola» nomli qissasini yaratadi. Bu qissa uning umrining oxiriga qadar yanada sayqallanib, boyib boradi, o'tgan asrning 60-yillarida hozirgi mukammal holiga keltiriladi.

Quyida ana shu qissadan bir parchani e'tiboringizga havola qilar ekanmiz, avvalo bu parchani sinchiklab mutolaa qilishingizni, qolaversa, maktabingiz kutubxonasidan G'afur G'ulom kitobini topib, asarni to'liq holda o'qib chiqishingizni istar edik. Shuni bilingki, mazkur qissani bugungi kunda nafaqat o'zbek kitobxonlari, balki dunyoning juda ko'p joylaridagi tengdoshlaringiz ham miriqib o'qimoqdalar. G'afur G'ulomning «Shum bola» qissasi dunyodagi ko'plab xorijiy tillarga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilayotgani bejiz emas, albatta.

Qissa to'g'risidagi suhbatni esa undan bir shingil bahramand bo'lganingizdan keyin boshlaymiz.

SHUM BOLA

(qissadan parcha)

...Bu qishloqda Sariboy bo'lis degan katta yer egasi bor ekan. Uning ming tanoblab hisoblangan olmazoriga epchil qo'lli xizmatkor doim zarur bo'lib turar ekan. Ayniqsa, hozir olmalar pishgan vaqti bo'lgani uchun menga o'xshash oshtomog'iga yuradigan arzonqo'l kishilarni eshigidan quvlamas ekan. Bu kecha uning xizmatkorlari yotadigan qo'shxonada yotishga qaror berdim. Uzumchi menga yo'l boshlovchi bo'lib ko'rsatib qo'ydi. Boyning qari-qartang aralash yigirma choq xizmatkorlari kechki juvari go'ja ustida edilar.

– Assalomu alaykum, – deb kirib bordim. Juda mehribonlik bilan o'z o'rtalariga qabul qildilar. Arz-dodimni ularga aytdim. Ulardan bitta keksarog'i:

– Asil umring Sariboyda bekorga o'tib ketadi, uka, yosh ekansan.

Bironta boshqa kasbning payidan bo'lganingda yaxshi bo'lar edi. Ha, mayli, sal o'zingni tutib olguningcha o'n-o'n besh kun ishlab tur. Keyin yo'lingni topib olarsan... – degan dudmal maslahat berdi. Bitta bo'sh sopol tovoqqa bir cho'mich go'ja quyib berdilar. Ikki burda jaydari non bilan shu oshni maza qilib ichib oldim.

Yotishda ham shular o'rtasida qoldim. Yaxshi olmalarni joylab, uzoq shaharlarga yuboradigan yashiklardan ikkitasini yonma-yon karavot qildim. Boshimga olma o'raydigan yog'och qirindisidan yostiq qilib rohat-rohat uyquga ketdim.

Bu uyqu eshon xonaqosiga qaraganda juda shohona edi. Hech bo'lmasa, bu yerda, tong azonda avrodchi so'filarning qichqirib g'oldiraydigan har xil duolari kishini uyqudan bezovta qilmas edi. Erta bilan bo'lisning oldiga bordim. Bir qancha silkillashishlardan keyin boy menga xizmat haqi uchun oyiga xom-pishiqlik aralash. ona sutidan halol ikki pud o'n yetti qadoqdan olma beradigan bo'ldi. Shu paytda boyning avzoyini ko'rib, mening ham haromzoda tomirim urib qoldi. «Mendan nima ketdi, bir shart qo'yib qo'yay, bir kun boshimga biror ish tushib qolsa, shu bahona qutulib ketarman», degan xayol bilan: «Boy buva, – dedim, – endi-ku, savdoyimiz pishdi. Shariat yuzasidan mol sotganda hamma aybini aytib sotsa halol bo'lar ekan. Mening ham bir aybim bor, shuni boshdan aytib qo'yganim yaxshi».

– Xo'sh, nima aybing bor? Siyg'oqmisan, tutqanoqmisan?

– Yo'q, aybim bu emas, aybim shuki, yoshligimdan odat bo'lib qolgan, har zamon-har zamonda beixtiyor yolg'on gapirib qo'yaman, shunda koyimasangiz bas. Xizmat haqqi mayli, siz aytgancha bo'lsin.

– Obbo bachchag'ar-ey, quv ko'rinasan-a, ha, mayli-mayli. Lekin ko'p yolg'onlamagin!

Qiladigan ishlarim uncha ham qiyin emas. Olmalarga tirgovich qo'yaman, to'kilgan olmalarni terib, qoqi qilaman. Bog' qo'riyman. Ba'zida xo'jayinga pul zarur bo'lib qolsa xom-xatala olmalarni aravaga ortib, Darvoza, Sariog'och atroflardagi bug'doykor qishloqlarga olib borib sotib kelaman. Molga to'g'rab bersa mol yemaydigan olmalarni cho'lda, bug'doy o'rib turgan dehqonlarga bir qadog'ini ikki qadoqdan bug'doyga alishaman.

Sariboy bo'lis haligacha xo'jayinlarimning ichida eng xudo urgan badbaxti, ziqnasi edi.

Uning oldiga bir ish bilan borsangiz, bo'lar-bo'lmas yerda «innaykeyin» deb so'raydigan odati bor edi. Ana shu «innaykeyin»ga javob topib bera olmasangiz, onangizni Uchqo'rg'onda ko'rasiz. Qamchi bilan yelkaga tushirib qolguvchi edi. Chunonchi, borsangiz-da, «qandil olma pishibdi» deb aytsangiz, u sizga «innaykeyin» deb savol beradi. Siz albatta: «Shu pishgan olmani terish kerak» deysiz. Yana xudo qarg'agan «innaykeyin» deydi. Xayr, «Sotish kerak», deysiz. Yana «innaykeyin» deb so'rab qoladi. Vaholanki, shu yerda gapning o'zi tamom. «Innaykeyin» degan savolga hech hojat yo'q. Ana shunaqa o'rinda javob topib bera olmaysiz-da, boydan kaltak yeysiz.

Sariboy Chuvalachidagi Yusuf kontor bilan qimor o'ynab, uning mevazorlari, ichki-tashqi qo'rg'onchasi, butun dov-dastgohining hammasini yutib olibdi. Yusuf kontorning bog'i, ayniqsa, uning bahavo shiyponi bizning xo'jayinga ma'qul tushib qolib, darrov o'sha yerdan bitta do'ndiqqina qirg'iz xotinni olib, bir borgancha o'n-o'n besh kunlab Kalasga qaytmaydigan bo'lib qoldi. Olmalar pishib, to'kilib ketayotibdi, xo'jayindan ruxsatsiz terishga hech kim botina olmaydi. Otlarga yem-xashak yo'q. Xizmatkorlar och, lekin boyning oldiga borishga hech kimning yuragi dov bermaydi. Har gapdan keyin beriladigan «innaykeyin» savolidan hamma qo'rqadi.

Bir kun kechqurun xizmatkorlar bilan o'tirib qanday qilib boyni o'z joyiga chaqirib kelish to'g'risida maslahatlashdik ham kim borishini o'ylashdik, nima deb chaqirib kelishni fikrlashdik. Toinki «innaykeyin» dardidan keyin boyning o'zini tinkasi quriydigan bo'lsin.

Chek menga chiqdi.

Erta bilan bir otga minib, boyning oldiga qarab yo'l soldim. Yo'l-yo'lakay ming xil xayollarga botib o'ylayman. Qanday qilib «innaykeyin»iga javob topish kerak?

Yetib borib otdan tushdim. Boy shiyponda kalla go'shti bilan nonushta qilib o'tirgan ekan. Salom berib sekingina poygakka tushib o'tirdim.

– Xo'sh?!

– Shunday o‘zim, sizni sog‘inib, bir ko‘rib kelay deb kelgan edim.

– Yaxshi, yaxshi, barakalla, juda ham quruq kelmagandursan, biror ishing bordur, xo‘sh, nimaga kelding?

Shu paytda boyga xizmatkor yurishda qo‘ygan shartim esimga tushib qoldi. «Shart qilgan yolg‘onni endi gapirmasang, qachon gapirasan», dedim-da, gap boshladim:

– Anavi, haligi, dandon sopli pichog‘ingiz sinib qolib edi, shuning xabarini bergani keldim.

Ana shu so‘zdan keyin menga «innaykeyin» savoli yog‘ila boshladi.

– Xo‘sh, innaykeyin, qanday qilib sindi? Ro‘zg‘orda mening pichog‘imdan boshqa pichog‘ qurib ketgan ekanmi?

– Tozi itingizning terisini shilayotgan edim, suyakka tegib sinib qoldi.

– Iyya?! – dedi boy. – Tozining terisini mening dandon sopli pichog‘imda shilasanlarmi, o‘zing ayt-chi, nimaga shildilaring?

– Shoshib qoldik-da, o‘lib qolgandan keyin, bekor ketmasin deb terisini shilib oldik.

– Nima qilib o‘ldi?

– Harom o‘lgan otning go‘shini ko‘p yeb qo‘ygan ekan, bo‘kib o‘ldi.

– Harom o‘lgan ot go‘shiti qayoqda ekan?

– Ha, o‘zimizning to‘riq qashqaning go‘shini yeb o‘ldi-da, begona ot emas.

Boy alanglab qoldi.

– Hay-hay, bola og‘zingga qarab gapir, to‘riq qashqa o‘ldi dedingmi? Xo‘sh, to‘riq qashqa nima qilib o‘ldi?

– Xomlik qilib o‘ldi.

– Nimaga xomlik qiladi?

– Hech aravaga qo‘shilmagan ekan, biz uni aravaga qo‘shib, suv tashigan edik, zo‘riqib o‘ldi.

– Nima deyapsan, haromi, boshqa shuncha aravakash otlar turib, kelib-kelib mening birdan bir boqib qo‘ygan uloqchi otim bilan suv tashiysanlarmi, padarla‘natilar?

– Ha, o‘t tushgandan keyin uning uloqchiligiga qarab o‘tiradimi, duch kelganini qo‘shib, ishqilib bir chelak bo‘lsa ham suv tashiy beradi-da!

Boyning chaynab turgan yaxna tilni yutishga ham darmoni qolmadi. Og'zidan olib qo'ydi-da, baqraygancha menga tikilib:

– O'zing jinni-pinni bo'ldingmi? O't tushdi deganing nima deganing, qayerga o't tushdi, nimaga tushadi?

– Sog'man, xo'jayin, o't, avvalo, og'ilxonaga tushdi. Ot sho'rliklarining hammasi nobud bo'lib ketdi-da, xo'jayin.

– Iyya, og'ilxonada o't nima qiladi?

– Mening ham fikrim shu, boshqa xizmatkorlaringizning ham fikri shuki, o't ombordan o'tgan bo'lsa kerak.

– Axir omborda o't chiqadigan narsa yo'q-ku? Bug'doy bor edi, to'g'ri, guruch bor edi, to'g'ri, yog' bor edi, gazmol bor edi, to'g'ri, shulardan o't chiqadimi?

– Berdisini aytguncha shoshmang, xo'jayin, omborga qo'rg'ondan o'tibdi. Og'ilxonaga ombordan o'tgan bo'lsa kerak. Shunaqa qilib bir-biriga tutashib ketgan-da.

– Iyya, hali qo'rg'on ham yondi, degin!

– Qo'rg'on ham yondi, ombor ham yondi, og'ilxona ham yondi, otlar ham o'ldi, pichog'ingiz ham sindi.

– Qo'rg'onga qayerdan o't ketibdi?

– Shamdan tutashib ketibdi, shamdan.

– Hoy, o'zing jinni bo'lib qolibsan, o'g'lim! Axir, mening dargohimda shamga kun qoldimi? Qator-qator lampalar, o'zim Toshkentdan atay sotib olib kelgan qirqinchi fanorlar qayoqqa ketibdi, kerosin bo'lsa bir yilga yetarliligini bochka-bochka zapas qilib qo'ygan edim. Nimaga sham yoqasanlar!

– Xo'jayin, – deyman, – o'zingiz ham odamni juda xit qilib yuborar ekansiz-da! Butun boshlik o'likning arvo'higa sham yoqmay lampa yoqiladimi? Kelgan arvo'h nimaning shu'lasini bilan o'ynashadi. Axir, kosaga suv quyib, ustiga olma shoxi qo'yiladi. Kelgan arvo'h avval shoxga qo'nib o'tiradi. Bir nafas damini rostlagandan keyin haligi shamning pirpirab turgan shu'lasini bilan o'ynashadi.

Mening entak-tentak so'zlarimdan boy talmovsirab qoldi. Go'yo shu gaplarni eshitgisi kelmaganday, sekin, qo'rqa-pisa so'radi:

– Kim o‘ldi?

Shu yerda men yuzimga qalbaki qayg‘ular chiqarib, ho‘ngrab yig‘lab yubordim.

– Kenjatov o‘g‘lingiz Bo‘riboyvachcha, terakka chiqib, chumchuq bolasini olaman deb, yiqilib tushib, bir marta «dada» dedi-yu, «g‘iyq...» etib jon berdi.

Boy gaplarimning keyingi jumllalarini eshitdimi, eshitmadimi – bil-mayman, choy ichib turgan piyolasini boshiga urib chakkasini yordi-yu, soqolini yulib, dodlab yig‘lamoqqa boshladi. Men ham qo‘shilib yig‘lar edim.

Bir nafas ayyuhannos solib yig‘lagandan keyin men to‘xtadim, boy ham to‘xtadi. Boyning juda ham o‘pkasini uzib yuborganimdan endi uni yupatish uchun o‘zimdan bir gap to‘qimoqchi bo‘ldim.

– Xo‘jayin, – dedim, – xudo berardan qismasin, xafa bo‘lmang, bor-di-yu, o‘g‘lingiz o‘lib, uyingizga o‘t tushgan bo‘lsa, it nobud bo‘lgan bo‘lsa, pichoq singan bo‘lsa, hammasining o‘rmini bosadigan bitta xushxabar ham topib kelganman.

Boy hiqillab turib so‘radi:

– Xushxabaring qursin, padarla‘nat, qanaqa xushxabar?

– O‘rtancha qizingiz Adol opam dunyoga arziydigan bitta o‘g‘ilcha tug‘dilar.

– Iyya! – dedi boy ko‘zlarining shox soqqasi chiqquday, – Adol opang hali erga chiqmagan-ku!

– Biz ham shunisiga hayronmiz-da, xo‘jayin. Xudo beraman desa, erga tegmasa ham berar ekan. Bolani ayting-a, xo‘jayin. Badal aravakashin-giz bor-ku, quyib qo‘yganday o‘shaning o‘zginasi.

Boy ortiq chidab tura olmadi. Hushidan ketib yiqildi. Men ham qamchi o‘rimidan yeydigan kaltakni nasiya qilib jo‘nab qoldim. Mendan biror soatlardan keyin tulpor saman otda barlari osilib ketgan alpang-talpang, bir ko‘zi yerda, bir ko‘zi osmonda, egar qoshiga qamchi dastani tirab, yig‘lab boy kelib qoldi.

«Yana biron falokat yuz berib qolmasin», deb o‘zimni chetga oldim. Boyning yig‘lab kelishini uy ichlari eshitib, ular ham «bir balo bo‘lipti shekilli», deb uydin yig‘lab chiqa boshladilar. Bir-birlarini quchoqlab arosat boshlanib ketdi.

Yig'i tamom bo'lgandan keyin, bir-birlarini anglashib, surishtira boshladilar. Keyin ma'lum bo'lishiga qaraganda, na ot, na it o'lgan, na qo'rg'onchaga o't tushgan, na pichoq singan. Bo'riboyvachcha bo'lsa so'lakayini oqizib o'zi chiqib qoldi.

O'sha kuni men ko'rinmay yurdim. Ertasiga boy meni qidirib, chalpak qilib ko'tartirib olib keldi. Avval qurtakkina qilib yigirma qamchini boshko'z aralash yedik. So'ngra so'radi:

– Hoy itdan tarqagan, bu qilig'ing nimasi?!

– Axir, boshida bay qilishgan edik-ku, aylanay xo'jayin, har zamonda bir yolg'on gapiraman, deb.

– Bu o'sha yolg'oningmi?

– Lekin hammasi emas edi.

– Agar hammasi bo'lmasa, butun yolg'on qilsang, men xonavayron bo'lar ekanman-da, tur-ey, padaringga la'nat seni, qorning oshga to'ymasin, juvonmarg bo'! Haydang bu kazzobni.

Haydab chiqarmoqchi bo'ldilar. Ketish oldidan boydan haq talab qildim. Chunki boyning eshigida bir oy-u o'n to'qqiz kun ishlagan ekanman. Haligacha bergan yigirma ikki tiyin choychaqani bosib qolib, qayoqdagi sasigan, qurt tushgan olmalardan ikki pud olmani bitta chipta qopga solib berdi. Men shunga ham shukr qilib, namozshom yo'lga tushdim.

Yana o'sha darbadarlik, yana o'sha makonsizlik balosi. Qo'ndoqdan ajragan kakku bolasiday, qo'narga shox-butoqsiz. Kalasdan yuqoriroq tomon o'rlab ketar edim.

Qirga chiqqandan keyin uzoqda bir o'tov ko'rindi. Shunga qarab bordim. O'tovning eshigini qoqib, «xudoyi qo'noq», dedim. Bu kecha tunab ketishga ijozat so'radim. Avval menga bir sidra shubha bilan qarab chiqqanlaridan keyin, qabul qildilar. Orqamdagi yukni ko'rib, o'g'ri deb xayol qilgan bo'lsalar kerak. Qopning og'zini ochib bolalarga ikkita-ikkitanadan olma olib berdim. Boshlari ko'kka yetib ketdi. Ular meni tuya suti – qimron bilan mehmon qildilar. Qozonga yopilgan nondan yarimtasini oldimga ushatib qo'ydilar. Qorin to'ygandan keyin, qopni boshga qo'yib uyquga ketdim.

Tong azonda turib, o'tov egalari, er-xotin bilan xayrlashib, «Sariog'och

gaydasan?» deb yo'lg'a tushdim. O'sha kezlarda mening toleyim juda ham sho'r edi. Qaysi qishloqqa borsam, bozorning ustidan chiqar edim. Aksiga olib bugun Sariog'ochning bozor kuni edi.

Mendan boshqa ham bozorga olma keltirganlar ko'p edi.

– Kep qoling, armonda qolasiz, sotaman-u ketaman! Buni yeganlar non yemaydi, shinavandaga sotaman, – deb javrab, maqtab peshinda arang sotib tugatdim. G'aladonni hisoblab ko'rsam, olti tanga bir miri bo'pti. Keyingi bir necha oy mobaynida belbog'ga tugilgan naqdina shundan iborat edi.

Pul ko'p, qayg'u yo'q. Bozorni aylanib yurib hamma narsaga xaridor bo'lib ko'raman. Hamma narsaning narxini bilgim keladi. Bir kishining tunuka vannasiga xaridor bo'lib, kam so'raganim uchun, undan yaxshigina so'kish ham eshitib oldim. Kiyim bozorga kirib qunduz yoqalik bobrik paltolarga xaridor bo'lib ko'raman.

Qo'y bozoriga kirib, shoxlari mullavachchalarning sallasiday buralib-buralib ketgan do'ng peshonalik, katta bir qo'chqorga xaridor bo'lib turganimda ko'zim tanish bir basharaga uchradi. U qo'shoqlangan bir qo'ra qo'y ustida kuzatib turar edi. Bu kim, qayerda ko'rgan ekanman?

Chang bosgan kipriklar tagidagi qo'y ko'zlar menga juda tanish.

Yo'lning gard-g'ubori qoqilmagan namatdek qilib yuborgan bu bashara ko'zimga issiq-issiq ko'rinadi. Lekin egnidagi qozoqi chakmon bilan boshidagi teskari ag'darilgan telpak, qo'lidagi boshi cho'qmor kaltagi menga tanish emas. Undan ko'zimni uzmay tikilib turaman. U ham menga g'ilt-g'ilt etib tikilib turadi.

Birdan qichqirib yubordim:

– Omon!!

Bir-birovimizning quchog'imizga otildik, yalab-yulqashdik, hol-ahvol so'rashdik. O'z boshimdan kechirganlarimni bir chetdan hikoya qilib berdim. Sarguzashtimning oxiri yonimdagi tanga-chaqa aralash olti tanga bir miri pulni jaraqlatib qo'yish bilan tamom bo'ldi.

U ham boshidan o'tganlarini so'zlab ketdi:

O'lik yuvdirgan ko'chmanchilarning qo'lidan arang qochib qutulibdi. «Ulardan bitta-yarimtasiga uchrab qolib, tag'in bir baloga yo'liqmay», degan xayol bilan qishloqma-qishloq gadoylik qilib yurib, adashib-uloqib

o'n yetti kun deganda Chimkentga yetib boribdi. Chimkentga bir amakisini qora tortib borgan ekan. Lekin bu bechoraning toleyiga amakisi ham allaqachonlar o'lib ketgan ekan. Shu bilan dard qolib, chor-nochor toshkentlik qo'ychi boylardan bittasiga bir yilga ikki to'qli-yu bir echkiga cho'ponlikka yollanibdi. «Xudo berib, har qaysisi ikkitadan egiz tug'ib bersa, zora xo'jayinimdek katta qo'ychi boy bo'lib ketsam», deb mo'ljal qilibdi. Hozir shu boyning qo'ylarini haydashib Toshkent bozoriga keltirmoqda ekanlar. Bugun Sariog'ochning bozorida, «narxi kelsa sotamiz», degan umid bilan qo'ylarni bozorga solib turgan ekanlar.

Omonning bu topgan xizmati menga juda ma'qul tushdi. Omonning toleyiga kunlasha boshladim.

– Jon o'rtoq, xo'jayiningga aytib meni ham bir amallab, qo'ychivonlikka oldirsang-chi, astoydil xolis xizmat qilib berar edim, – deb Omonga yalindim. U ham ma'qul ko'rib:

– Ko'kterakka borganda, xo'jayinimga aytib ko'raman, – dedi.

Kechgacha Omonning qo'ylarini qaytarishib yurdim. Sariog'ochda bu bozor echkining so'rovi chaqqon ekan. Hamma echkilar sotilib ketdi-yu, lekin qo'ylardan ko'pi – yetmish uchta qo'y hozordan qaytdi. Kechga yaqin xo'jayin o'zining yo'rg'asiga mindi-da:

– O'rtoq'ing yaxshi bola ko'rinadi, unchalik ko'p ham qo'y qolgani yo'q. Omon uka, o'rtoq'ing bilan ikkoving kechalab qo'ylarni haydashib, ertalab Ko'kterakning bozoriga yetkazib bora qollaring. Men oldinroq borib turay, – deb otiga qamchi berib jo'nab ketdi.

Biz qo'ylarni bir saroyga qamab, ovqatlangan bo'ldik. Biroz yonboshlab dam oldik.

Yarim kechada oy ko'tarilgandan keyin, oldinma-ketin hushtak chalishib, «qurey-qurey»lashib Ko'kterakka qarab keta boshladik.

Qo'y degan harom o'lgur juda ahmoq, asov hayvon bo'lar ekan. Uni echki eplab yurar edi. Echki bo'lmagandan keyin boshi oqqan yoqqa sanqib keta berar ekan. Echki bo'lmaganida, eshakka minib, oldinga tushib ma'rab borish kerak bo'ladi. Bizda na echki bor, na eshak bor. Men yangi havaskor cho'pon bo'lganim uchun ma'rashni uncha o'rinlata olmas edim.

Ketib boramiz. Oydin kecha, salqin havoli qir.

Ahyon-ahyon qo'ylar ma'rab qo'yadi. Bir yonboshimizda temir yo'l yoqasidagi telegraf simlari g'uvullab turadi. Juda gashtli umr, avjini baland qilib, ashulani qo'yib yubordim.

– Ayt, uka, – dedi Omon. – Ancha vaqtdan buyon shunaqa bir rohat, tanish ovoz eshitganim yo'q, – dedi.

Unga sari men zavqlanib ketganman, avjga avj qo'shib boraman, osmonning chetlarini titratib yuborgim keladi. Temir yo'lni yoqalagan uzun yo'lda qo'ylar juda tixirlik bilan ilgarilamoqda. Echkining qadri g'oyat o'tmoqda.

Qandaydir kichkina qishloqqa ham yaqinlashib qoldik. Uning pastak-pastak paxsa devorlari ko'rinib qoldi. Temir yo'lga tutashib ketgan qishloq ko'chasida qo'ylarni g'uj qilib haydab ketmoqdamiz. Omon temir yo'lni ko'rsatib:

– Poyezdda yurgan odamlar xo'pam mazza qiladi-da, – deb qo'yadi.
– Poyezdga tushib uzoq joylarga ketsang, – deydi.

– Shuni ayt-a, og'ayni, – deyman. – Qani endi odoq bo'lmas puling bo'lsa-yu, yuraversang. Qoyunchiga borsang. Turkistonga borsang, Chinozga borsang, Maskopga borsang, hech kim churq etmasa, keta bersang, yana keta bersang, mazza... – deyman.

Poyezdni ta'rif-tavsiflab kelamiz.

– Rost, qani endi, – deydi Omon.

«SHUM BOLA» ASARI HAQIDA

Xalqimizning «Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko'r» degan maqolini eshitgan bo'lsangiz kerak. Bu degani «bir falokat ko'pchilikning boshiga yog'lsa ham, u har kimga har xil ta'sir qiladi – «yo'g'on cho'zilguncha, ingichka uziladi» deganidir. G'afur G'ulom tug'ilgan oilaning taqdiri yodingizdami? G'afurjon to'qqiz yoshida otasidan, o'n beshga kirib-kirmay mehribon onasidan ajraladi. Ukalari va singillari bilan g'irt yetim qoladi. Yana qanaqa paytda deng? Aytganimizdek, butun dunyoda urushning sovuq nafasi kezib yurgan, o'lkamizda iqtisodiy va ma'naviy tanazzul ayni chuqurlashgan yillarda. Bunday paytda ota-onasiz qolgan bolalarning hayoti juda og'ir kechishini tasavvur qilsangiz kerak. Nima bilandir qorin to'yg'azish, egniga kiyim-bosh topish oson ish emas.

«Shum bola» qissasining bosh qahramoni ham shunday og'ir kunlarda otasidan ayrilgan, qariyb siz tengi – o'n to'rt yoshli bolakay. Onasi bir etak bolani boqish uchun kun bo'yi tinim nimaligini bilmaydi. Shum bola bo'lsa, tengdoshlariga qo'shilib, erta tongdan to qorong'i kechgacha ko'chadan kirmaydi. U – yerga ursa ko'kka sapchiydigan, bir joyda uzoqroq turib qolsa yuragi siqilib ketadigan, tinib-tinchimas bolalar xilidan. Kunlarning birida u onasini xafa qilib qo'yanidan xijolat bo'lib, qolaversa, biror oy mehnat qilib, pul topib kelish ilinjida yo'lga tushadi. Uning Toshkent atrofidagi qishloqlarda kechadigan sarguzashtlariga sarguzasht ulanib, yarim yildan ortiq davom etadi. Mana shu vaqt mobaynida Shum bola bir-biridan qiziq voqealar ishtirokchisiga aylanadi. Pochchasi avaylab boqayotgan qimmatbaho qushlarga qatiq, suzma ichirib, harom o'ldirib qo'yadi, do'sti Omonga qo'shilib Sulton o'g'ri boshchiligidagi kissavurlar bilan tunni o'tkazadi, ko'chmanchilar ovulida o'lik yuvib sharmanda bo'lishadi, masjid imomining og'ilxonasida o'sallab qolgan ho'kiz o'rniga soppa-sog' eshakni so'yib qo'yib, rosa kaltak yeydi va hokazo.

Shum bola qayerga bormasin, kim bilan to'qnashmasin, hamma joyda kattalarning o'ziga bepisand qarashi, qo'pol muomalasiga duch keladi. O'zlarini go'yo yetimning boshini silaydigan himmatli kishilar qilib ko'rsatadigan turli noinsof kimsalar uning navqiron kuchidan suvtekin foydalanib qolishga urinadilar. Bu ham mayli, shu yosh bolani turli qing'ir yo'llarga boshlovchilar ham topiladi. Masalan, yuzlab qalandarlarga yo'lboshchi bo'lib olib, har gapida qayta-qayta Xudoni tilga oladigan ikkiyuzlamachi Eshon Shum bolani to'g'ridan to'g'ri o'g'irlik qilishga yo'l-laydi. Eshonning Shum bolaga aytgan quyidagi gaplari uning naqadar tuban kimsa ekanidan dalolatdir:

✓ «Oyoq-qo'ling chaqqongina. epchil yigitsan. Sen ham axir qarab turmasdan, boshqacharoq yo'l bilan bo'lsa ham tirikchilikning payidan bo'lsang edi, o'g'lim... Axir kissa-karmon degan gaplar ham bo'ladi. Naqdina pul – ham yengil, ham qimmat, ham yashirishga oson bo'ladi. Naqdina bo'lsin, bolam, naqdina bo'lsin...»

Shaharning bir chekkasidagi xaroba uyni nashavand-bangilar yig'i-

ladigan takyaxonaga aylantirgan Hoji bobo ham o'zicha xudojo'ylikda boyagi Eshondan qolishmaydi. Biroq uning qilayotgan ishlari Xudoning aytganlariga mutlaqo teskariligi bilan o'quvchini hayratga soladi.

Biroq, shunisi muhimki, G'afur G'ulom mana shu nursiz, qabohat va jaholatga to'la muhitni yosh bola nigohi orqali rang-barang mazmunga to'la holda tasvirlaydi. Qissani o'qir ekansiz, undagi hodisalarning qiziqligi, qahramonlar xarakteridagi yorqin jihatlar Sizni butunlay o'ziga rom qilib oladi. Garchi, yuqorida aytganimizdek, bosh qahramon duch keladigan odamlarning ko'pchiligi ochko'z, xasis, nazari past kimsalar bo'lsa-da, bizning Shum bola bunday kimsalarni bir ko'rishda taniydi, ularning chirkin muhitidan iloji boricha tezroq qutulish yo'llarini qidiradi va albatta topadi! Mana shu paytlarda Shum bolaning naqadar topqir, ziyrak, ba'zan esa, yaxshi ma'noda shum bola ekaniga qayta-qayta amin bo'lamiz.

Qissadan o'qigan parchamizda ham Shum bolaning Sariboyday ezma, injiq, xasis kimsani hoplab dodini berganiga guvoh bo'ldik.

Avvalo shuni aytish kerakki, Shum bolaning Sariboyni mot qilish usuli Sharq xalqlari og'zaki ijodi namunalarini – ertaklarni ijodiy qayta ishlash mahsuli hisoblanadi. Biron muhim voqeani aytish uchun uni bu voqeaga mutlaqo aloqasi yo'q tafsilotlar orqali bayon qilish usuli, jumladan, «Uch yolg'onda qirq yolg'on» erdagida uchraydi. Sharq adabiyotining katta bilimdoni hisoblangan G'afur G'ulom «o'z Shum bolasini» bu safar ayni shu usul bilan Sariboyning g'azabidan omon olib chiqib ketadi.

Guvohi bo'lganimizdek, shu paytga qadar bu ezma va laqma boyga odam bolasi teng kela olgan emas. Uning qo'lida umrbod xizmat qilib charchagan kishilarning dard-u alami ichida. Hech biri yurak yutib xo'jayinga gap qaytara olmaydi. Gap qaytarish qayda, umuman, bu odamga ro'para kelishdan qo'rqib yurishadi. Chunki, xoh yaxshi, xoh yomon gap bo'lsin, Sariboy nuqul «xo'sh, innaykeyin-chi» deb, Shum bola aytganidek, «odamni xit qilib yuboradi».

Xo'sh, nima qilish kerak?

Bu yoqda olmalar pishib, tagiga to'kilib, uvol bo'lyapti. Xo'jayin ruxsatisiz terishsa ham bir balo, vaqtida terilmay, qolib ketsa, yana bir

balo. Har ikki holda ham bechora xizmatkorlar aybdor bo'lib qoladi. Shu muammoni yechib kelish Shum bolaning chekiga tushgan.

Sezgan bo'lsangiz, birovlarining dard-u tashvishi, olamda bo'layotgan ming turli ishlar Sariboyning yetti uxlab tushiga kirmasdi. U dunyoda faqat o'zim bo'lay, deb yashaydiganlar xilidan edi. Shu ahvolda Shum bola xo'jayinning «innaykeyin»iga munosib javob topishi, eng muhimi esa – boyni bu savolni berishdan bezdirib tashlashi kerak! U Sariboyni uncha-muncha gap bilan, yangilik bilan lol qilib bo'lmasligini yaxshi biladi. Demak, «sopini o'zidan chiqarish» – boyning «nozik joyi»dan ushlab lozim. Uning nozik joyi esa mol-mulki, boyligi bilan bog'liq. Gap ana shu mavzuga burilsa, «boyning chaynab turgan yaxna tilni yutishga ham darmoni qolmaydi». Bir xabarni ikkinchi bir xabarga shunday ulash kerakki, natijada «innaykeyin» degan bema'ni savolni berishga Sariboyning yuragi dosh bermasin.

Shum bola xuddi shunday qiladi ham. «Dandon sopli pichoq»ning sinishi bilan boshlangan gap kenjatoy o'g'il Bo'riboyvachchaning «terakdan yiqilib o'lishi» bilan tugaydi. Bu ham yetmaganday, boyning turmushga chiqmagan o'rtancha qizi «dunyoga arziydigan o'g'ilcha tug'gani», chaqaloq esa Badal aravakashga «quyib qo'yganday» o'xshashi to'grisidagi gaplar Sariboyni, nihoyat, yiqitadi. Shundan keyin ham ezma boy «innaykeyin»lab ko'rsin-chi!

Nafaqat bu voqeada, balki butun qissa davomida biz Shum bolaning topqirligi, hozirjavoblighi, har qanday qiyin vaziyatdan bir amallab sog' chiqib keta olishiga qayta-qayta iqror bo'lamiz.

Endi «Shum bola» qissasida uchraydigan ko'plab badiiy tasvir vositalaridan ayrimlarini – o'xshatishlarni e'tiboringizga havola etamiz:

«~~It quygan tulkiday olazarak Omon menga ergashdi~~»;

«~~Q'choqdan chiqqan zangori tutun osmoniga o'rlab, tevarak-atrofga ko'rpauk yoyilar edi~~»;

«~~Hazrat bo'lsa, o'zini umr bo'yi o'likdan boshqa narsani yuvmagan kishiday qilib ko'rsatishga harakat qilar edi~~»;

«~~Sirlangan xumchaga tushgan sichqonday to'rt tomonga alanglab, o'zimga bir najot yo'li qidirar edim~~»;

«Zinadan chiqqan itdek to'rt oyoqlab narvonga tirmashib tomga chiqdim»;

«Ora-chorada tor ko'chalar yo'limni to'sib qolsa ham, tulki quvlagan tovugday sakrab o'tib ketar edim»;

«Xotin qozonning qopqog'ini ochdi – baliqday bo'lib, oppoq laganda moshkichiri chiqdi, o'rta qo'ydilar»;

«Qo'ylar xuddi sutga tushgan sichqonday boshlarini ko'tarib suzar edilar»;

«Har ikkovimizning yuragimiz dard tekkan terak yaprog'iday qaltirab turibdi» va h. k.

Savol va topshiriqlar

1. G'afur G'ulom hayoti va ijodi to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. «Shum bola» qissasida yozuvchining bolalik hayoti to'g'ridan to'g'ri va to'liq aks etgan, deb bo'ladimi?
3. Shum bolaning sarson-sargardon kezib yurishining asosiy sababi nimada edi?
4. Shum bola ba'zan yolg'on gapiradi, yomon ko'rgan odamlaridan o'ch oladi, hatto ozgina o'g'rilikka ham qo'l uradi. Uning bu harakatlarini qanday baholaysiz?
5. Shum bola bilan mahalladoshi Omonning qanday farqi bor?
6. Qissadan olingan parchada Shum bolaning qaysi xususiyatlari bo'rtib ko'rinadi?
7. Sariboyning Shum bola to'qigan yolg'onlarga chippa-chin ishonishining asosiy sababi nimada, deb o'ylaysiz?
8. 5-sinfda o'rganganingiz G'afur G'ulomning «Mening o'g'rigina bolam» hikoyasi bilan «Shum bola» qissasining qanday umumiy jihatlari bor, deb o'ylaysiz?
9. «Shum bola» qissasi asosida yaratilgan badiiy film bilan qissaning o'zi orasida qanday farqlarni uchratdingiz?
10. Adabiy asar asosida yaratiladigan kinofilm yoki spektakllar o'sha asar bilan bir xil bo'lishi kerak, deb hisoblaysizmi? Kinofilm va qissaning o'ziga xos hikoya yo'sinini solishtirishga harakat qiling.

11. Sinfingizda «Shum bola» qissasidan keltirilgan parcha asosida kichik spektakl qo'yib, qay biringiz Shum bola, qay biringiz esa Sariboy roliga ko'proq mos tushishingizni aniqlashga harakat qiling.

Nazariy ma'lumot

QISSA HAQIDA TUSHUNCHA

Badiiy asarlar uchta katta guruhga – epik, lirik hamda dramatik turlarga ajraladi. Epik, lirik va dramatik asarlar, avvalo, o'zlarining nutqiy shakllanishi jihatidan bir-biridan farqlanadi. Masalan, epik asarlar asosan sochma – nasriy yo'l bilan yoziladi. Har bir adabiy tur o'z ichiga qator janrlarni jamlaydi. Hayot hodisalarini badiiy qamrash ko'lami nuqtayi nazaridan epik janrlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Kichik epik janrlar: latifa, masal, hikoya, rivoyat, ertak, afsona, badia, etud, ocherk, esse. 2. O'rta epik janrlar: qissa (povest). 3. Katta epik janrlar: epos, epik doston, roman, epopeya.

Ko'ryapsizki, qissa janri ham mazmunan, ham shaklan o'rtaliqda joylashgan. Unda qamrab olinadigan voqealar ko'lami, qahramonlar ishtiroki, talqin etish mo'ljallangan muammolar hajmi hikoyanikidan katta bo'lsa, romannikidan kichkinadir. Masalan Siz 5-sinfda o'rgangan Abdulla Qodiriyning «Uloqda», G'afur G'ulomning «Mening o'g'rigina bolam» hikoyalari doirasiga qamrab olingan mazmun-mohiyat G'afur G'ulomning «Shum bola» qissasiga singdirilgan mazmun-mohiyatdan birmuncha kichikligini darrov ilg'agandirsiz. Bu o'rinda Sizni asarlarning hajmi aldab qo'ymasligi lozim. Masalan, shunday hikoyalar borki, ularning hajmi uncha-muncha qissanikidan kattaroqdir. Va aksincha, shunday romanlar yoziladiki, ularning hajmi qissadan kichikroq bo'lishi mumkin. Bu yerda gap, boya aytganimizdek, yozuvchi tomonidan asarga singdirilgan mazmun-mohiyat ko'lamidadir. «Mening o'g'rigina bolam» degan ikki betlik hikoyadagi mazmunni noshud yozuvchi ellik betlik hikoya yoki yuz betlik qissada bera olmasligi ham mumkin. Ayrim yozuvchilarning yostiq-day romanlari borki, ulardan «Shum bola» qissasi bergan taassurotni mutlaqo topa olmaysiz. Demak, har qanday janrning muvaffaqiyatini yozuvchi tafakkur darajasi belgilaydi, desak, to'g'ri bo'ladi.

Turob TO'LA

(1918–1990)

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, O'zbekiston xalq shoiri Turob To'la 1918-yilning 24-dekabrida hozirgi Janubiy Qozog'iston viloyatining Turbat qishlog'ida tug'ilgan. Ota-onasidan erta ayrilgan Turobjon bolalar uyida ta'lim-tarbiya oladi. 1934–1938-yillarda Toshkent teatr bilim yurtida, 1938–1941-yillar oralig'ida Toshkent pedagogika instituti til va adabiyot fakultetining kechki bo'limida o'qiydi, kunduzi esa ishlab ijodiy va hayotiy tajribalarini boyitadi. O'qishni bitirgach, respublikamizning madaniy-ma'rifiy tashkilotlarida turli vazifalarda sidqidildan mehnat qiladi. Jumladan, yoshlar gazetasida adabiy xodim, O'zbekiston Davlat radioeshittirish qo'mitasida muharrir va suxandon, O'zbekiston Davlat nashriyoti (O'zdamnashr)da muharrir, «O'zbekfilm» kinostudiyasida ssenariy bo'limi mudiri, respublika Kinochilar uyushmasida kotib, Madaniyat vazirligi san'at ishlari boshqarmasi boshlig'i, Hamza nomidagi teatr direktori, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi huzuridagi Adabiyotni targ'ib etish markazi rahbari singari vazifalarni bajaradi.

Turob To'la ijodiy faoliyatini 15–16 yoshidan boshlagan. Uning dastlabki to'plami 1939-yilda «She'rlar» nomi bilan chop etilgan. Ikkinchi jahon urushi yillarida shoirning «Shodligim» (1941-yil), «Tabassum» (1944-yil) nomli to'plamlari e'lon qilindi. Ulardan joy olgan aksariyat asarlarda barcha xalqlar qatori o'zbek xalqining ham ko'nglida to'lib-

toshgan fashizmga nafrat, tinch va osoyishta hayotni qoʻmsash, urushga ketgan farzandlarini sogʻinish hislari badiiy ifoda etilgan edi.

Urushdan keyin faol ijodiy mehnatga shoʻngʻigan Turob Toʻlaning birin-ketin «Baxt tongotari» (1948-yil), «Muborakbod» (1949-yil), «Bolalar dostoni» (1950-yil), «Qanotlan, qoʻshiqlarim» (1955-yil), «Tanlangan asarlar» (1958-yil), «Oromijon» (1961-yil), «Gulyor» (1968-yil), «Oftob nayzada» (1974-yil) singari sheʼr va dostonlar toʻplamlari, zamondosh oʻzbek adabiyoti va sanʼati namoyandalariga bagʻishlangan «Nafosat» (1967-yil), «Kamalak» (1972-yil) nomli adabiy portret va xotiralar kitobi oʻquvchilar qoʻliga yetib bordi. Jumladan, shoirning «Qanotlan, qoʻshiqlarim» toʻplamidan oʻrin olgan aksariyat sheʼrlari («Hayo bilan», «Sumbula», «Koʻchalar», «Doʻppi tikdim», «Sartarosh qoʻshigʻi» va boshqalar) respublikamizning koʻplab isteʼdodli sanʼatkorlari tomonidan qoʻshiq qilib kuylanib, xalqimiz qalbidan chuqur oʻrin egalladi. Turob Toʻla shu tariqa zamonaviy oʻzbek qoʻshiqchilik sanʼati rivojiga salmoqli hissa qoʻshgan ijodkor sifatida tanildi.

Turob Toʻla, bundan tashqari, bir qancha kinossenariylar yaratilishida, ular asosida milliy kinomizning nodir namunasi boʻlib qolgan filmlar suratga olinishida ham faol ishtirok etdi. Ular orasida «Maftuningman», «Shashmaqom», «Furqat» singari mashhur filmlar bor.

Ijodkor dramaturgiya sohasi rivojiga ham salmoqli hissa qoʻshdi. Uning qalamiga mansub «Qizbuloq», «Nodirabegim», «Momo ver» pyesalari, «Zulmatdan ziyo», «Malikayi ayyor» opera librettolari hamda «Samarqand afsonasi» baleti librettolari respublikamiz teatrlari repertuaridan munosib oʻrin egalladi.

Turob Toʻla Shekspirning «Qiyiq qizning quyulishi» komediyasini, Pushkin, Lermontov, Nekrasov, Shevchenko, Toʻqay asarlarini ona tilimizga mahorat bilan oʻgʻirgan.

Taniqli shoir, nosir, tarjimon va dramaturg Turob Toʻla 1990-yil 20-aprelda olamdan oʻtgan.

Serqirra ijodiy faoliyat sohibi Turob Toʻla bolalar adabiyoti rivojiga ham befarq qaramagan. U yosh oʻquvchi doʻstlariga ajoyib tortiq sifatida 1981-yilda «Yetti zogʻora qissasi» nomli oʻziga xos nasriy asarini eʼlon

qiladi. Bu kitobni shuning uchun ham o'ziga xos deyapmizki, unda bir necha nasriy janrlarda yaratilgan katta-kichik hikoyalar yagona sujet ipiga mohirlik bilan tizilgan. Ular orasida shoirning o'z bolaligi bilan bog'liq hayotiy hikoyalar, keksalardan eshitgani rivoyat, afsona, ertak va cho'pchaklar, o'zi to'qigan ibratli voqealar bayoni bor.

Asardagi badiiy lavhalarni bir-biriga mazmunan va ruhan bog'lab turuvchi qahramonlar sifatida ko'z o'ngimizda «o'ziga to'q, tinch oilada katta bo'lgan yolg'iz o'g'il» – Toshtemir hamda unga «nihoyatda qiziq, ajoyib hikoyalarini, boshidan kechirganlarini» aytib berib charchamaydigan buvasi – Baxshilla maxsum gavdalanadi.

Toshtemirning buvasi hikoya qilib bergan, quyida bir parchasinigina keltiradiganimiz voqeani o'qigach, ishonamizki, Sizning ko'pchiligingiz «Yetti zog'ora qissasi» kitobini kutubxonalardan izlab qolasiz...

DO'NAN

(«Yetti zog'ora qissasi» asaridan)

– Mana sen jonivorlarni sevasan, buvangga o'xshaysan. Qachon qishloqdan so'z ketsa, albatta tuya, deysan, xo'tik, deysan. Nimaga? Ular bilan shug'ullanish qiziq, xuddi ular ham seni yaxshi ko'rganday, bilganday, aytganlaringni bilib qilayotganday. Faqat tillari yo'q, xolos. Yoshligimda mening bir chiroyli, kelishgan do'nanim bo'lardi. Baqavli o'rtog'im edi, birga o'sdik, uni onasining tegidan buvam bilan ikkalamiz birga qabul qilib olganmiz. Onasining qornidan tushiboq, dingillab menga qaragan, bo'ynini bo'ynimga solgan, ingichka-ingichka oyoqlari titrab turardi. Oyoqlarining to'pig'ida olasi bor edi, peshanasida qashqasi. Ko'zlari katta-katta, kiyiknikiga o'xshagan chiroyli. Buvam bu seniki, dedilar, katta bo'lganida ham men boqdim, mendan boshqadan yem yemasdi, suvga ham meni undardi, birga borardik o'rta ariqqa, o'rta ariqdan suv ichmay turib olardi, Toshloqqa borardik, Toshloqdan ichardi, erinmasdan cho'miltirardim, uzoq yuwardim. Buvam bir kuni uni jambil bilan yuvdilar. Shunday burqirab, xushbo'y tarqatib yurdiki, bir necha hafta uyimiz jambil hidiga to'lib turdi. Men ham shunday qiladigan

bo'ldim, jambil terib kelardim-da, buvamga o'xshab buloq suvi bilan yuvarдим.

Faqat men minardim uni. Juda yugurik chiqdi, chavandozlar ko'z-munchoq taqib qo'y, deyishdi, ko'zmunchoq taqib qo'ydim, ko'z tegmasin deb. Ko'pkarlarda minardim, aralashmasdim-u, uzoq-uzoqlarda ko'pkarchilar orqasidan chopardim. U shu qadar quvonib yurardiki, boshini qo'yib yuborsam yetib olishi hech gap emasdi. O'roq mahali o'roqqa ham birga chiqardik, go'ja, ayron olib chiqardik o'roqchilarga. Matansoy degan soyimiz bo'lardi, juda bug'doy bitkuchiydi. Go'ja olib chiqdim-u, bir-ozgina mashoq tersin deb boshini qo'yib yubordim. O'zim g'aram soyasida, g'ir-g'ir shabadada mast bo'lib yotdim, nafas o'tmay uxlab qolibman. Bir mahal uyg'onsam, oftob og'ib qolgan, Do'nanboy, mashoq qayoqda, o'sha turgan joyida hali ham bir xil holatda turipti. Hayron bo'lib o'rnimdan turdim, bir narsa demoqchiday boshini baland ko'tarib kishnadi, faqat orqa oyoqlari bilan tepkılanadi-yu, oldingi oyoqlarini yerdan uzmaydi. Yugurib oldiga bordim, bordim-u oyoqlari ostiga qarab qotib qoldim, oldingi chap oyog'iga qop-qora, chipor cho'l ilon o'ralib yotibdi, o'ng oyog'i esa uning boshini majaqlagancha ezib turipti. Borib oyoqlaridan majaqlangan ilonning o'rovini yechib tashladim, shundagina o'ng oyog'ini uning boshidan oldi. U endi mashoq tera boshlaganda bu ilonni ko'rgan, menga kelayotganini bilib, g'archcha bosgan.

– Mana do'st, bolam, mana o'rtoq!

Bir kuni mana shunday do'stimdan ayirdilar. U kunni eslasam, hali-hali jonim achiydi... Mayli, eslay, bunday do'stni eslash savob. Uyimizga allaqaysi qishloqdan mehmon kelyapti, degan gap tarqaldi ertalabdan. Hamma yelib-yugurib tayyorgarlik ko'rardi. Qadrdon mehmonga o'xshadi, dadam ayniqsa hamma tayyorgarliklarni kuzatib chiqdilar. Bir qozonda sho'rva qaynayotgan, bir qozonda qazi, bir o'choqda non yopilayotgan, bir o'choqda somsa. Xullas, to'yga ham o'xshab ketardi. Bir mahal Fayzi dasturxonchi paydo bo'lib qoldi, «oh, chug'urchuqlar, Fayzi dasturxonchi kerak bo'lib qoldimi» deb. Shang'illab butun hovlini boshiga ko'tardi.

– Hoy, **Bashor kelin**, bu mehmonni bilaman, hammaga ma'lum va mashhur boyvachcha, har qancha qadrdoni bo'lsa ham eringni ko'zdan

saqla, – dedi oyimga qarab. Bu gapning tagiga tushunmadim-u, lekin u meni yomon yig‘latib ketdi. Keyin bilsam, ko‘zi yomon odam ekan, tikilganini yiqitar ekan. Oyim bechora darrov ko‘zda turgan narsalarni ichkariga oldirdilar, ko‘zdan nari turgani tuzuk, dedilar. Fayzi dasturxonchi kulib: «Yomon ko‘rgan narsang bormi, o‘shani chiqarib qo‘y» dedi. Bo‘g‘oz qo‘yimiz bor edi, orqa maydonga chiqarib bog‘lashdi, ikkita bo‘rdoqimizni ham, sayrab turgan kaklikni ham. Dadam urishib berdilar, uyalmayсанlarmi, deb. Lekin baribir, dadam rahmatlik boshqa bir narsani ham esladilar, qishlog‘imizda g‘alati odat ham bor edi, izzat-ikromli mehmon hovliga kirishi bilan ko‘ziga tushgan narsangni maqtab qolsa, ketar payti, u nima bo‘lishidan qat‘i nazar, berib yuborilardi! Shuning uchun ham dadam uyatlik bo‘lishdan qo‘rqardilar, biron durustroq narsaning ko‘z o‘ngida turishini istardilar, lekin topolmay garang edilar. Fayzi dasturxonchining haligi hazilomuz gapi ham qulog‘ida edi. Oyim kulib, «Shu kuchugingiz o‘lsin, juda yomon ko‘raman, o‘shani bog‘lab qo‘ying yaqinroqqa» dedilar. Birov qattiq, birov sekin, buvim miyig‘ida kulishdi. Ammo bu Fayzi dasturxonchiga yoqdi, eldan oldin borib ko‘zlik joyga bog‘lab qo‘ydi. Dadam ham negadir indamadilar.

Mehmon kirib keldi.

Kirib keldi-yu, birdan «ehe, turbatliklar aytganicha bor ekan, borakallo-borakallo, men bunaqasini ko‘rmaganman!» deb to‘g‘ridagi otxonaga tikilib qoldi. Ne ko‘z bilan ko‘rayki, u yerda mening do‘nanim bog‘log‘lik turardi yer tepinib, gijinglab. Kim bog‘ladi, qachon bog‘ladi, nimaga bog‘ladi, men ham, dadam ham hayron qotib qolgan edik. Mehmon ohista borib sag‘rinini siladi, «menga tegma, nari tur» degandek chiyirilib yer tepindi do‘nanim. Dadam hamon undan ko‘z uzmay turgan mehmonni ichkariga taklif qildilar va olib ketdilar. Lekin mehmon hamon unga burilib qarar, mening do‘nanimdan ko‘z ololmasdi. Yugurib borib, jilovidan tutdim-u, bog‘ga olib chiqib ketdim.

Biroq bu bilan do‘nanni saqlab qololmadim. Ertalab barvaqt turib qaragam, do‘nan yo‘q, yugurib oyimning oldiga kirdim, oyim boshimni silab, «xafa bo‘lma, bolam, odatimiz o‘lsin, shunaqa, qaysi befarq u yerga bog‘lagan ekan, yo o‘zing bog‘labmiding?» dedilar. Lekin men bog‘-

lamagan edim-u, axir u bedazorda edi-yu, kimga kerak bo'lib qoldi uni olib kelish, hali vaqt bor edi-ku, uni olib kelishga... Shu vaqt birdan u o'xshatib tepgan akam ko'rinib ketdi ko'zimga... Ha, o'sha, do'nanni yoshligidanoq yomon ko'rardi, uning men bilan yurishigacha, faqat menigina mindirishigacha yomon ko'rardi, yoniga yo'latmasdi. O'sha bog'lagan, atay shunday qilgan... Shunday yig'ladim, shunday yig'ladim, oyim tugul dadam ham ovutolmadi, bir kecha-yu bir kunduz yig'ladim. Ertasi kuni hayyo-hu dedim-u, Chorpo'lat tomonga qarab chiqib ketdim. U mehmonni chorpo'latlik deyishgan edi. Bir kunlik yo'l deyishdi. Bari-bir boraman, o'g'irlab kelaman, dedim. Meni undan ajratish o'lim bilan barobar edi, uni ham mendan ajratish asti mumkin emas edi...

Axir u, otmas, odam edi. Xuddi odamlar singari yurardi yo'lda ham. Hech o'rtadan yurmasdi, nuqul o'ngdan yurardi odamlarga o'xshab, hatto uyga o'zi kirib kelardi, jilovini qo'yib yuborganda ham. Ovqatni ham tanlab yerdi, har narsani yem deb yeyavermasdi. Suvni ham tanlab ichardi, faqat buloq suvini ichardi. Yurganda yurganini bilmasding, chopganda chopganini...

Chorpo'latga birinchi borishimiydi. Odamlar aytganiday bir kunlikmas ekan, azonda chiqib, peshindayoq yetib bordim. Ammo mehmonni topolmadim, do'nanni ham. Mehmon, odamlar aytganiday, u yerda turmas ekan. O'sha yerlik bo'lganida do'nan mening hidimni biliboq kishnab chiqardi, yo men o'zim bilib topib olardim. Yo'q, u yerdamas ekan. Kechasi qaytib keldim. Meni toza qidirishipti. Avval yalinishdi, birga yig'lashdi, keyin koyishdi, baribir, ovuta olishmadi. Ko'nglimga hech narsa sig'masdi, bu ishni o'ylamay qilib qo'ygan dadam ham qiynalib ketdi. Lekin kech edi, qaytib olish mumkin emasdi. Hech ovqat tilamay qo'ydi tabiatim, ishtaham bo'g'ilib qoldi, uch kunda qiltiriq bo'lib qoldim, oyim qo'rqib ketdilar, o'zim ham. Dadamning ko'rsatmagan tabibi qolmadi, yotib qoldim. Axiri qishloq oqsoqoli fatvo beripti, borib so'rang, qaytib oling, deb. Dadam bu ishni qilolmayman, deptilar. Kelib hammasini aytib, boshimda yig'ladilar, «bolam, menga, o'zingga, onangga rahming kelsin, o'zingni asra» dedilar. Kechalari bilan yig'lab chiqardim, ko'zim ilinmasdi, ilinganda ham faqat do'nanni ko'rardim, xolos.

Bir kun u ko'zimga shunday ko'rinib ketdiki, qo'rqib ketdim, xuddi menga o'xshab u ham ozib ketgan edi, qovurg'alari sanalib qopti bechoraning. Hadeb, menga egilib, yostig'imning ustida yig'lardi, dud-dud yosh oqardi ohu ko'zlaridan, tik turolmay oyoqlari qaltirardi. Uyg'onishga harakat qilaman-u, uyg'onolmayman. Dadam, oyim, hammalari tepamda, uni yomon ko'rgan akamgacha tepamda yolvorishardi «tur, qara, axir, uning o'zi keldi, boshingda yig'layapti» deb. Qarasam, haqiqatan ham tushim emas, o'ngim ekan, u ham chidolmapti bechora, menga o'xshab hech ovqat yemapti, suv ichmapti, faqat meni o'ylapti, kishnayveripti, ozib ketipti. Mehmonning rahmi kepti-yu, olib kelib tashlab ketipti...

* * *

Shoirlarning nasriy asar yozishi adabiyot tarixida ko'p uchrayvermaydi. Kamdan kam shoirlargagina nasrda ham o'qishli asarlar qoldirish baxti nasib etgan. Va aksincha, yozuvchilarning she'riyat sohasida dong taratishi ham oson kechmaydi.

«Yetti zog'ora qissasi» shoir Turob To'laning nasriy yo'nalishda yozgan dastlabki asari edi. Agar aksariyat yozuvchilar nasrdagi ijodini kichik janrlardan, masalan, hikoyalar yozish bilan boshlagan bo'lsa, Turob To'la birdaniga yirik qissaga qo'l uradi. Biroq shunga qaramay, uning mazmun-mohiyati, kitob qahramonlarining jonli xarakteri, tili va uslubi muallifning bu borada katta muvaffaqiyatga erishganidan dalolat beradi.

O'qishidan ta'tilga chiqqan Siz tengi bola ~~To'ntemir~~ ^{buvasi} Baxshilla maxsumdan Turbat qishlog'iga olib borishni iltimos qilishi bilan boshlangan bu qissa o'nlab hikoya, afsona, rivoyat va ertaklarni o'z ichiga oladi. Asosiy hikoyachi, albattaki, Baxshilla maxsumdir. U o'z hayotida ko'rgan-kechirganlarini, kattalardan eshitgan rivoyatlarni nabirasiga yo'l davomida nihoyatda qiziqarli tarzda aytib boradi. Ularda turli zamon kishilarining bir-biridan ibratli taqdiri, o'quvchi e'tiborini o'ziga tortib oladigan g'ayritabiiy voqea-hodisalar hikoya qilinadi.

Shunisi e'tiborliki, yozuvchi bolalar va o'smirlarga mo'ljallangan bu qissaga o'z davrida qalamga olish taqiqlangan mavzularni ham dadil olib

kiradi, yosh do'stlariga milliy tariximizning shonli sahifalarini bildirib ketishdan cho'chimaydi. Qissada, jumladan, buyuk sohibqiron bobomiz Amir Temur, diniy ma'rifatning ulug' namoyandalari, «xalqparvar siymolar» Ismoil ota, Avliyo ota, «sharq adabiyotining vallomatlaridan biri, butun Osiyoni aql-idroki bilan tebratgan» Xo'ja Ahmad Yassaviy, «Navoiyni mahliyo qilgan donishmand», mashhur shoir Otoy singari ulug'lar hayoti va faoliyati chuqur ehtirom bilan tilga olinadi. Turob To'laning bu mavzularga maxsus to'xtalishi uning buyuk tarixga ega ona xalqi oldidagi farzandlik burchini teran anglagani va boshqalarga ham anglatmoqchi bo'lganini ko'rsatadi. Chunki o'tgan asming 70–80-yillarida, sobiq sho'rolar mamlakatida xalqlar va milliy madaniyatlar tarixiga, millatlarning din-u diyonatiga past nazar bilan mensimay qaralar edi. Bu mavzularda ilmiy yoki badiiy izlanishlar olib borish qattiq ta'qib etilar, ijodkorlar ayovsiz tanqid ostida qolardilar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida ta'kidlaganidek, «Bularning barchasi zamirida sovet mafkurasiga xos bo'lgan, odamzotni tarixiy xotira, Vatan tuyg'usidan judo qilishga qaratilgan g'arazli intilishlar mujassam ekanini anglash, tushunish qiyin emas» (92-bet) edi.

«Yetti zog'ora qissasi» asarini o'qir ekansiz, ona tilimiz – o'zbek tilining qanchalar boy va shiraliligi, u orqali chizilgan tabiat va inson manzaralarining naqadar tiniqligiga ham guvoh bo'lasiz.

Muallifning badiiy mahoratini yuqorida tinglaganimiz mo'jaz hikoya ham yaqqol ko'rsatib turibdi. Toshtemirning buvasi o'z bolaligidan xotira bo'lib qolgan hodisani aytib berar ekan, biz unda bir emas, bir necha insonning takrorlanmas xarakteri bilan tanishamiz.

Avvalo, do'nan otiga xuddi o'z jigaridek o'rganib-bog'lanib qolgan bola Baxshilla qalbidagi jonivorlarga shafqat va muhabbat hissi o'quvchiga ham tezda yuqadi. Agar Do'nanga Baxshillaning ko'zi bilan qaralsa, uning «ot emas, odam» ekaniga bemalol ishonsa bo'ladi. Do'nanning uxlab yotgan egasini chaqmoqchi bo'lgan ilon boshini majaqlashi ham, boshqa otlardek o'rta ariqdan suv ichib ketavermay, Toshloqdagi buloq suvinigina ichishi ham, xuddi odamlarga o'xshab yo'lning o'ng tomonidan yurishi

ham shundan dalolat. Voqealar rivoji Baxshillani suygan otidan, otni esa boladan ajratish aslo mumkin emasligini ishonarli isbotlaydi. Inson va hayvonot olami, yaratilishidan ona tabiatning bir-birini to'ldiruvchi, bir-biriga nihoyatda muhtoj farzandlari ekanini yana bir bor dildan his qilamiz.

Baxshilla kimdandir, masalan, akasidan o'ch olish maqsadida yoxud kimgadir, masalan, dadasiga achchiq qilib ovqat yeyishdan bosh tortmaydi, aslo. Uning hikoyasida «Hech ovqat tilamay qo'ydi tabiatim, ishtaham bo'g'ilib qoldi, uch kunda qiltiriq bo'lib qoldim, oyim qo'rqib ketdilar, o'zim ham» degan muhim o'rin bor. Bu gapga alohida e'tibor qaratishimiz kerak, bolalar. Chunki faqat chinakam mehr, chinakam insoniy tuyg'ulargina odamni shu ko'yg'a solishi mumkin. Ya'ni, yaxshi-yomon kunlarida doim yonida bo'lgan, «onasining qornidan tushiboq, dingillab» unga «qaragan, bo'ynini bo'yniga solgan, ingichka-ingichka oyoqlari titrab turgan», «ko'zlari katta-katta, kiyiknikiga o'xshagan chiroyli» otidan birdaniga ayrilish Baxshillaning tabiatidan, hayoti mazmunidan juda katta narsani qo'porib ketadi. Birdan uning qalbi, ichki va tashqi olami, ruhiyati bo'm-bo'sh bo'lib qolgandek, endi hayotning-da qizig'i qolmagandek bo'ladi. Mana shu holga tushgan kishining ko'ngliga ovqatlanish yoki boshqa mashg'ulot sig'adimi?

Baxshilla maxsum do'nan otining sadoqatini eslab, nabirasi Toshtemirga qarata «Mana do'st, bolam, mana o'rtoq!» deyishi ham Siz-u bizni o'ylatishi kerak. Chunki birga o'sish, birga yurish, birga o'qish-u birga o'ynashning o'zi hali odamlarning chinakam do'st bo'lishlari uchun yetarli emasdir. Do'stlik har ikki tomondan beg'araz fidoyilikni, samimiy tuyg'ularni, eng muhimi – juda katta sadoqat va vafodorlikni talab etadigan mas'uliyatli burchdir. Afsuski, ba'zan insonlar umrbod do'stim deb yurgani o'rtog'idan emas, tilsiz-zabonsiz hayvonlardan shu noyob xislatlarni topadi. Baxshilla va Do'nan o'rtasida yillar davomida toblangan do'stlik va mehr-u muhabbatni tushunish va his qilish ham boshqalarga oson kechmaydi.

Siz, masalan, bo'lib o'tgan hodisaning aybdorini topishga qiziqib qolishingiz mumkin, to'g'rimi? Qani, bu ishni birgalikda qilib ko'raylikchi. «Aybdor» sifatida Baxshillaning akasini – qachondir Do'nandan

«o‘xshatib tepki yegan» bolani ko‘rsatish mumkinmi? Bir qaraganda, albatta mumkin. Lekin ismi bizga noma‘lum akaning holini ham tushunishga harakat qilsak-chi? Ya‘ni u ham xuddi Baxshillaga o‘xshagan o‘zining chiroyli oti bo‘lishini, shunday otni bir o‘zi parvarishlab, xohlaganida minib, ko‘pkarilarda choptirib yurishni xohlashi mumkin-ku. O‘g‘il bola sifatida mana shunday orzusi bo‘lgan bolani birdan qoralashimiz qanday bo‘ladi? To‘g‘ri, uning bolaligiga borib otga g‘ayirlik qilishi, ukasining shuncha azob chekishiga sababchi bo‘lganini oqlash qiyin. Biroq u qilib qo‘ygan bu ishi qanday oqibatlarga olib kelishini oldindan bilmagan edi-da. Agar buni bilganida, agar rostdan ham ukasini yomon ko‘rganida, uning boshida ota-onasiga qo‘shilib yig‘lab, tezroq tuzalishini istab iztirob chekarmidi?

Xo‘sh, unda «aybdor» Baxshillaning otasimikin?

Otaning o‘z qarddon do‘sti – mehmoniga otni berib yuborib, qanchalar iztirob chekkanini hammamiz his qilib turibmiz. Bir qaraganda u o‘g‘lini asrab qolish uchun otni olib ketgan odamning oldiga borib do‘nanni qaytarib olib kelishi mumkindek. Lekin u bu ishni qila olmaydi, hatto qishloq oqsoqoli fatvo (ruxsat) bersa ham qila olmaydi!

Nega?

Chunki o‘rtada ajdodlardan qolgan udum bor. Bu qishloqda aziz mehmonning ko‘ngliga yoqqan narsani unga berib yuborish – avvaldan kelayotgan, barcha amal qiladigan qattiq odat sanaladi. Kasal bo‘lib qolgan o‘g‘lini o‘ylamagani uchun emas, balki shu odatga xiyonat bo‘lib qolmasligi uchun «dadam bu ishni qilolmayman, deptilar. Kelib hammasini aytib, boshimda yig‘ladilar, «bolam, menga, o‘zingga, onangga rahming kelsin, o‘zingni asra» dedilar».

Otani ayblashdan oldin behush farzandi ustida izillab yig‘layotgan, ikki o‘t orasida qolib, bolasiga iltijo qilayotgan inson qalbidagi iztiroblarni tushunish va his qilish muhimroq, bizningcha.

Balki bor «ayb»ni qo‘shni qishloqdan kelgan mehmonga to‘nkarmiz. Axir u otni olib ketmaganida, bu ishlar bo‘lmas edi-da. Lekin bu mehmon ko‘ziga chiroyli ko‘ringan, otxonada yer tepinib, gijinglab turgan do‘nan otning Baxshilla degan bola uchun nihoyatda qadrli ekanini qayoqdan

bilsin? Qolaversa, u ham otning shaydosi, yaxshi ot boqishni xush ko'radigan, otning tilini biladigan odam bo'lishi mumkin-ku. Uyiga olib kelgan oti hech narsa yemay qo'ygani, demakki, bu uyni xushlamaganini sezib, ortga qaytarib keltirgani ham shundan dalolat bermaydimi?

Ko'ryapmizki, hikoyaning maqsadi kimnidir qoralash yoxud fosh etish emas ekan. Muallifning asl niyati – turli sabablar jamuljam bo'lib yuzaga kelgan murakkab vaziyatga tushib qolgan odamlar va ... hayvonlarning nozik kechinmalarini Siz-u bizga yuqtirishdir. Biz bekorga hayvonlarga nisbatan ham «nozik kechinmalar» degan iborani ishlatganimiz yo'q. Chunki asarda, asosan, Baxshilla boshidan o'tgan hodisalar hikoya etilayotgandek tuyulsa-da, xuddi shunday holatga do'nan ot ham to'lato'kis duchor bo'lganini his qilish qiyin emas. Buni otning, xuddi egasi Baxshillaga o'xshab, «ko'zi bor» mehmonni o'ziga yaqin yo'latmay «menga tegma, nari tur» degandek chiyirilib yer tepinib turishidan, yot xonadonda hech ovqat yemagani, suv ichmagani, nuqul kishnayvergani, oxir-oqibat ozib, qovurg'alari sanalib qolganidan ham bilsak bo'ladi. Birgina farqi – agar Baxshilla bir kecha-yu bir kunduz yig'lagan bo'lsa, Do'nan tinimsiz kishnaydi. Uning bu kishnashi jonivorning achchiq yig'isi edi, desak to'g'ri bo'lar harqalay.

«Do'nan» asari, yuqorida ta'kidlanganidek, ko'pni ko'rgan qariya Baxshilla maxsum tilidan hikoya qilinadi. Shunga ko'ra, yozuvchi qahramonining yoshi, tajribasi, o'ziga xos gapirish uslubiga mos so'zlar, iboralar tanlaydi, gaplarni og'zaki nutqqa mos tarzda tuzadi. Buni birgina quyida keltirilgan parchada ham yaqqol ko'rishimiz mumkin:

«~~Matansoy degan soyimiz bo'lardi, juda bug'doy bitkuchiydi. Go'ja olib chiqdim-u, birozgina mashoq tersin deb boshini qo'yib yubordim. O'zim g'aram soyasida, g'ir-g'ir shabadada mast bo'lib yotdim, nafas o'tmay uxlab qolibman. Bir mahal uyg'onsam, oftob og'ib qolgan, Do'nanboy, mashoq qayoqda, o'sha turgan joyida hali ham bir xil holatda turipti~~».

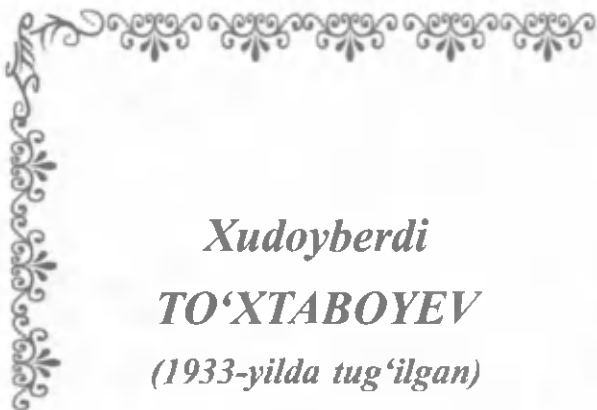
Agar shu parchani adabiy tilning qoidalariga moslab tuzadigan bo'lsak, mutlaqo boshqacha holat yuzaga kelishini Siz yaxshi bilasiz. Bunda, garchi, adabiy til qoidalari go'yo to'g'rilansa-da, badiiy asar juda katta narsani

yo'qotishini ham sezib turibsiz. Chunki badiiy til har doim ham adabiy tilga to'liq mos tushavermaydi. Ayniqsa, badiiy asar qahramoni tili, yuqorida ta'kidlanganidek, uning yashagan zamoni, yoshi, tajribasi, bilimi, kasbi, jinsi, dunyoqarashi va yana boshqa o'nlab xususiyatlardan kelib chiqib shakllantiriladi. Buni teran his etgan yozuvchi o'z asarida har bir qahramonning nafaqat tashqi ko'rinishida, balki tili va gapirish uslubida ham o'ziga xoslikni ta'minlashning uddasidan chiqqan.

Xulosa qilib aytganda, iste'dodli adib Turob To'laning «Yetti zog'ora qissasi» va undan joy olgan «Do'nan» hikoyasi Siz-u bizning dunyoqarashimiz, didimiz, insoniy tuyg'ularimiz boyishiga kuchli ta'sir qilishi bilan qadrlidir.

Savol va topshiriqlar

1. Turob To'laning hayotiy va ijodiy faoliyati to'g'risida gapirib bering.
2. Ota-onangizdan shoir she'rlari bilan aytiladigan qo'shiqlar haqida so'rang va bilib olganlaringizni sinfdoshlaringizga gapirib bering.
3. «Do'nan» asarida Sizga eng kuchli ta'sir qilgan epizod qaysi bo'ldi? Buni izohlab berishga harakat qiling-chi.
4. Odam va otning bir-biriga bu qadar mehr qo'yishining bosh sababi nimada deb bildingiz?
5. «Shang'illab butun hovlini boshiga ko'taradigan» Fayzi dasturxonchi, Sizning nazaringizda, qanday odam?
6. Bolaning otasi mehmondan otni qaytarib olib kelmaganini qanday baholaysiz? U to'g'ri qildimi yoki aksincha?
7. Hikoyachining tili va gap ohangidan uning xarakterini ko'rsatadigan o'rinlarni topib izohlab bering.
8. Turob To'laning «Yetti zog'ora qissasi» kitobini topib, to'liq o'qib chiqishga harakat qiling.

Xudoyberdi
TO‘XTABOYEV
(1933-yilda tug‘ilgan)

Xudoyberdi To‘xtaboyev bugungi o‘zbek adabiyotining yetakchi va-killaridan biridir. U 1932-yil 17-dekabrda Farg‘ona viloyatining Katta ta-gob qishlog‘ida tug‘ilgan. Otadan juda erta yetim qolgan Xudoyberdi bobosi Erkaboy va buvisi Robiyahibilarning tarbiyasida o‘rsadi. 1949-yili Qo‘qon pedagogika bilim yurtini, 1955-yili Toshkent davlat universiteti (hozir-gi Milliy universitet)ni bitirgan. So‘ng bir necha yil Farg‘ona viloyatining Bag‘dod, O‘zbekiston tumanlaridagi maktablarda o‘qituvchi, ilmiy bo‘lim mudiri, maktab direktori lavozimlarida ishlagan. Bo‘lg‘usi adib 1958-yili Toshkentga keladi. 12 yil davomida turli gazetalarda ishlaydi, hozirjavob, qalami o‘tkir jurnalist sifatida elga taniladi. Jamiyatdagi illatlarni fesh-etuvchi 300 dan ortiq felyeton yozadi. 70-yillar boshida o‘z ijodiy fao-liyatini bolalar hayotini keng tasvirlagan asarlar yaratishga yo‘naltiradi. Yozuvchi o‘zining tarjimai holida bu qarorini shunday izohlaydi: «Ruhi dunyosi pok bo‘lgan, tarbiyaga quloq soladigan, savob va gunohni bilishga intiladigan, ruhi go‘zallikka talpinayotgan bolalar dunyosida ishlasam qanday bo‘lar ekan, deb o‘ylay boshladim va qaror ham qabul qildim, bolalar, o‘smirlar dunyosiga paqqos o‘tib ketdim».

Darhaqiqat, adib, mana, necha yillardirki, yozuvchilik iste‘dodini bola-lar va o‘smirlarning ma‘naviy tarbiyasiga bag‘ishlab kelyapti. U ana shu maqsadda yoshlar nashriyoti, «Gulxan», «Yosh kuch» jurnallarida faoliyat ko‘rsatib, o‘zi e‘tirof etganidek, «...Bola va o‘smir ruhidagi go‘zallikni himoyalashga e‘tibor» berib kelyapti. Yozuvchi tinimsiz mehnati, izlanishlari,

bolalarga cheksiz mehr-muhabbati tufayli, o'zbek bolalar adabiyotining zabardast namoyandasiga aylandi. Adib qalamiga mansub «Omonboy va Davronboy sarguzashti» qissasi (1974-yil), «Sariq devni minib» (1968-yil), «Sariq devning o'limi» (1973-yil), «Besh bolalik yigitcha» (1976-yil), «Qasoskorning oltin boshi» (1981-yil), «Yillar va yo'llar» (1983-yil), «Shirin qovunlar mamlakati» (1986-yil), «Mungli ko'zlar» (1988-yil), «Jannati odamlar» (1996-yil) kabi romanlari ana shu xayrli faoliyat mevalaridir.

Xudoyberdi To'xtaboyev yurtimizda tashkil etilgan «Oltin meros» xalqaro xayriya jamg'armasi raisi sifatida ham uzoq yillar samarali faoliyat ko'rsatgan (1980–1998-yillar).

Adibning «Sariq devni minib» va uning mantiqiy davomi bo'lgan «Sariq devning o'limi» romanlari nafaqat o'zbek adabiyoti, balki jahon adabiyoti ko'lamida ham bolalar uchun yaratilgan sarguzasht asarlarning eng yaxshi namunasiga aylandi. Bu romanlarda 6-sinf o'quvchisi Hoshimjonning ajoyib sarguzashtlari, uning sehrli qalpoqcha yordamida erishgan qahramonliklari qiziqarli tarzda hikoya qilinadi. Hoshimjon tashlandiq bir uydan oq jundan yasalgan sehrli qalpoqchani topib oladi. Uning sehrini avval uyidagilar bilan sinab ko'radi. Qalpoqchanning sehrli kuchiga to'la amin bo'lgach, uni dastlab qishlog'idagi folbin xolaning yolg'onchiligini fosh qilishga qaratadi. Oyisiga qo'shib firibgarlik qilayotgan sinfdoshi Mirobiddinxo'jani tavbasiga tayantiradi, folbin xola xaltachalaridagi dorilarni almashtirib qo'yib, mijozlarni undan bezdiradi. Sehrli qalpoqcha ishlaridan ruhlangan Hoshimjon uni o'zi o'qiydigan maktabida ham sinay boshlaydi. Qalpoqchani kiyib olib, o'qituvchilar konspektlaridan yozma ishlarni ko'chiradi, natijada baholari, o'zlashtirishi yaxshilana boshlaydi, biroq shoshqaloqligi tufayli o'zi ham pand yeydi. O'qituvchilar uni koyib, tartibga chaqiradilar. Bilimsiz, yaxshi baholarga o'qimay turib biror-bir kasb egasi bo'lish mumkin emas, deb uqtiradilar. Lekin sehrli qalpoqchanning kuchiga ortiqcha ishongan Hoshimjon ustozlarining «ilmsiz bo'lsang, zootexnik tugul, molboqar ham bo'la olmaysan» degan gapiga o'jarlik bilan, «bo'laman, bo'laman, bo'laman», deydi-da, eshikni tarsillatib yopib maktabdan ketadi. Maktabini, jonajon qishlog'ini tark etadi. Dastlab ishlari yurishgandek bo'ladi – u sehrli qalpoqcha yordamida ishyoqmas, dangasalar, lo'ttiboz kimsalarning rosa dodini beradi. Ularni qilmishiga yarasha jazolaydi. U jinday quv, ayyor, bir

qadar lofchi bo'lsa-da, aslida sofdil, ko'ngli beg'araz bola. U doimo yaxshilikka, ezgulikka intiladi. Tezroq katta bo'lgisi keladi, sehrli qalpoqcha yordamida turli kasblarni egallashga harakat qiladi. Ularni bir qadar egallaydi ham, biroq bilimsizligi, tajribasizligi tufayli pand yeydi. Biror-bir maqsadga erishish uchun sehrli qalpoqchadan tashqari, bilim ham kerakligini unutib qo'yadi. Shuning uchun ham qaysi kasbga qo'l urmasin ishi chappasiga ketadi.

Agar siz «Sariq devni minib», «Sariq devning o'limi» romanlarini to'liq o'qib chiqsangiz, sehrli qalpoqcha tufayli turli mutaxassisliklarni egallagan Hoshimjon har safar chuv tushishi sabablarini bilib olasiz.

Xudoyberdi To'xtaboyevning «Sariq devni minib» asari ko'pgina jahon xalqlari tillariga – jami 24 tilga ~~tariima qilingan~~ italyalik buyuk bolalar yozuvchisi Janni Rodarining tahsiniga sazovor bo'lgan.

Bolalarning sevimli yozuvchisi X. To'xtaboyev 1982-yilda «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi», 1991-yilda esa «O'zbekiston xalq yozuvchisi» kabi yuksak unvonlar bilan taqdirlangan.

SARIQ DEVNI MINIB

II BOB

SHAYTONNING YELKASIGA IGNA SANCHDIM

Bir jihatdan olib qaraganda, oyim uyga kiritmay to'g'ri ish qilgan ekan. Nega desangiz, o'sha paytlarda men sehrli qalpoq axtarib egasi ko'chib ketgan hovlilarni, go'ng tepalarni, eski-tuski kiyim-boshlar tashlanadigan burchak-surchaklarni tintuv qilib yurgan edim. Bir oy avval Qashqir qishloqda turadigan buyim biznikiga mehmonga kelib, sehrli qalpoq haqida ertak aytib beruvdi. Qalpoqni kiyib olgan azamat yigit biram ishlar qiladiki, biram qahramonliklar ko'rsatadiki, agar eshitsangiz, og'zingiz ochilib qoladi. U hammani ko'rib turadi. Uni esa hech kim, eng ko'zi o'tkir odamlar ham ko'rolmaydi.

- Buvi, buvijon, o'sha qalpoqning rangi qanaqa? – deb so'radim hovliqib.
- Oq jundan to'qilgan.
- Uni qayerdan topsa bo'larkin?

– O‘sha qahramon qarib-chirib o‘layotganda qalpoqni shu atrofdagi hovlilardan biriga yashirib ketgan, bolam.

– Topsa bo‘larmikan?

– Nega bo‘lmas ekan. Izlasang, albatta topasan, o‘g‘lim.

Xullas, o‘sha kechadan buyon oromimni yo‘qotganman. Kechasi-yu kunduzi tinim bilmay sehrli qalpoq axtaraman. Ishonsangiz, izlamagan joyim qolmadi. Faqat eski qishloqning chekkasidagi tashlandiq bir uy qolgan, xolos. Bu hovli kimniki – hech kim bilmaydi. Hatto, oyim ham aniq bir narsa ayta olmadi.

Kechqurun uyga kirishdan mahrum bo‘lgach, oyim aytyapti deb, qo‘shnimizdan ikkita nonni qarzga oldim-da, qorong‘i tushishi bilan o‘sha hovli tomon yo‘l oldim. Tashlandiq uydan xunugi bo‘lmas ekan. Qaysi burchakka qaramang, ajinami, alvastimi ko‘zini lo‘q qilib menga baqrayib turganga o‘xshaydi. Hatto nazarimda ikki marta bo‘ri ham ko‘ringandek bo‘ldi. Keyin bundoq sinchiklab qarasam, ikkovi ham mushuk ekan. Men titkilamagan burchak qolmadi. Teshikki bor, hammasiga qo‘l suqib ko‘rdim...

Bir mahal charchab, suvsab, holdan toyib o‘tirib qolibman. Mudray boshladim. Yo‘q, men uxlamasligim kerak, dedim o‘zimga o‘zim. Keyin shartta o‘mimdan turib sal ichkariroq kirdim. Molxona bo‘lsa kerak, oxurda bir to‘p latta yotibdi. Orasini titkilagan edim... topdim, ishonasizmi, topdim, xuddi o‘shaning o‘zi! Oq mayin jundan, chekkasiga ipakdan chiroyli hoshiya tikilgan!

– Salom, qalpoqcham! – qichqirib yubordim.

– Salom, Hoshimjon! – degan ovoz eshitildi.

– Men seni axtarib yuruvdim.

– Men seni kutib yotuvdim...

Boshimga ildim-u uy tomon qush bo‘lib uchdim. Axir men uning chinakam sehrli qalpoq ekanligini sinab ko‘rishim kerak edi-da... Sinab ko‘rdim ham. Ko‘cha eshikning ustidan oshib to‘ppa-to‘g‘ri uyga kirib bordim. Oyim tepki mashinada Donoga ko‘ylak tikib o‘tirgan ekan. Yon-ginasiga borib:

– Oyi, – dedim ingichka ovozda. Oyim boshini ko‘tarib, u yoq-bu

yoqqa qaradi-yu, «tavba» deb ko'kragiga tuflab qo'ydi. Sekin borib lagandagi sovuq oshni yeya boshladim.

– Oysha, akangdan darak bo'lmadi-ku? – deb so'radi oyim.

– Bilmasam, – deb qo'ydi bir chekkada dars tayyorlab o'tirgan singlim.

– Bechora qayerlarda qolib ketdi ekan?

– O'zingiz-da, bo'lar-bo'lmasga urishaverasiz.

Shu payt sovuq osh tomog'imga tiqilib hiqichiq tutib qolsa bo'ladimi, bunaqasiga ilgari hech uchramagan edim. O'ziam naq o'n besh minut nag'ma qildim-da.

– Tavba! – dedi oyim u yoq-bu yoqqa qarab.

– Tavba! – dedi singlim ham yoqasini ushlab.

Demak, qalpoqcham chindan ham sehrli ekan, deb o'yladim-da, termosdan choy quyib ichgan edim, hiqichiq bosildi. O'shangacha ham hech birlari meni ko'rishmadi. Sekin xolodilnikning yoniga bordim-u, eshigini ochib boshimdan qalpoqchani oldim. Oyim bilan singlim baravariga o'millaridan turib ketishdi.

– Qayoqdan paydo bo'lib qolding? – ikkovlarining ham savoli shu bo'ldi.

– Xolodilnikning ichida yotuvdim, – deb yuboribman bilmasdan. Oyim bechora qo'rqqanidan andak bo'lmasa yig'lab yuborayozdi. Darrov meni issiq bag'riga olib yuz-u ko'zlarimdan o'pa ketdi.

– Bolaginam, muzlab qolay debsan-ku! – dedi u tinmay. Issiq ko'rpaga o'rab qaynoq-qaynoq choy ichirishdi. Har choy ho'plaganimda jo'rttaga bir inqillab qo'yaman. Ichimga issiq kirishi bilan huzur qilib uxlab qolibman.

Ertasiga birinchi qilgan ishim qishlog'imizda yashaydigan Soraxon folbining ishlarini tekshirib ko'rish bo'ldi. Meni biron kishi komissiya qilib tayinlagani yo'q-ku, lekin shunchaki o'zim qiziqib qoldim-da. O'qituvchimiz unga ishonmanglar, hammasi yolg'on deydi. Yolg'on bo'lsa, nega xolamning shuhrati shunchalik yoyilib ketadi. Rom ochirib, dardiga davo so'rash uchun odam shunaqangi ko'p keladiki, shunaqangi ko'p keladiki, qishlog'imizdagi medpunkt uning oldida ip esholmaydi. Undan keyin, kelganlar quruq kelishmaydi. Birovi shoxdor qo'y, birovi sariq echki, birovi

qog'ozga o'ralgan pul, bir xillari katta tog'orada to'rt quloqli somsa tashlab ketishadi. Men bilan o'qiydigan o'g'li Mirobiddinxo'janing kerilganini aytmaysizmi, bir o'zining ikkita velosipedi bor. Tunov kun, bittasini minib biroz sayohat qilgan edim, qosqonini egib qo'ygan ekanman, aka-uka meni tutib olib rosa do'pposlashdi.

Odamlar:

– Soraxon folbin to'ppa-to'g'ri Xudo bilan gaplashadi! – deyishadi.

Mirobiddinxo'ja bo'lsa maqtanib:

– Bizning uydan Xudoning ovozi eshitilib turadi! – deydi.

Ishqilib, ana shu narsalarni tekshirib ko'rmoqchi bo'ldim-u, ertalab nonushtadan so'ng to'ppa-to'g'ri folbin xolamning uyiga qarab yo'l oldim. Hovlisida yettita xotin, beshta chol, uchta bola o'tirishibdi. Hammasi ham kasal bo'lsa kerak, rangi oftob urgan xamakdek sap-sariq. Qalpoqni kiyib sekin ichkari kirdim. Folbin xolam qorong'i uyda o'tirib olib rom ochyapti, qarshisida bola qo'ltiqlagan mening oyimga o'xshagan cho'ziq yuzli bir ayol o'tiribdi.

– O'g'lingni sariq jin uribdi, qizim, – dedi folbin xolam.

Shu payt uyning pollari ostidanmi, qalin devorlari orasidanmi, shif-tidanmi – qayoqdanligini aniq anglay olmadim-ku, – lekin sariq jinlar-ni jarang-jurung qilib o'yinga tushayotgani, childirma chalayotgani eshi-tilib, qo'rqqanimdan dodlab yuborayozdim. Xayriyatki, oldimda folbin xo-lam, bolali ayol o'tirishibdi. Bo'lmasa, kim biladi, nimalar qilib qo'ygan bo'lardim. Vahimali ovozlari tinishi bilan g'oyibdan:

– Ovm-i-i-in! – degan surnaynikiga o'xshash ingichka ovoz eshitildi.

Folbin xolam davom etdilar:

– Sariq echki so'yib, terisiga bolangni o'raysan.

– Ovm-i-i-in! – degan ovoz eshitildi yana g'oyibdan. Ketidan haligi vahimali jarang-jurunglar jo'r bo'ldi. Folbin xolam bolali ayolning qo'rq-qanidan o'ynab turgan ko'zlariga tikilib:

– Xudo o'zi shifo beradi, ana, arshi a'lodan uning tabarruk ovozi eshitilyapti, eshit! – deb qo'ydi.

Bu gal jarang-jurung eshitilmadi-yu, lekin qisqa-qisqa qilib aytilgan «ovmin» eshitildi. Boshimda qalpoqcham bor. Jinlar baribir meni ko'rol-maydi, deb o'zimga o'zim dalda berdim-da, ular bilan uchrashish niyatida

ovoz qaysi tomondan kelayotganligini aniqlash uchun shoshilib tomga chiqdim. Qalin devor orasiga narvon tushirilgan ekan. Sekin pastga tushdim. Uyning osti podval, o'rtada so'ppayib bir xum turibdi. Shu choq folbin xolamning uyiga yana bir kishi kirgandek bo'ldi. Uning: «Oh, otaginam, otaginam, sizga qora dev hamla qilibdi, suf, suf, suf» degani eshitildi. Bu ovoz tinib ulgurmasdan xumning ichidan jarang-jurung bilan childirma sadolari yangradi, ketidan «ovmin» ham eshitilib qoldi. Avvaliga qo'rq-qanimdan bezgak tutgandek dag'-dag' qaltiradim. Keyin o'zimni bosib, sekin borib mo'ralasam, xumning ichida o'zimizning Mirobiddinxo'ja o'tiribdi. Bilaklariga har xil shiqildoqlar taqib olgan, qo'lida do'ppidan sal kattaroq o'yinchoq childirma! «I-ye, ha, shaytonning o'zlari shu yerda ekanlar-da, yashavorsinlar-e! – dedim kulgim qistab, – sariq jin ham o'zlari bo'lsa kerak?» Shu paytda shunaqangi achchig'im chiqdiki, shunaqangi achchig'im chiqdiki, cho'ntagimdan to'g'nag'ichni olib bor bo'yicha yelkasiga sanchib yuborganimni o'zim ham sezmay qolibman.

– Voy-dod! – deb qichqirdi Mirobiddinxo'ja. Folbin xolam: «Otaginam, kasalingiz g'oyat og'ir, ana, quloq soling, parilarim faryod chekyapti», deb javray boshladi. Kap-katta xotinning yolg'on so'zlaganini ko'rib, yana jahlim chiqib ketdi. Ko'zimga Mirobiddinxo'ja alvastidan ham xunuk ko'rinib ketdi, nazarimda. To'g'nag'ichni yana sanchib yuboribman.

– Oyijon! – deb qichqirdi Mirobiddinxo'ja.

– Ovozingni o'chir! – boshidan xumning ichiga bosdim.

– A! – Mirobiddinxo'janing ko'zi xuddi jon berayotgandek ola-kula bo'lib ketdi. – Sen kimsan o'zi, ayt, kimsan?

– Men Azroyilman.

– Azroyil?

– Ha, Azroyilman, joningni olgani keldim.

– Oyijon! Men o'lyapman...

– Dodlama, – deb boshiga bir shapaloq urdim, – menga qara, Hoshim degan bolani taniysanmi?

– Taniyman, Azroyilbobo, taniyman.

– Tanisang, nega unga velosipedingni berib turmading?

– Berdim-ku?

- Nega uni akang bilan ikkovlashib urdilaring?
- Tavba qildim, endi urmaymiz.
- Baribir, hozir joningni olaman, – shunday deb jo‘rttaga bo‘g‘moqchi bo‘lgandek ikki qo‘limni tomog‘iga olib bordim.
- Jon Azroyilbobo, bu gal jonimni olmang, kechiring.
- Nega odamlarni aldaysan?
- Oyim aytdilar-da...
- Oying nima dedi?
- Ovmin deysan, dedi. Undan keyin mana bu shiqildoqlarni chalib, childirmani do‘pillatasan, dedi.
- Yolg‘on, o‘zing ham maktabga borib uyimizdan Xudoning ovozi eshitiladi degansan.
- Aytdim-ku, oyim o‘rgatdi deb.
- Oying nima deb o‘rgatdi?
- Ko‘cha-ko‘yda yurganingda, maktabga borganingda shunday deb aytasan, dedi.
- Demak, hammasi yolg‘onmi?
- Yolg‘on, Azroyilbobo, yolg‘on.
- Yolg‘onligini maktabga borib aytasanmi yoki joningni olib qo‘ya qolaymi?
- Aytaman, bugunoq aytaman.
- Bo‘lmasa seni sinab ko‘raman. Hozircha joning o‘zingda tursin. Uy vazifalarini yaxshilab tayyorlagin, Hoshim degan bola so‘rasa yo‘q demagin...

Tashqariga chiqib endi nima qiliq ko‘rsatsam ekan, deb o‘ylanib qoldim. Hali folbin xolam bolali ayolga dori berayotganida xaltasiga ko‘zim tushib qoluvdi. Ana o‘sha xaltachalarni ham bir tekshirib ko‘rmoqchi bo‘ldim. Har xil chitdan tikilgan katta-kichik beshta xaltacha bor, hammasida ham o‘zimizning aptekalarda sotiladigan oddiy dorilar: birida penitsillin, birida biomitsin, boshqasida yurak o‘ynoqni bosadigan poroshok. Xudoyi taolo ato qilgan noyob dorilar deb, xolajonim ana shularni pullayotgan ekan. Yashavorsinlar-e, dedim o‘zimga o‘zim, hali shoshmay tursinlar, o‘zlarini ham bir uyaltirib qo‘ymasammi...

Folbin xolamning cho'ntagiga qo'l solib besh-o'n so'm oldim-da, darhol tug'uruqxona oldidagi aptekaga yugurdim. O'sha yerdan ichni suradigan har xil dorilar olib keldim. Xaltachalardagi dorilarni olib, o'rninga o'shalarni ehtiyotlik bilan joylab qo'ydim. Oradan o'n-o'n besh kun o'tar-o'tmas, xolamning obro'lari ham bir pul bo'ldi. Sen hali bizni ataylabdan zaharlamoqchi bo'ldingmi deb, ichi surib darmondan ketgan bemorlar xolamni tutib olib rosa do'pposlashibdi...

Ishlarim yurishgandan yurishib ketdi. O'zim xursand, kayfim chog', ashula aytganim-aytgan. Baholarim ham joyida – nuqul besh! Ilgarigidek uy vazifangni bajargan bo'lsang menga berib tur, deb birovlarga yolvorib ham o'tirmayman. O'qituvchilarimizning uyiga shartta kiraman-da, konspekt daftarini olib o'sha yerda ko'chiraman-qo'yaman. Obro'yim ham shunaqangi oshib ketdiki, o'qituvchilar menga kulib boqadigan bo'lib qolishdi. Faqat og'zaki so'raladigan fanlardan hamon mazam yo'qroq. Lekin unga ham bir vaj topib qo'rganman.

– Mening og'zaki nutqim rivojlanmagan, yozma ravishda talab qila-
veringlar, – deyman-da, o'qituvchilarimning o'zlaridan ko'chirib olgan konspektlarni sal boshqacharoq qilib o'qib beraveraman.

Xullas, ishlarim har jihatdan yurishib ketgan edi. Sinfkomimizni amaldan tushirib o'rninga meni saylamoqchi bo'lib turishgan edi-yu bir xatoga yo'l qo'yib, butun maktabda sharmanda-yu sharmisor bo'ldim, rostini ayt-sam, bir pulcha obro'yim qolmadi.

Darsdan qaytayotganda hech kim sezmasa kerak deb o'zimga va eng yaqin do'stim bo'lmish **Qosimjonga** yettita fandan a'lo baholar qo'yib, chorak tugamagan bo'lsa ham, cho'zib o'tiramanmi deb, chorak baholarini ham chiqarib qo'ya qolgan edim. Bu ishni avval ona tili o'qituvchimiz, so'ngra fizika o'qituvchimiz payqab qolibdi. O'sha soatdayoq hammaga oshkor bo'libdi. Ertasiga maktabga borishim bilan direktorning kabinetiga chaqirishdi. Kirsam, yettita o'qituvchi qator o'tiribdi. Qosimni ham chaqirtirib kelishdi.

– Hoshim, beriroq kel-chi, – dedi **Qosimjonga** barmog'i bilan jurnaldagi bahoni ko'rsatib, – bu baholarni kim qo'ydi?

– Bilmasam.... – dedim yelkamni qisib.

– Sen qo‘ydingmi? – so‘radi Qosimdan direktor.

– Nimani? – mendan battarroq hayron bo‘lib dedi Qosim.

– Ikkoving maslahatlashib qilgansan bu ishni. Ochiqchasiga iqror bo‘linglar, – dedi o‘qituvchilardan biri.

– Yo‘q, bu ish Qosimdan chiqqan, – dedi boshqasi, – nega desanglar, Hoshim so‘nggi paytlarda ancha tuzalib qoldi. Baholari ham nuqul besh...

O‘tirganlar hammasiga bu fikr ma‘qul tushdi shekilli, har tomondan bechora Qosimga savol yog‘dira boshlashdi. Qarasam, do‘stimning ahvoli chatoq – ko‘zida miltillab yosh tomchilari ko‘rinyapti. Yo‘q, qilg‘ilikni men qilib, jabrini birov tortmasligi kerak! Shartta o‘rtaga chiqdim:

– Kechirasizlar, bu ishni men qilganman.

– Nimaga?! – sakkiz kishi birdaniga shu savolni berdi.

– Ha, men qilganman. Qosimning bu ishdan mutlaqo xabari yo‘q. Undan keyin, xullas, bu ishni men qilganman...

Tamom, hali aytganimdek, obro‘ ikki pul bo‘ldi. Aytilmagan gap-u, qilinmagan nasihat qolmadi. Mendan shu ketishda ketaversam, tuzukroq odam chiqmas emish, agronom ham, injener ham, zootexnik ham bo‘la olmas emishman.

– Yo‘q, – dedim qaysarligim tutib, – mendan agronom chiqadi, albatta.

– Chiqmaydi! – sakkiztalovlari bir ovozdan takrorlashdi.

– Bo‘lmasa zootexnik bo‘laman.

– Ilmsiz bo‘lsang, zootexnik tugul molboqar ham bo‘lolmaysan!

– Bo‘la olaman.

– Gapni ko‘paytirma, bo‘lolmaysan! – achchig‘i chiqib dedi direktor.

– Bo‘laman, bo‘laman, bo‘laman! – dedim-da, eshikni tarsillatib yopib chiqib ketdim. Men o‘qimay turib ham boshimda shu qadrdon qalpoqcham bor ekan, albatta, agronom ham, injener ham, shoir-u artist ham bo‘la olaman deb qattiq ishonar edim. «Ha, albatta, bo‘laman, – deb takrorladim o‘zimga o‘zim, – bularga, menga ishonchsizlik bilan qarayotgan mana shu qadrdon o‘qituvchilarimga o‘zimning kimligimni ko‘rsatib qo‘yaman...»

O‘sha kuni kechasiyoq qahramonliklar ko‘rsatib, shon-u shuhrat taratib, o‘qituvchilarimni, Otajon Azizovichni hayratda qoldirish niyatida safarga otlandim.

Xayr, jonajon qishlog'im, hayqirib, toshdan toshga urilib oqayotgan zilol suvli anhorlar, poyonsiz mevazor bog'lar, hammangizga xayr. Yo'l yoqasidagi azim yong'oqlar, sizlar ham yaxshi qoling. Endi sizlarga hech kim tosh otib shoxingizni sindirmaydi, tanangizga mix qoqib ozor bermaydi!

Mehribon oyijonim, sho'xliklar qilib ko'nglingizni og'ritgan bo'lsam, qaysarligim tufayli o'ksitgan bo'lsam, kechiring meni! Qo'ng'ir sochli singillarim, sizlar ham yaxshi qoling. Har xil qiziqchiliklar qilib sizlarni qiqirlatib kuldiradigan, maktabdan qaytayotganingizda sho'x bolalar urganda tarafingizni oladigan akangiz yoningizda yo'q endi. Sog'inganda, ko'nglingiz o'ksiganda rasmga boqing. Lekin yig'lamang. U albatta keladi, qahramonliklar ko'rsatib qaytadi. O'z o'qituvchilariga o'qimasdan turib ham agronom bo'la olishi mumkinligini, artist bo'lib hammani o'ziga mahliyo qila olishi mumkinligini ko'rsatib qo'yadi. Ha, albatta, ko'rsatadi. Ko'ksi to'la orden bilan qaytadi.

Xayr!

Ey, chala qolgan uy vazifalari, sizlarga ham xayr!

Yarim tunda qishloqdan chiqib borar ekanman, ko'zim jiqqa yosh, ammo qalbim shodliklarga to'la edi.

III BOB

BAXTIM KULIB BOQQAN EDI

Qayoqqa borishni, nima qilishni bilmas edim. Boshim qotgan, o'ylab o'yimga yetolmayman. Ammo bir jihatdan ko'nglim shod – ovqat tekin, poyezd-u avtobuslar tekin, qadrdon qalpoqcham boshimda. Zeriksam, u bilan suhbat quraman.

- Qalpoqcham, qayerlarga kelib qoldik? – deb so'rayman.
- O'zim ham bilmayman, Hoshimjon, – deydi qalpoqcham.
- Rostini ayt, mendan agronom chiqarmikin-a?
- Chiqadi. Albatta, chiqadi.
- Axir mening diplomim yo'q-ku? – deyman ko'nglim o'ksib.
- O'kinma, – deydi qalpoqcham, – qo'lingni cho'ntagingga sol – diplom tayyor.

Qo‘limni cho‘ntagimga solgan edim, chindan ham ko‘k jildli, ichkarisiga har xil yozuvlar yozilib, dumaloq muhr bosilgan diplom chiqib qoldi.

– Qalpoqcham, axir mening bo‘yim juda past-ku, – deyman yana ikkilanib, – hech kim meni katta odam deb o‘ylamaydi-ku?

– Xafa bo‘lma, kerak bo‘lganda bo‘y ham qo‘shib beraman.

Yo‘l yurdim, yo‘l yursam ham mo‘l yurdim, bir mahal mundoq qaragam, sahro-yu biyobonga kelib qolibman. Bir tomoni poyoni yo‘q cho‘l. Qarasang, ko‘zing jimirlab ketadi. Yantog‘-u sho‘radan boshqa hech narsa ko‘rinmaydi. Ahyon-ahyonda menga o‘xshab qayoqqa borishini bilmay garang bo‘lib uchib yurgan qushlar to‘dasigami, dumi uzun yumronqoziq yoki ko‘zini lo‘q qilib turgan kaltakesakkami duch kelib qolasan.

~~Ikki marta ilonlar galasiga ham uchrab qoldim.~~ Yegani ovqat topolmay bir-birining dumini so‘rib yotgan ekan, meni ko‘rish bilan sevinib, shunaqangi quvlashga tushib ketishdiki, agar boshimga qalpoqchamni kiyib olmaganimda, kim biladi, holim ne kechar edi...

Biroz yurgach, bog‘-rog‘lar yashnab yotgan joyga kelib qolibman. Tavakkal qilib daraxtzorlar orasidan yurib boraverdim. Goh olmazor, goh shaftolizor, goh tokzorlar orasidan o‘tib borardim. Bir tomonda g‘o‘zalar ham yashnab yotibdi. Dadamga o‘xshagan odamlar tepasiga brezentdan soyabon o‘matilgan universallarga minib olib ishlov berishmoqda. Katta sement ariqdan shundoqqina o‘tishim bilan g‘alati bir manzaraga ko‘zim tushib, rostini aytsam, hang-u mang bo‘lib qoldim. Yuz gektarcha keladigan katta maydon mayda-mayda bo‘laklarga bo‘lib tashlangan, har bir bo‘lakchada uchtadan-to‘rttadan bo‘lib o‘zim tengi, o‘zimdan sal kattaroq bolalar, Oyshaxon singlimga o‘xshash qo‘ng‘ir sochli qizchalar terlab-pishib ishlashib yotibdi.

– Hoy bola, horma! – dedim g‘o‘zaning ichidan o‘t yulib yurgan bir bolaning yoniga borib.

– Ishingni qil, – dedi u boshini ko‘tarmay.

– Horma, deyapman.

– Ishingni qil deyapman, – shunday deb notanish bola sekin boshini ko‘tardi. Ko‘tardi-yu, uyalganidan bo‘lsa kerak sholg‘omdek qizarib ketdi.

– Kechirasiz, – dedi peshanasidagi terini artib, – men sizni o‘zimizning Shavkat deb o‘ylabman.

– Kechirasiz, – dedim men ham hurmatini joyiga qo‘yib, – bu qaysi mamlakat?

– Nima?

– Qaysi mamlakat deyapman?

– Mamlakat emas, Mirzacho‘l

– E, anavi gazetadagi Mirzacho‘l shu yerlarmi?

– Gazetadagi emas, Mirzacho‘ldagi Mirzacho‘l, – tushuntirdi notanish bola.

– Bu yerda nima qilyapsizlar?

– O‘t yulyapmiz.

– Bu g‘o‘zalar kimniki o‘zi?

– Bizniki.

– Nega endi sizniki bo‘larkan?

– Ana shu, ko‘rib turganingiz o‘n gektar yerdagi g‘o‘zani oltovimiz ekanmiz, o‘zimiz parvarishlayapmiz, hosilini ham mashinada o‘zimiz yig‘ishtirib olmoqchimiz.

– Sizlarga agronom kerak emasmi?

– Yo‘q, – dedi bola boshini chayqab, – biz o‘zi bo‘lajak agronomlarmiz...

Gapni cho‘zib o‘tirmasdan narigi kartalarga o‘tib ketdim. Mendan ko‘ra sal novcharoq bo‘lgan ikkita bola qovun chopiq qilish bilan ovora.

– Nima qilyapsizlar? – so‘radim jo‘rttaga nima qilayotganlarini ko‘rib turgan bo‘lsam ham.

– Ikkinchi chopiq qilyapmiz, – degan mujmalroq javob oldim. Bolalar juda shoshib ishlashardi. Yo bir-birlari bilan kim ko‘p ishlashga musobaqa o‘ynashgan yoki o‘zlari shunaqangi chaqqon ishlashga o‘rganib qolishgan bo‘lsa kerak, deb o‘yladim. Rostini aytsam, shu paytda mening ham ana shu bolalar bilan egatlarga yonma-yon tushib olib, musobaqalashib, ketmon chopgim kelib ketdi. Lekin o‘zimni bosib, jiddiy bir ohangda:

– Sizlarga agronom kerak emasmi? – deb so‘radim.

– Yo‘q, kerak emas.

– Nega endi kerak bo‘lmas ekan? Ehtimol, kerakdir?

– Bizning o‘zimiz agronommiz.

Shundan keyin kun botguncha ishlayotganlarni gapga solib, suhbatlashib, mayda kartalarni aylanib, tomosha qilib yuraverdim. O‘ziyam tomosha qilsang arzigulik joylar ekan, cho‘lni yashnatib yuborishibdi. Bir kartada hali aytganimdek paxta, boshqasida hali aytganimdek qovun-tarvuz, nariroqda piyoz, beriroqda karam! Ayniqsa, bu atrofdagi mevalarni aytmaysizmi. Luchchak shaftolilarga maza kiray deb qolibdi, olma daraxtlari hosilni ko‘p qilganidan biron ayb ish qilib qo‘ygandek boshlarini egib turibdi. Uzumning o‘zidan, xoh ishonning, xoh ishonmang, roppa-rosa yigirma ikki xilini sanasam-a.

Tovuqlarga don berib yurgan, hadeb tuxum yeyaverganidan bo‘lsa kerak, oshqovoqdek semirib ketgan sariq sochli bir qizdan:

– Bu tovuqlar kimniki? – deb so‘radim.

– Bizniki, – dedi qiz hozirgina archilgan kattagina tuxumni og‘ziga solib.

– Tuxumni kimga berasan?

– O‘quvchilarga.

– Uy vazifalarini bajarmaganlarga ham beriladimi?

– Unaqalar bizda yo‘q.

– Bordi-yu, bitta-yarimta topilib qolsa-chi?

– Bor, ishingni qil, – dedi sariq sochli qiz yana bitta tuxumni og‘ziga solib, – tovuqlarimni hurkitib yuboryapsan.

– Menga qara, – dedim biroz yumshab, – sizlarga zootexnik kerak emasmi?

– Zootexnikni nima qilamiz?

– Ish o‘rgatadi-da.

– Unaqasidan o‘zimizda ham to‘lib yotibdi...

Sal nari borgan edim, atrofi yog‘och taxta bilan o‘ralgan katta qo‘rg‘onga ko‘zim tushib qoldi. Darvoza tepasiga «Krupskaya nomli maktab-internat fermasi» deb yozib qo‘yishibdi. Ha-ha, bu maktabning hali fermasi ham bor ekan-da, deb o‘yladim-u sekin ichkari kirib bordim. Rostini aytsam, ferma uncha katta ham, uncha kichik ham emas ekan: sakkizta sigir, o‘n to‘rtta cho‘chqa, uchta qo‘tir echki – bor-yo‘g‘i shu.

– Qo‘ylaring ham bormi? – so‘radim mollarning tagini tozalab yurgan past bo‘yli, peshonasi do‘ng bir boladan.

– Qo‘ylar cho‘lda... – dedi bola menga qarab angrayib.

– Quyonglar-chi?

– Quyong fermamiz katta bog‘ning ichida turadi.

– Echkilaring bor-yo‘g‘i uchtami?

– Muncha ezma ekansan, aytdim-ku, echkilar ham qo‘ylarning yonida deb.

– Shunaqa demaysanmi, – dedim sal past kelib. – Men bo‘lsam boshqalari kasal tegib o‘lib ketganmi deb o‘ylabman. Buzoqlaring ko‘rinmaydi?

Peshonasi do‘ng bola toza jonimga tegding-ku, degandek qo‘lini siltab, paqir bilan supurgini ko‘targancha, xiyol oqsoqlanib cho‘chqaxonaga o‘tib ketdi. O‘sha yerdan turib, negadir tilini uzun chiqarib meni masxara ham qilib qo‘ydi.

– Tort tilingni, hozir borib sug‘urib olaman! – dedim mushtimni ko‘rsatib.

– Meni-ya!

– Ha, seni.

– Urishgandan ko‘ra kelib ishga qarashsang bo‘lmaydimi! – dedi bola iljayib, ishga tushsam tushay deb ustimdagi yangi ko‘ylagimni shartta yechdim-da:

– Qani, ishingni ko‘rsataver, – deb qo‘ydim.

– Menga qara, tag‘in sen mehmon bo‘lmagin? – qiziqib qoldi u.

– Mehmonman-da.

– Iye, shunday demaysanmi? Qani, tanishib qo‘yaylik: mening otim Hayitvoy, yettinchi sinfda o‘qiyman.

– Mening otim Hoshimboy, – deb qo‘limni cho‘zdim, – oltinchi sinfning a‘lochi o‘quvchilaridan bo‘laman. Sizlar o‘zi kimsizlar, o‘quvchimi, kolxozchimi, hech tushunolmay qoldim-ku?

– Bizmi, biz hu anavi ikki qavatli bino bor-ku, o‘sha yerda o‘qiyamiz, darsdan bo‘sh vaqtimizda ko‘rib turganingdek ishlaymiz, kasb o‘rganamiz. Biz-chi, Hoshimboy, o‘zimizni o‘zimiz boqamiz, o‘zimizni o‘zimiz kiyintiramiz...

– Rostdan-a?! – dedim hech ishongim kelmay.

– Rost, – Hayitvoy ishonchsizlik bildirganim uchun biroz xafa bo‘ldi, – hali sen ko‘rganing yo‘q, o‘ttiz gektar yerda mevazor bog‘imiz bor, shig‘il hosilga kirgan. Yarmini yeymiz, yarmini bozorga chiqarib sotamiz. Go‘sh t ham, sut ham o‘zimizda yetarli.

– Sigirlarni kim sog‘ib beradi?

– Kim sog‘ardi, o‘ninchi sinfn ing qizlari-da.

– Meva-chevalarni ham o‘shalar sotib beradimi?

– Bo‘lmasam-chi? – dedi Hayitvoy maqtanib, – direktorimiz Xursanali Sharafiddinovich bu qizlardan ajoyib sotuvchilar yetishib chiqadi, deydi. Mayli, rastrata qilsalar ham ishlashaversin, bora-bora o‘rganib ketishadi, deydi. Tunov kuni, bilasanmi, nima bo‘ldi? Tekshiruvchilar borganda, haligi budkada sut-qatiq sotib o‘tiradigan Sanobar opam bor-ku?

– Qaysi? – so‘rab qo‘ydim.

– Hali o‘ninchi «b» da o‘qiydigan bor-ku, o‘sha oq xalat kiymasdan savdo qilayotgan ekan, qo‘lga tushib qolibdi. Tartibni buzgani uchun rosa muhokama qilib vigovor berishdi. Undan keyin desang, o‘n besh so‘m shtraf qilishdi.

– Shtraf pulini qayerdan oladi?

– Qayerdan olardi, brigadaning fondidan oladi-da, hali aytdim-ku, mahsulotlarimizdan kelgan foydani kassaga qo‘yamiz deb. Kassadagi pul yig‘ilaveradi, yig‘ilaveradi, keyin o‘ninchini bitirib butunlay ketayotganimizda har kim o‘ziga tegishli pulni olib ketadi.

– Rost aytyapsanmi? – dedim yana ishongim kelmay.

– Rost. O‘tgan yil maktabimizni ellik kishi bitiruvdi, bitirish kechasi Xursanali Sharafiddinovich har biriga ming so‘mdan pul ulashdi, biz rosa qarsak chaldik... Sizlarning maktablaringizda ham shunaqami?

Rostini aytsam, nima deyishimni bilmay, jo‘rttaga nariroqdagi sigirlarni tomosha qilayotgandek angrayib turaverdim. Bizning maktabimizda, yashirib nima qilaman, bu yerda ko‘rganlarimning mingdan biri ham yo‘q. Rost, tirik burchakda ikkita ori q quyon bor edi, lekin uning ham bittasi ochidan o‘lib qolgan. Undan keyin maktabimizning orqasida kattagina mevazor bog‘ ham bor, lekin bu daraxtlar meva qiladimi-yo‘qmi, hozir o‘ylay-o‘ylay hech xotir lay olmadim. Shunday bo‘lsa ham maktabimizning sha‘nini hecham yerga urgim kelmasdi.

– Nima deding? – dedim maqtanishga chog‘lanib.
– Sizlarda ham shunaqalar bormi deyaрман?
– Sizlarnikidan yuz marta yaxshisi bor.
– Quyon fermalaringiz ham bormi?
– Bor. Hatto bizda sher, arslonlargacha bor...
– O‘h-ho‘, – dedi Hayitvoy qo‘rqqanidan ko‘zlari ola-kula bo‘lib, – yeb qo‘ymaydimi?

– Biz ularni temir qafaslarga solib, ustidan kattaligi sening kallangdek keladigan qulflar solib qo‘yanmiz...

– Sizlarda haligi eshik, rom yasaydigan ustaxonalar ham bormi?

– Oh-ho, bizning ustaxonani bir ko‘rsang, – deb qo‘ydim. Shunday deyman-u, lekin maktabimizning ustaxonasi qayerda ekanligini o‘zim ham bilmayman.

– Haligi kiyim-bosh tikadigan artel-chi? – deb so‘rashda davom etdi Hayitvoy.

– Bor. Hammasi bor. Mana shu ustimdagi ko‘ylak ham o‘sha yerda tikilgan. Oyog‘imdagi tuflini Shokir degan bitta og‘aynim tikib bergan.

– Bizda ham ustaxonaning har xilidan bor, – dedi Hayitvoy biroz shashtidan tushib, – hozir olib borib ko‘rsatardim-u, lekin ishlarim qolib ketadi-da.

Men uning ishlariga ko‘maklashadigan bo‘ldim. Ko‘z yumib-ochguncha avval molxonani, so‘ngra cho‘chqaxonani yog‘ tomsa yalagudek qilib tozalab tashladik. Go‘ng bilan chiqindilarni men katta chelakka solib turdim. Hayitvoy tashqariga bo‘zchining mokisidek qatnab turdi. Bir nafasda hamma yoq, hali aytganimdek, yog‘ tomsa yalagudek bo‘ldi-qoldi.

– Do‘stim Hayitvoy, – dedim ishlar tugagach, – sizlarga mol doktori kerak emasmi?

– Do‘stim Hoshimboy, – javob qaytardi sherigim, – mana shu fermadagi sakkiz bola hammamiz mol doktori bo‘lamiz...

Hayitvoy bilan o‘rtoq bo‘lib qoldik. O‘ziyam ko‘ngli ochiq, xushchaq-chaq, menga o‘xshab qiziqchiroq bola ekan. Avvaliga rosa maqtanchoq bo‘lsa kerak, deb o‘ylagan edim. Yo‘q, unchalik maqtanchoq ham emas ekan. Aytganidek, maktabning ustaxonasi ko‘rsang ko‘rgudek, tomosha qilsang

tomosha qilgudek joy ekan. Qizlar mening oyimnikiga o'xshash tepki mashinada chok tikishayotgan xonaga kirib o'n minut chamasi angrayib turdim. Qasam ich desangiz, qasam ichib aytamanki, bunaqangi ustaxona dunyoda hech bir maktabda bo'lmasa kerak. Quyonlarning terisidan jajji qizlar uchun popukli qalpoqchalar, oq batistdan o'quvchi qizlar kiyadigan fartuk deysizmi, paxta teriladigan kanop etaklar deysizmi, xullas, dunyodagi yo'q kiyimlar mana shu yerda tikilar ekan. Biram bejirim, biram chiroyli tikishyaptiki! Hay-hay, nozik qo'lchalarning chiroyli harakatlarini ayt-maysizmi, oyoqchalarning bir me'yorda ishlashini qarang-a! O'zlari kichkina-kichkina qizlar, oyoqlari tepkiga zo'rg'a yetyapti-yu, katta xotinlardek kerilib o'tirishadi-ya, obbo jin sochlar-ey! Zavqim oshganidan yoniga borib bittasining biqinidan sekin chimdigan edim, qo'limga bir tushirdi.

– Bular ham sotiladimi? – deb so'radim Hayitvoydan.

– Sotiladi, hammasi sotiladi, – tushuntirishda davom etdi u.

– Menga qara, ana u qalpoqchalardan esdalik uchun menga ikkita berolmaysanmi?

– Nima qilasan bularni?

– Ikkita singlim bor, o'shalarga sovg'a qilib olib bormoqchiman.

– Yo'q, berolmayman.

– Berasan, keyin qo'limga pul tushganda kelib to'lab ketaman.

– Berolmayman! – dedi Hayitvoy biroz jahli chiqib.

– Berasan, – shunday dedim-da, stol ustida turgan chiroyli qalpoqchalardan ikkitasini olib qo'ltiqqa urdim. Hayitvoy qo'limga yopishgan edi, bilmasdan qattiqroq itarib yuborgan ekanman, bechora ikki-uch dumalab ketsa bo'ladimi. Chok tikayotgan qizlar bizni kuzatib turishgan ekan, ularni sut-qatiqlar bilan ta'minlab, nonushtalariga qaymoqlar yetkazib berayotgan ukajonlarini ranjitganim uchun mendan o'ch olmoqchi bo'lib 28 qiz baravariga o'midan turdi: birining qo'lida pichoq, birining qo'lida qaychi, birisi qizib turgan dazmolni ushlab olgan, hammalari menga tashlanib qolishdi. Qarasam, ishning keti xunuk bo'ladigan. Qochmagan nomard, dedim-da, o'zimni eshikka urdim... Yo'q, Mullahoshimboy kechikkan ekanlar, eshikni allaqachon berkitishga ulgurishibdi, qalpoq-

chamni boshimga kiyishga arang ulgurib qoldim. Ko‘zdan yo‘q bo‘lishim bilan:

– Stolning tagini qaranglar, stolning tagida! – deb qichqirdi biri.

– Shkafning ichiga kirgandek bo‘ldi!– dedi boshqasi shovqin solib. O‘zimni sekingina derazadan hovliga otdim. Qizlar: «O‘g‘ri qochdi, ushlanglar!» – deb orqamdan yugurib chiqishdi. Butun internatda trevoga ko‘tarildi. Direktor Xursanali Sharafiddinovich radiouzel orqali e‘lon qilib, meni qidirishga 550 o‘quvchining hammasini safarbar qildi.

– Afti angori esingda qolganmi? – so‘radi u Hayitvoydan.

– Bo‘lmasam-chi?..

– Unda mana bu radiouzel orqali hammasini gapirib ber, tezroq bo‘l!

– Diqqat, diqqat! – hovliqib, xirillab gapira boshladi Hayitvoy, – o‘g‘rini qidirayotganlar diqqatiga. Hozirgina qochgan bola 12–13 yoshlarda edi. O‘zi qorachadan kelgan, oriq, bo‘yi mendan ko‘ra novcharoq. Ko‘zlari yirik-yirik, doim chaq nab turadi. Burni angishvonaga o‘xshaydi. Gapirganda tutilib-tutilib qoladi. Ustida oq shoyidan sorochkasi bor, shimi yo‘l-yo‘l sherstdan, dazmollanmagan. Afti boshiga bir haftadan buyon suv tegmagan bo‘lsa kerak, hamma yog‘i kir...

Hayitvoy radiodan e‘lon berayotgan mahalda men direktorning kabinetida xuddi o‘sha direktorning o‘zi bilan yonma-yon o‘tirib choyxo‘rlik qilmoqda edim. Divanga yonboshlab olib o‘ylanib ketdim.

– Nimalar qilib qo‘ydim o‘zi? Ularning mehnatiga yordamlashish o‘miga hammasini ishdan qo‘ydim-ku! Mana Xursanali Sharafiddinovich bilan yonma-yon o‘tiribmiz, o‘zi yomon odamga o‘xshamaydi, ancha mehribon, gapga tushunadigan ko‘rinadi... Ehtimol, yaxshilikchasiga iltimos qilganimda meni biron uchastkaga agronom qilib olgan bo‘larmidi. Ishlarim yurishib ketganda, kim biladi, rasmim gazetalarda bosilib ham chiqarmidi. Ana unda mehribon direktorimiz Otajon Azizovich ham, algebra muallimimiz Qobilov ham kishi o‘qimasdan turib agronom bo‘la olishi, o‘rtoqlariga hisobsiz foydalar keltirishi mumkinligini o‘z ko‘zlari bilan ko‘rardilar... ha, baxtim kulib boqay deb turgan edi. Lekin afsuski, ishni o‘zim buzib qo‘ydim...

Sekin o‘rnimdan turdim-da, Xursanali Sharafiddinovichning sovib

qolgan choyidan och qoringa xo‘rillatib bir xo‘pladim-u, radiouzel o‘rnatilgan xonaga kirdim. Hayitvoy o‘sha yerda hamon kekirdagini cho‘zib gapirar edi.

– Ma, qalpog‘ingni ol, bunaqasi bizning maktabda ham to‘lib yotibdi!
– dedim-da, oyog‘ining tagiga tap etib tashladim.

Arzimagan bir narsa uchun yuzim shuvut bo‘lib qoldi, endi bu yerda qolishim mumkin emas edi. Bolalarning oshxonasiga kirib, qozonning boshiga o‘tirib oldim-da, lazzatli taomlardan to‘yib-to‘yib yedim. Kompot pishirishgan ekan, undan ham ikki stakanni pok-pokiza urib oldim. Keyin, o‘zingiz ham sezib turgan bo‘lsangiz kerak, yana yo‘lga ravona bo‘ldim...

IV BOB

HASHAROTNI KALTAKLASHGA BUYURDIM

Ketyapman-ketyapman, na yo‘lning oxiri ko‘rinadi, na atrofda biron qo‘qqaygan kulba. O‘ngga qarasang ham g‘o‘za, chapga qarasang ham g‘o‘za. Bir mahal burilib orqamga boqqan edim, nazarimda, hozirgina men bosib o‘tgan yo‘llarda ham g‘o‘zalar o‘sayotganga o‘xshab ko‘rindi. Siz qanaqaligingizni bilmayman-ku, lekin men mana shunaqangi poyonsiz dalalarga chiqqanimda yayrab, jonim tanimga sig‘may ketadi. Undan keyin qornim to‘ydi deguncha, ashula aytib yuboradigan odatim ham bor. Shu paytda qorin masalasida shikoyatim yo‘q hisobi. Undan keyin atrofda: «Hoy, Mullahoshim, quloq o‘zimizga ham kerak», – deb tanbeh beradigan biron kimsa ham ko‘rinmaydi. Shartta ashulani boshlab yubordim:

Xoh g‘o‘zam, xoh-xoh g‘o‘zam,
Hosili oppoq g‘o‘zam, –

deyman-u, buralib-buralib o‘yinga tushib yuboraman. Keyin ikki qo‘limni biqinimga qo‘yib, egilib, g‘o‘zalarga salom beraman-da:

Xoh g‘o‘zam, xoh-xoh g‘o‘zam,
Hosili oppoq g‘o‘zam, –

deb kuylab yo'lda davom etaman. Qorong'i tushib, osmonda charaqlab yulduzlar ham ko'rinib qoldi. Ammo hali aytganimdek, yo'lning oxiridan darak yo'q.

Bir mahal ko'chani chap tomonidan miltillab chiroq yorug'i ko'rinib qoldi. Borib qarasam, yetmish yoshlarga kirgan, oppoq soqoli ko'ksiga tushib turgan bir otaxon yonboshlab olib xo'rillatib ko'k choy ichyapti. Oyoq tomonda – toshfonus, o'shani yorug'ini ko'rgan ekanman.

– Assalomu alaykum, otaxon! – dedim cho'zib, – suv quyayapsizmi?

– Vaalaykum, – otaxon chordana qurib o'tirib oldi, – kel, o'g'lim, kel.

Qani, beriroq kel-chi, tanimayroq turibman. Kimning o'g'lisan o'zi?

– Dadamning o'g'liman, – deb yuboribman shoshilib. Hash-pash deguncha ikkovimiz ota-boladek bo'ldik-qoldik. Otaxonning ismlari Polvontog'a ekan. Ishimning o'ngidan kelganini qarangi, Polvontog'a yolg'iz o'zi zerikib o'tirgan ekan. Menga o'xshash esli-hushli, gapga tushunadigan bir yigitga juda-juda ham zoriqib o'tirgan ekan. Xursand bo'lib ketganidan otaxon meni obdan mehmon qildi, keyin termosdan choy quyib berayotib:

– Obbo o'g'lim-ey, obbo taylog'im-ey, – deb qo'ydi.

– Otaxon, bu g'o'zalar qaysi kolxozniki? – sekin maqsadga o'tdim.

– Kolxozniki emas, sovxozniki. Oltinchi sovxozniki. O'g'lim, qani qanddan ol, choy rasmi qand bilan ichiladi.

– Otaxon, sovxozlaringga agronom kerak emasmi?

– Sovxozga kerak-kerakmasligini bilmayman-u, ammo-lekin bizning bo'limga agronom kerak. O'zimizning agronom oblastga ko'tarilib ketdi. Umringdan baraka topkur ko'p azamat yigit edi. Nima, dadang agronommi deyman?

– Dadam emas, mening o'zim agronomman.

– Nima?! Mushtumdek bola-ya! – shunday deb otaxon menga boshdan oyoq razm solib chiqdi. Men qo'ltig'imda turgan qalpoqchamga «qalpoqcham, sehringni ko'rsat», deb asta shivirladim-da, ovozimni chiqarib:

– Otaxon, meni chog'imda yosh bola deb o'ylayapsiz shekilli?– deb shartta o'rnimdan turgan edim, Polvontog'am mirzaterakdek bo'yimni ko'rib:

– Yopirim-ey, yopirim-ey! – deb soqolini changallab, hang-u mang bo‘lgancha menga tikilib qoldi. – Hozirgina yosh bola eding-ku yo tush ko‘rayotibmanmikin-a! Astag‘firullo...

– Otaxon, men o‘zi shunaqaman, – dedim shoshib-pishib, – bir qarasangiz yosh boladek, yana bir qarasangiz katta odamdek ko‘rinaman.

– Yopir-ey, yopir-ey! – derdi otaxon tinmasdan. U bir nafasdan so‘ng o‘ziga kelib, «shunday qilib, agronomman deng, o‘g‘lim» deb so‘radi.

– Ha, otaxon, agronomman.

– Bizning sovxozga ishga kirmoqchi bo‘lib yaxshi qilibsiz, o‘g‘lim. Sovxozimiz keng, hammaga ham ish yetib ortadi. Farg‘ona tomondan bo‘laman, dedingizmi?

– Ha, Farg‘ona tomondan bo‘laman.

– Ota-onalar hayotmi?

– Hayot, otaxon, hayot.

– Barakalla. Ularning davrida u yoq-bu yoqni ko‘rib olganingiz ma‘qul. Musofir bo‘lmasang, musulmon bo‘lmaysan, deydilar keksalar. Ertalab sovxoz direktorining oldiga o‘zim boshlab boraman. Farg‘onadan meni qora tortib kepti, hamshaharim bo‘ladi, ishga olsang ham olasan, olmasang ham olasan, deb turib olaman...

◁ O‘sha kechasi Polvontog‘a bilan dalaning o‘zida yotib qoldik. O‘ziyam anchadan buyon bunaqangi huzuri jon bo‘lmagan edi. Sement ariqlarda hayqirib oqayotgan suvlardan egatlarga tarab qo‘ydik-da, yerning o‘rtasiga qilingan baland supada cho‘zilib yotdik. Olis-olislarda miltillab chiroqlar yonadi, ko‘kdagi yulduzlarni aytmaysizmi, charaqlab ko‘zni olay deydi. Oy bo‘lsa tepamizga kelib allaqanday sarg‘ish, allaqanday ko‘kimitir nurlar sochadi. Qalbimizda hech tushunib bo‘lmaydigan, shodlikka ham, g‘ussaga ham o‘xshamaydigan g‘alati-g‘alati hislar uyg‘otgandek bo‘ladi. Suv o‘z tilida bir nimalar deb chulduraydi, chigirtkalarining basma-basga kuylashi, qurbaqalarning pashsha tuta olmaganidan kimgadir shikoyat qilayotgandek cho‘zib-cho‘zib qurillashi – mana shularning hammasi menga, negadir, qishlog‘imizni eslatib yubordi. Chalqancha tushib, ikki qo‘limni boshim ostiga qo‘ygancha yulduzlar chamaniga mahliyo bo‘lib yotarkanman, shu paytda oyijonim, jondan yaxshi ko‘rgan singillarimni eslab ketdim. Ehtimol,

bechora oyijonim sochlarini yulib faryod chekayotgandir, dalama-dala, qishloqma-qishloq bo'zlab meni axtarib yurgandir. Oyijon, oyijonim, meni axtarmang, meni deb ko'zyoshlaringizni oqizmang. Hoshimboyning ishlari besh, katta sovxozga katta agronom bo'lay deb turibdi...

O'ylay-o'ylay uxlab qolibman.

Sovxoz direktori baland bo'yli, yelkalari keng, polvonnamo bir kishi ekan. Gapirganda ovozi xuddi xurning ichidan chiqqandek guldirab, jaranglab eshitiladi. Kulganda tomni ko'tarib yuborgudek qattiq kuladi, yurganda uyning pollari lapanglab ketadi. Polvontog'a meni tanishtirgach:

– Hoshimboy hali yosh, uni o'zing tarbiyanga olasan, – deb tayinladi sovxoz direktoriga.

– Otaxon, Sizning gapingizni hech qaytarolmayman, – dedi direktor menga zimdan razm solib, keyin mening o'zimdanda ham so'rab qo'ydi:

– Qaysi institutni bitirgansiz?

– Agronomlik institutini.

– Qaysi fakultetini?

– Agronomlik fakultetini.

– Yaxshi. Ilgari ishlaganmisiz? – Yo'q.

Akbar aka Nosirov unaqangi ezma direktorlardan emas ekan, gapni cho'zib meni ham, o'zini ham qiynab o'tirmadi-yu shartta agronom qilib tayinladi-qo'ydi.

O'sha kuni ikkovimiz uning «villis»iga o'tirib, dala aylandik. To'rtinchi bo'limga tavinlangan ekanman, ixtiyorimda 1200 gektar paxta maydoni-yu 12 brigada. Akbar aka meni jamiki brigada boshliqlari, men rahbarlik qilishim kerak bo'lgan odamlar bilan birma-bir tanishtirib chiqdi. Minib yuring deb, «IJ» markali mototsikl berib, oylik maosh ham tayinladi.

– Eng muhimi, o'rtoq Ro'ziyev, – dedi u ta'kidlab, – odamlar bilan ishlash. Agar kishilar bilan yaxshi muomala qilsangiz, ularning qalbiga yo'l topa olsangiz ish o'z-o'zidan yurishib ketaveradi. Tushunarlimi?

– Tushunarli, o'rtoq Nosirov! – dedim. Mototsiklni olishga olib qo'ydim-u, lekin yashirib nima qilaman, haydashni bilmas edim. To'g'ri, dadamning mototsikliga uch-to'rt bor minganim bor. O't oldirishni, gaz berishni, tezligini oshirib, pasaytirishni o'shanda uncha-muncha o'rgangan edim.

Uch kun mototsikl minishni mashq qilib, to'rtinchi kundan boshlab dala aylanishga tushdim. Bu yerning odamlari ajoyib kishilar ekan. Qayerga bormay, hurmatimni joyiga qo'yib, kutib olishadi. Choy, ba'zan qozon osib ovqat ham tayyorlashadi. Ikki marta tovuq sho'rva ham qilib berishdi. «Aroq-paroq ham ichasizmi?» deb so'rashgan edi, «tag'in mast bo'lib qolib aljib o'tirmay» deb, «yo'q, men ichkilikni yomon ko'raman», deb qo'ya qoldim. Gohida:

– O'rtoq agronom, sizningcha, mahalliy o'g'itga superfosfatni aralashtirib solgan yaxshimi yoki superfosfatni selitra bilan tashlayveraylikmi? – deb so'rab qolishadi.

Superfosfat nimasi-yu selitra nimasi, rostini aytsam, o'zim ham bilmayman. Ilgari bunaqangi gaplarni hech eshitmagan ekanman. Lekin shunday bo'lsa ham sir boy bermayman:

– Shuni ham so'rab o'tiribsizlarmi, – deb jo'rttaga balanddan kelaman, – kim aytadi sizlarni Mirzacho'lning mashhur paxtakorlari deb, uyat emasmi!

Aylanib yurib to'rtinchi brigada dalasida janjal ustidan chiqib qolibman. Bo'lim boshlig'i O'rmon aka bilan brigadir Rahimjon aka nima to'g'risidadir qo'llarini paxsa qilib bahslashmoqda edi. Meni ko'rishi bilan bo'lim boshlig'i:

– O'rtoq agronom, Sizdan bir iltimosim bor, – deb qoldi.

– Marhamat, – mototsikldan asta tushdim.

– Agar malol kelmasa mana bu Rahimjonga, uning a'zolariga kompost to'g'risida bir gapirib bersangiz. Bular haligacha hech narsa tushunishmas ekan.

– Marhamat, – dedim-da, u yoq-bu yoqqa qarab olgach, leksiya o'qishga tushib ketdim, – o'rtoqlar, kompost juda foydali ichimlik, uni asosan mevadan tayyorlashadi. Mevalarning xili qancha ko'p bo'lsa, u shuncha shirin bo'ladi. Bizning Farg'ona tomonlarda kompostni o'rik, shaftoli qoqi va olchanning qurug'idan tayyorlashadi. Xullas, kompost ichmabsiz, dunyoga kelmabsiz...

Gapimni tugatmasimdan o'tirgan odamlar sharaqlab kulib yuborishdi. Qiziqroq gap aytgan bo'lsam kerak deb, mening o'zim ham kulaverdim,

rosa kulishdik. Keyin bilsam, o'sha kuni obdan sharmanda bo'lgan ekanman. Go'ngni achitib tayyorlanadigan kompost bilan mevalardan tayyorlanadigan kompotning farqiga bormasdan, rosa aljibman, o'sha kundan boshlab to'rtinchi brigada dalalariga qadam bosmaydigan bo'lib ketdim.

Qisqasi, mana shunga o'xshash ikir-chikirlarni hisobga olmaganda ishlarim ko'ngildagidek, kayfim chog' edi. Qani endi direktorimiz Otajon Azizovichmi yoki menga ikki baholar qo'yishdan hech charchamaydigan Qobilovmi mana shu yurishlarimni bir ko'rishsa-yu, o'qimasdan katta odam bo'lib olganimni, mas'ul ishda ishlayotganimni ko'rib o'z aytganlariga pushaymon bo'lishsa, deb o'ylayman.

Kunlarning birida mehribon oyijonimga, direktorimizga alohida-alohida qilib xat yozdim. Oyijonimga nima deb yozganimni o'zingiz ham sezib turgan bo'lsangiz kerak. Otajon Azizovichga esa taxminan mana bunday deb yozgan edim:

«Qadrli Otajon Azizovich!

Mirzacho'lning azamat paxtakorlaridan Sizga otashin salom. Shuni ham aytib qo'yayki, Siz yolg'onchi bo'lib chiqdingiz, kishi o'qimasa, yoshlikda ilm olmasa, algebra, geometriya, ona tilini puxta egallamasa, agronom ham, injener ham bo'la olmaydi devdingiz, yolg'on ekan. Mana men agronomman. Ishonmasangiz, shu xat bilan yuborgan rasmimga qarang. Endi ordenli bo'lganimda uchrashamiz.

Xayr. Salom bilan agronom, Hoshimjon Ro'ziyev».

Xatni yuborgan kunim ertasiga ikkinchi brigada yerlarini aylanib nima qilishni, kimga qanaqa buyruq berishni bilmay xunobim oshib yurgan edim. Rahbar bo'lsang-u, hech kimga hech qanaqa buyruq bera olmasang, bundan ham xunugi bo'lmas ekan. Demak, deyman, o'zimga o'zim, qishlog'imizdagi savodsiz agronom (Anorboy) tog'a shuning uchun ham bo'lar-bo'lmasga baqiraverarkan-da. Ko'p baqirsang, yomon ishlayotganing ham sezilmas ekan. Baqiroqlarning hammasi ham menga o'xshab ilmsiz, sehrgarlik bilan rahbar bo'lgan ekan-da, deb o'ylayman-u ishlab turgan kishilarning yoniga borib bo'lar-bo'lmasga baqiraman, shovqin solaman.

Lekin bugun kimga, nima deb baqirishni bilmay garang edim. Bir mahal brigada boshlig'i Murodjon aka halloslagancha kelib qoldi.

– O‘rtoq agronom, o‘rtoq agronom! – dedi u o‘pkasi og‘ziga tiqilib.
– Xo‘sh? – dedim qovog‘imni solib, qoshlarimni past-baland qilib.
– Men sizni ertalabdan buyon axtarib yuruvdim.
– Xo‘sh? – deb pishqirdim yana.
– Gap bunday, o‘rtoq agronom, g‘o‘zalarimizga yoppasiga shira tushib ketibdi.

– Shira? Qanaqa shira? – deb baqirdim. – yopishqog‘idan tushibdimi?
Shunday deyman-u, lekin o‘zim shira qanaqa bo‘lishini hech ko‘z oldingga keltirolmayman. To‘g‘ri, ilgari shira-pira deb eshitganim bor, lekin hech ko‘rgan emasman.

– Maslahat bersangiz: qanday tugatsak ekan? – deb so‘radi yana Murodjon aka.

– Qani, menga ko‘rsating-chi, – dedim o‘zimni bosib. Brigadir kelgan tomonga qarab ketdik. Boryapman-u, yo‘l-yo‘lakay qo‘ltig‘imga qisib olganim, sehrlı qalpoqchamga «qalpoqcham, yordam bergin, aql o‘rgatgin» deb shivirlayman.

«Aql sehrga bo‘ysunmaydi, aqlingga aql qo‘shib berolmayman, o‘zimdada ham shu qurg‘uridan sal kamroq», – deydi qalpoqcham.

– Bo‘lmagan gap, qo‘shasan!

– «Qo‘sholmayman. Ilm, aql degan narsalar qalin jildli kitoblarda bo‘ladi, dono kishilarning kallasida bo‘ladi. Umrim bino bo‘lib bitta ham kitob o‘qigan emasman. Xat-savodim yo‘q...»

– Mana ko‘ring, mana shu g‘o‘zalarga shira tushgan, – deb qoldi Murodjon aka shu payt katta paykalni ko‘rsatib. Imillashning payti emas edi. Biron donoroq maslahat bermasam, bu yerda ham to‘rtinchi brigadadagiga o‘xshab obro‘yim bir pul bo‘lib qolishi mumkin. Lekin nima desam ekan?

– Bargiga tushibdimi? – deb so‘radim gap orasida.

– Bargiga tushmay, poyasiga tusharmidi? – kesatib qo‘ydi brigadir.

– Menga qarang, g‘o‘zalarning tubidan ushlab qattiqroq silkitsak shirasi to‘kilib ketmasmikan-a?

– Hazilingizni qo‘ysangiz-chi, o‘rtoq agronom.

– G‘o‘zaning ustidan chelaklab suv quysak, shirasini yuvib ketadi-ku. Ha, albatta shunday qilamiz. Shunday! – dedim hovliqib.

Murodjon aka dalani boshiga ko‘tarib xaxolab kulib yubordi. Demak,

u meni hazil qilyapti deb o'ylamoqda. Hazil bo'lsa bo'la qolsin dedim-da, o'zim ham qiqirlab kulaverdim. Jag'larimiz qiyshayib qolguncha kulishdik. Keyin o'zimni bosib, jiddiy bir ohangda:

– Necha ishch-ingiz bor? – deb so'radim.

– Ellik beshta, o'rtoq agronom.

– Har bittasiga yigirma donadan tol navdasi kestiring va bir soat ichida jamiki ishch-ingizni mana shu yerga to'plang! – deb buyurdim. Aytganimdek, bir soat o'tar-o'tmas 55 ishchi qo'ltig'ida bir dastadan novdasi bilan huzurimga «qani, ish-ingiz bo'lsa buyuring», deb yetib kelishdi. Egat oralab paykalga tushinglar, dedim.

– Endi hurmatli o'rtoqlar, shira tushgan barglarni kaltaklaysizlar, – deb qo'ydim gapimning oxirida.

– Nima? – ko'zlari joyidan chiqib ketgudek bo'lib so'radi brigadir.

– Gapni ko'paytirmang, buyruqni bajaring!

– Hushingiz joyidami o'zi, o'rtoq agronom? Axir bunda g'o'zalar nobud bo'ladi-ku!

– G'o'za nobud bo'lsa, men javob beraman, agronom javob beradi, – deb baqirib yubordim to'satdan. – Shiraga qarshi kurashishning yangi metodi bo'ladi bu. Tush-ingmi? Zamondan orqada qopsan, kallavaram...

Xullas, buyrug'imni o'tkazmaguncha qo'ymadim. To'g'ri-da, gapimni gap qilolmasam bu yerda men nima deb yuribman. Odamlar avvaliga yelka qisishib, bir-birlariga qarab, hayron bo'lib turishdi-da, yangi metod deganimni eshitib, «chindan ham biron hikmati bo'lsa kerak», deb o'ylashdi shekilli, ko'zlarini chirt yumib, g'o'zalarni savalashga tushib ketishdi.

Bir mahal, bunday qarasam, bir xil g'o'zalarda bitta ham barg qolmagan, tandir kosovdek so'ppayib turibdi, bir xillarining boshi singan.

– Esizgina mehnat, Eshvoy! – dedi ishchilardan biri bosh chayqab.

– Nimasini aytasiz, Qobilvoy, – dedi boshqasi uh tortib, – yangi metod shunaqa bo'lsa... tavba.

– Aslida, agronomning o'zini tutib olib kaltaklash kerak edi! – dedi uchinchisi.

Shu payt orqa tomondan mashinaning ketma-ket chalingan signali esh-tilib qoldi. Qarasam, sovxozimizning direktori Nosir aka tushib kelyapti.

– Hormang, agronom, – deb qo'l uzatdi u.

– Salomat bo‘ling, – dedim yangi metod o‘ylab chiqarganim uchun gerdayib. Ehtimol, mukofotga ham taqdim qilib yuborar, deb ich-ichimdan sevinib ham turibman.

– Nimalar qildiriyapsiz?

– Shiraga qarshi kurashyapmiz.

Direktor odamlar ishlayotgan joyga borib, avvaliga nimalar bo‘layotganiga tushunmadi shekilli, birpas angrayib turdi. Keyin to‘satdan har bir ko‘zi shokosadek bo‘lib:

– Bular tentak bo‘lganmi o‘zi! – deb baqirdi.

– O‘rtoq agronom buyurdilar, – tushuntirdi brigadir.

– Agronom? Nima?! Nosirov shunaqangi qattiq baqirdiki, nazarimda olis-olislardagi tog‘lar ham larzaga kelib silkingandek bo‘ldi.

– Aqlingiz joyidami o‘zi, o‘rtoq Ro‘ziyev, – o‘sha vajohat bilan so‘radi direktor.

– Joyida, o‘rtoq Nosirov.

– Agronomimiz jinni bo‘lib qolganga o‘xshaydi, – dedi kimdir.

– Rost, ana, qaranglar ko‘zi ham bejo, – dedi boshqasi.

– Ushlanglar uni! – deb yuborsa bo‘ladimi Nosirov.

Ellik besh kishi tengdan g‘azabga kelib turgan ekan, hammalari mujib tashlagudek bo‘lib menga tashlanib qolishdi. Qani, hurmatli do‘stim, o‘zingiz insof bilan ayting-chi, shundan keyin men, nima qilishim kerak edi. Albatta, boshimga qalpoqchamni kiyib xayr-ma‘zurni nasiya qilib bo‘lsa ham juftakni rostlab qolishdan o‘zga chora qolmagandi.

O‘sha atrofda aylanib yurgan edim, qo‘limga, nima bo‘ldi-yu, bitta gazeta tushib qoldi. Unda ushbu e‘loncha bosilgan ekan:

«Rayon militsiya bo‘limi mehnatkashlarga shuni yozib bildiradiki, bundan uch kun avval to‘rtinchi sovxozdan Hoshimjon Ro‘ziyev nomli bir yigit qochdi. O‘zini agronom qilib ko‘rsatib yurgan bu shaxs, aslida, shahar jinnixonalarining biridan qochib kelgan kimsadir. Bo‘yi terakdek novcha, o‘zi igna yutgandek ozg‘in, yurganda biroz oqsab yuradi. Gapida ma‘no yo‘q, yosh bolalardek aljib gapiradi. Ko‘rgan-bilganlar bo‘lsa militsiya bo‘limiga xabar qilishini so‘raymiz...»

Bu dargohdan ham tezroq chiqib ketish payiga tushib qoldim.

Savol va topshiriqlar

1. Adibning hayoti va ijodi haqida gapirib bering.
2. X. To'xtaboyevning qaysi asarlarini bilasiz?
3. «Sariq devni minib» romanini to'liq o'qib chiqing.
4. Romanning bosh qahramoni qanaqa bola? Unga to'liq tavsif berishga harakat qiling.
5. Hoshimjonning xatti-harakatidagi ijobiy sifatlar nimada? Salbiy jihatlari-chi?
6. Hoshimjonning sehrli qalpoqchani izlashi bilan bog'liq tasvirlarga diqqat qiling. Uning «oyim aytyapti» deb ikkita nonni qarzga olganini qanday baholaysiz? Sizningcha Hoshimjonning bu harakati yolg'onchilikmi, shumlikmi?
7. Hoshimjon qalpoqni dastlab qayerda va qanday sinaydi?
8. Romanning «Sariq devni minib» deb nomlanishiga asos bo'lgan Soraxon folbin va uning o'g'li Mirobiddinxo'ja nayranglarini fosh etishga bag'ishlangan o'rinlarini sinchiklab o'qib chiqing. Undan Hoshimjon Mirobiddinxo'jaga tanbeh berayotib sal bo'lmasa o'zining kimligini bildirib qo'yishi mumkin bo'lgan joyni uning nutqidan toping.
9. Romanning «Baxtim kulib boqqan edi» hobida Hoshimjonning tashqi ko'rinishi qanday tasvirlangan?
10. Ushbu bobda Hoshimjon va Hayitvoy gap-so'zlaridan ularning xulqi, tarbiyasida qanday farq ko'rasiz?
11. Hoshimjonning agronomlik «faoliyati»ni qanday baholaysiz?
12. Hoshimjon sehrli qalpoqqa ishonib qaysi kasbda ishlamoqchi bo'lsa, darrov qovun tushirib, fosh bo'layotganining sababi nimada?
13. Daftaringizga Hoshimjon tilidan keltirilgan tabiat tasviri, hazil-mutoyiba so'zlarini yozib oling.
14. «Bilimsizlik pand beradi» mavzusida insho yozing.

Nazariy ma'lumot

SARGUZASHT ASAR HAQIDA

Siz turli-tuman qiziqarli hodisalarga boy sarguzasht asarlarni ozmi-ko'pmi o'qigansiz, albatta. Aslida sarguzasht deb boshdan kechirilgan voqealarga aytiladi, biroq adabiy asardagi har qanday voqeani ham sar-

guzasht deyish mumkin emas. Sarguzasht asarda favqulodda qiziq va g'aroyib voqealar, o'quvchini hayajonga soladigan tasvirlar, kechinmalar ko'p bo'ladi. Bunday asar kishini doim hayajonda ushlab turadi, uni o'qiganingizda bu yog'i nima bo'larkin deya qiziqishingiz ortib boradi. Jonatan Sviftning «Gulliverning sayohatlari», Daniel Defoning «Robinzon Kruzo», Jyul Vernning «O'n besh yoshli kapitan» kabi kitoblari ana shunday asarlardandir. Ularda qahramonlar ko'z ko'rib, quloq eshitmagan voqealarni boshdan kechiradilar, dahshatli to'siqlarga duch keladilar. Bunday asarlarda biroz mubolag'a, biroz fantastik tasvir ustunlik qilgani tufayli ularni muxlislar boshdan oxir hayajon bilan o'qiydi.

O'zbek adabiyotida ham qahramonlar hayoti sarguzashtli kechadigan asarlar anchagina. Jumladan, Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonini sarguzasht asarning mukammal namunasi desa bo'ladi. Unda Farhodning Axraman devni yengishi bilan bog'liq voqealar, Yosuman kampir kirdikorlari haqiqiy sarguzasht asarga xos tarzda tasvirlangan.

Keyingi davr adabiyotimizda yaratilgan asarlar, jumladan, Siz yuqorida tanishgan Xudoyberdi To'xtaboyevning «Sariq devni minib» romani ham sarguzasht usulida bitilgan asar hisoblanadi. Unda 6-sinf o'quvchisi Hoshimjon Ro'ziyevning qilmishlari juda qiziqarli voqealar asosida hikoya qilinadi. Bu asarda fantastik va detektiv holatlar uyg'unlashgan tarzda ifoda etilgan. Garchi asarda real voqealar tasvirlanayotgan bo'lsa-da, undagi fantastik, detektiv unsurlar romanni hayajon bilan o'qilishini ta'minlaydi.

Sarguzasht asarlar qiziqarli bo'lishi, ajoyib-g'aroyib voqealarga boy bo'lishi tufayli kitobxon dunyoqarashini, fantaziyasini o'stirishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham Sizlarga vaqt-vaqti bilan sarguzasht asarlarni o'qib turishni maslahat beramiz.

Janni RODARI

(1920–1980)

Qadrli bolalar! Siz aka-uka Grimmlar, Sharl Perro, Hans Kristian Andersen hamda boshqa adiblar qalamiga mansub ertaklar va bu asarlar asosida yaratilgan kino va sahna asarlari bilan tanishsiz. Esingizda bo'lsa, 5-sinfda Hans Kristian Andersenning «Bulbul» nomli ertagini o'rgan-gansiz. Bilasizki, ertaklarda afsonaviy, o'ylab topilgan voqealar tas-virlanadi. Biroq ular zamirida kishini ezgulikka, xayrli ishlarga undovchi, insonni ma'naviy jihatdan go'zallashtiradigan sehrlil bir kuch mavjud. Kattalarning ham, kichiklarning ham ertaklarni birdek yaxshi ko'rishi shundan bo'lsa, ajab emas. Italiyalik ertakchi Janni Rodari yuqorida biz nomini tilga olgan buyuk ijodkorlardan ancha keyin yashab o'tgan bo'lsa-da, o'zining mo'jizali, o'quvchini hayratga soluvchi ertaklari bilan jahon bolalarining qalbini rom etgan adibdir.

Janni Rodari 1920-yilning 23-oktabrida Italiya shimolidagi Omenya shahrida hunarmand oilasida tavallud topdi. Jannining bolalik yillari ma-shaqqatli kechdi. Uning otasi Juzeppe Rodarining kasbi novvoy bo'lib, Jannining bolaligi, adibning o'zi ta'kidlaganidek, «olov jizillab turadigan tandir yonida, un va ko'mir solingan qoplar orasida» kechdi. Jannining otasi nisbatan erta vafot etadi. Tirikchilik og'irlashgach, ularning oilasi boshqa shaharga ko'chib ketadi. Janni bolaligida qo'g'irchoq yasovchi usta yoki rassom bo'lishni va boshqa qiziqarli kasblarni egallashni orzu

qilgan edi. Biroq kambag'allik tufayli hech orzu qilmagani diniy maktabga o'qishga kirishga majbur bo'ladi. Chunki bu yerda o'quvchilarga ovqat va kiyim-kechak tekin berilar edi. Shunday bo'lsa-da, Rodari bu maktabda ikki yildan ortiq o'qiy olmaydi.

Yosh Janni universitetga o'qishga kiradi. Ayni vaqtda boshlang'ich maktabda o'qituvchilik bilan shug'ullanadi. Maktabdagi o'quv jarayoni, bolalar bilan yaqindan muloqotda bo'lish, ularning fe'l-atvori, qiliqlari, qiziqishlarini chuqur o'rganish Rodarining bolalar yozuvchisi sifatida shakllanishida jiddiy omil bo'ldi, deya olamiz. Yosh o'qituvchi Janni Rodari o'quvchilari bilan uzoq suhbat qurar, ularning ba'zan javob berish mushkul bo'lgan xilma-xil savollaridan zavqlanar, bu savollarga javob berish uchun turli xil voqealarni hikoya qilib berardi. J.Rodari bu jarayonda o'zi ham bilmagan holda kichik ertaklar to'qir, ularni yosh do'stlariga aytib berar edi. Keyinchalik u o'zi to'qigan ertaklarni qog'ozga tushira boshlaydi. Ana shu tarzda yozuvchining ilk to'plami – «Quvnoq she'rlar kitobi» yuzaga keladi. Shundan keyin u Italiyada va boshqa mamlakatlarda mohir ertakchi adib sifatida taniladi. Yozuvchining «Chippolinoning sarguzashtlari», «Telefonda aytilgan ertaklar», «Jelsamino yolg'onchilar mamlakatida», «Osmondagi tort», «Televizorga kirib qolgan Jip», «Rim ertaklari», «Uchtadan oxiri bor ertaklar» kabi mutoyibaga boy, ta'sirchan hikoyalar turkumi maydonga keldi. Bu asarlarning ko'pchiligi o'zbek tilida ham nashr etilgan. Janni Rodari asarlari o'zining xayolotga boyligi, samimiy mutoyibasi bilan o'quvchini hayratga soladi. Janni Rodari ahamiyati jihatidan Nobel mukofotiga teng bo'lgan Hans Kristian Andersen mukofotiga sazovor bo'lgan adib edi. Mashhur yozuvchi 1980-yil 14-aprelda vafot etdi. Siz quyida Janni Rodarining «Uchtadan oxiri bor ertaklar» turkumidagi «Hurishni eplolmagan kuchukcha» hamda «Rim ertaklari» kitobidan olingan «Shahzoda Plombir» nomli ertaklar bilan tanishasiz.

«UCHTADAN OXIRI BOR ERTAKLAR» TURKUMIDAN HURISHNI EPLOLMAGAN KUCHUKCHA

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, hurishni eplolmaydigan bir kuchukcha bo‘lgan ekan. U na hura olarkan, na miyovlay olarkan, na ma‘rashni va na kishnashni bilarkan, qisqasi, hech bir maxluq tilida gapirishni uddalay olmaydigan shunday bir go‘rso‘xta ekan. Asli-naslini so‘rasangiz, o‘zi bir mushtdaygina, juda ham oddiy kuchukcha ekan. Ilgarilari kuchuk asari ko‘rinmaydigan bu qishloqda uning qayerdan paydo bo‘lib qolganini hech kim bilmas ekan. Albatta, shundoq bo‘lgandan keyin «men nega hurishni bilmayman-a?» – degan o‘yni xayoliga ham keltirmas ekan. Lekin kunlarning birida kimdir uni savolga tutibdi:

– Qiziq, sen nega sira hurmaysan?

– Hurish?.. Bu nima deganingiz? Axir men bu yerlik emasman, men hurishni bilmayman...

– Obbo jinqarcha-yey! Nahotki, hamma kuchuklar vov-vov deb hurishini bilmasang?

– Nimaga huradi?

– «Nimaga» deganing nimasi? Axir kuchuk bo‘lgandan keyin huradida! O‘tkinchilarga qarab huradi, ko‘ziga shubhali ko‘ringan mushuklarga qarab huradi. Oyga qarab huradi, hayotidan mamnun bo‘lganda huradi. Jahli chiqqanda, g‘ashi kelganda huradi. Ko‘pincha kunduz kunlari huradi, lekin tunda hurgan paytlari ham bo‘ladi.

– Gapingizda jon borku-ya, lekin men...

– Sen juda kim bo‘libsan? Yoki sen to‘g‘ringda gazetalarda yozishlarini xohlaysanmi?

Kuchukcha nima deb javob berishni bilmay, jimib qolibdi. U hurishni bilmagani uchun ham uni qanday o‘rganishga aqli yetmabdi-da.

– Unday bo‘lsa, men nima qilsam, sen ham shunday qil, – kuchukchaga ichi achiganidan maslahat solibdi xo‘rozcha. U o‘zining jarangdor tovushi bilan bo‘ynini gajak qilib bir necha marta «Qu-qu-qu-quvvv!» deb qichqiribdi.

– Bu sen o‘ylaganchalik osonga o‘xshamaydi, – debdi kuchukcha.

– Be, shu ham gap ekanmi! Yaxshilab quloq sol, mening tumshug'imga diqqat qil. Qisqasi, men nima qilsam, sen ham shunday qil.

Xo'rozcha yana «qu-qu-qu-quvvv!» deb qichqiribdi.

Kuchukcha unga taqlid qilmoqchi bo'libdi-yu, biroq tomog'idan qandaydir beo'xshov «qih-qih» degan ovoz chiqibdi, xolos. Shu yerda donlab yurgan tovuqlar cho'chib, har tomonga qochib qolibdi.

– Hechqisi yo'q, – tasalli beribdi xo'rozcha, – birinchi martaga bu juda yaxshi chiqdi. Endi esa takrorla. Qani!

Kuchukcha yana bir marta qichqirishga urinib ko'ribdi, biroq yana hech narsa chiqmabdi. Shunda u kunda-kunda oz-ozdan mashq qila boshlabdi, goho u o'rmonga kirib ketarkan-da, u yerda xalaqit beruvchi hech kim bo'lmay, ko'ngli istagancha qichqirar ekan.

Kunlardan bir kun ertalab u shunaqangi qotirib qichqiribdiki, azbaroyi ovozi tiniq va jarangdor chiqqanidan o'zi ham zavqlanib ketibdi. Xo'roz qichqirig'i qulog'iga chalingan tulkivoy o'zicha: «Xudoga shukur, xo'rozvoy holimdan xabar olgani keldi! Bu himmati uchun unga darrov minnatdorchilik izhor qilib qo'yishim kerak», deb o'ylabdi o'zida yo'q suyunib. U xo'rozcha istiqboliga oshiqibdi. Albatta, pichoq, vilka va salfetka olib olishni ham unutmabdi, chunki o'zingizga ma'lumki, tulki uchun babaq xo'rozdan shirinroq taom dunyoda bo'lmaydi. Lekin babaq xo'roz o'rmiga dumida cho'nqayib o'tirgancha ovozining boricha paydarpay «qu-qu-qu-quvvv!» deb qichqirayotgan kuchukchani ko'rganda, tulkivoyning qanchalik hafsalasi pir bo'lganini aytmasa ham o'zingiz bilsangiz kerak.

– Eh, – debdi tulkivoy, – bu ahvolda qopqonga tushib qolmasam go'rga edi!

– Qopqonga deysanmi? – ajablanib so'rabdi kuchukcha.

– Ha-da! Men seni ataylab o'zini o'rmonda adashib qolganga solib, xo'roz bo'lib qichqiryapsanmi deb o'ylabman. Yaxshiyamki, paytida ko'rib qoldim seni. Lekin bunday ov qilish g'irromlikdan boshqa narsa emas. Kuchuklar odatda ovchi kelayotganidan ogohlantirib, hurib ovoz beradilar.

– Yolg'on gapirsam, o'lay agar... Ov qilish mening xayolimga ham kelgani yo'q. Men bu yerga faqat mashq qilgani kelganman.

– Mashq qilgani kelganman deysanmi? Nimani mashq qilasan?

– Men hurishni o‘rganyapman, ancha o‘rganib qoldim ham. Quloq solgin-a, juda yaxshi hura olaman.

Shunday deya kuchukcha yana «qu-qu-qu-quvvv!» deb baralla qichqiribdi.

Tulki ichaklari uzilgudek qotib-qotib kulibdi. Yerga dumalab, qornini ushlab shunaqangi kulibdiki, sira o‘zini to‘xtatolmabdi. Kalaka qilib kulganlaridan kuchukcha qattiq xafa bo‘libdi, – axir buni o‘rganguncha ozmuncha mehnat qildimi! Bechora yig‘lamoqdan beri bo‘lib, dumini qisganicha uyga qaytibdi. Bir vaqt yo‘lda u bir kakkuga duch kelibdi. G‘amgin ketayotgan kuchukchani ko‘rib, kakkuning unga rahmi kelibdi va ko‘ngil so‘rabdi:

– Senga nima bo‘ldi, kuchukvoy, tinchlikmi?

– Hech narsa bo‘lgani yo‘q.

– Bo‘lmasa nega buncha g‘amgin ko‘rinasan?

– Eh... so‘rab nima qilasan?.. Hamma balo hurishni eplolmaganimdan. Buning ustiga birov o‘rgatib qo‘yay ham demaydi.

– Gap faqat shunda qolgan bo‘lsa, men senga ko‘z ochib-yumguncha o‘rgatib qo‘yganim bo‘lsin. Yaxshilab quloq sol, men sayrayman: kuk-ku, kuk-ku! Bildingmi?

– Unchalik qiyinga o‘xshamayapti...

– E, oppa-oston! Men juda kichkinaligimdan kukulashni bilaman. Qani, takrorla: «Kuk-ku, kuk-ku, kuk-ku, kuk-ku!...»

– Ku, – sayrashga urinibdi kuchukcha, – ku...

U mana shu «kuk-ku»ni yana ko‘p martalab takrorlabdi, o‘sha kuni kechgacha va ertasiga ham faqat shuni mashq qilibdi, bir haftadan keyin esa ajabtovur kukulaydigan bo‘lib qolibdi. U o‘ziga o‘zi qoyil qolib, o‘ylabdi: «Mana, nihoyat men chinakam huradigan bo‘lib qoldim. Endi meni hech kim kalaka qilib, ustimdan kulolmaydi».

Ayni shu kunlari ov mavsumi boshlangan paytlar ekan. O‘rmonda ko‘p ovchilar paydo bo‘libdi. Ular ichida to‘g‘ri kelgan tomonga va duch kelgan jonivorga qarab o‘q otaveradiganlari ham bor ekan. Agar ovozlari quloqqa chalingudek bo‘lsa, bulbullarni ham ayab o‘tirishmas ekan. Ana shunday

ovchilardan biri o'rmonda ketayotib, butalar orasidan: «Kuk-ku, kuk-ku...» degan ovozni eshitib qolibdi. Ovchi darhol miltig'ini qo'liga olib mo'ljalabdi-da, ustma-ust: «Paq-paq!» – o'q uzibdi.

Xayriyat, o'q kuchukchaga tegmabdi. Xuddi qulog'ining ostidan vizillab o'tib ketibdi. Bechora kuchukchani shunaqangi o'takasi yorilibdiki! Qochib ketayotib, o'zicha o'ylar emish: «Hoynahoy, bu ovchining esi joyida bo'lmasa kerak, bo'lmasa kelib-kelib hurishni biladigan kuchukka qarab o'q uzadimi...»

Ovchi esa bu paytda o'ljasini qidirish bilan ovora ekan. U mo'ljalga aniq urganiga shubha qilmagan ekan-da.

«Hoynahoy urgan qushimni allaqayoqdan paydo bo'lgan haligi kuchukcha ilib ketgan», o'ylabdi u.

Alamini bosish uchun ovchi inidan mo'ralab turgan sichqon bolasiga qarab o'q uzibdi, lekin bu ham mo'ljalga tegmabdi.

Kuchukcha bo'lsa chopib ketaveribdi, ketaveribdi...

Ertakning birinchi tugashi

Kuchukcha chopib ketaveribdi, ketaveribdi, bir vaqt bir sigir bemalol o'tlab yurgan o'tloqzordan chiqib qolibdi.

– Qayoqqa shoshib ketyapsan, kuchukvoy?

– O'zim ham bilmayman.

– Unday bo'lsa to'xtab, birpas damingni ol. Bu yerning o'tlog'ini qara, ko'm-ko'k.

– Eh, gap o'tloqda bo'lganda-ku, o'zim bilardim-a...

– Ha, nima bo'ldi? Tobing yo'qmi?

– Undan battari. Men hurishni bilmayman!

– Seni qara-yu, dunyoda eng oson narsa shu-ku! Quloq sol: «Mo'-o'! Mo'-o'! Mo'-o'!...» Xo'sh qalay, yoqdimi?

– Durust. Lekin bir narsani ko'nglim sezib turibdi, menga kerak bo'lgan narsa bu emas. Chunki, sen sigirsan...

– Ha, albatta, sigirman...

– Men esa sigir emas, kuchukchaman.

– Kuchukcha bo‘lmay nimasan? Kuchukchasan. Xo‘sh, nima bo‘pti shunga? Mening tilimda gapirishni o‘rganib olsang, buning nimasi yomon ekan?

– Bu bilan sen juda zo‘r fikrni o‘rtaga tashlaganingni bilasanmi?

– Qanaqa fikrni?

– Mana, hozirgina mening miyamga kelgan fikrni-da. Men barcha hayvonlar tilini o‘rganib olaman-da, sirkda tomosha ko‘rsataman. Hamma meni olqishlab, qarsak chaladi, men boyib ketaman va shoh qiziga uylanib olaman. Kuchuklar shohining qiziga, albatta...

– Barakalla, juda yaxshi o‘ylabsan buni! Qani, belni mahkam bog‘lab, ishga kirishaver. Yaxshilab eshitib ol: «Mo‘-o‘-o‘! Mo‘-o‘-o‘!»

– Mo‘-o‘... – o‘zicha g‘o‘ng‘illabdi kuchukcha.

Hurishni eplolmagan, lekin boshqa tillarni o‘rganishda zo‘r qobiliyatga ega bo‘lgan kuchukcha qaysi desa, hech ikkilanmay shuni ko‘rsatavering, yanglishmaysiz.

Ertakning ikkinchi tugashi

Kuchukcha chopib ketaveribdi, ketaveribdi... Yo‘lda unga bir dehqon uchrabdi.

– Buncha shoshib, qayoqqa ketyapsan, hoy kuchukvachcha?

– O‘zim ham bilmayman...

– Unda men bilan yur. Menga xuddi senday bir kuchukvachcha juda zarur edi – tovuqxonamni qo‘riqlaysan.

– Siz bilan jon deb borar edim-u, lekin bir aybim bor – hurishni bilmayman.

– Ayni muddao-da! Hurishni biladigan kuchuklar faqat o‘g‘rilarga qo‘l keladi – cho‘chitib, o‘g‘rini qochirib yuboradi. Sening ovozingni esa ular eshitmaydi, yaqinroq keladi, shunda sen ularni shappa tutib olib, talab-talab tashlaysan, ular qilmishiga yarasha jazosini oladi.

– Bo‘pti, roziman, – deb javob beribdi kuchukcha.

Shu tariqa hurishni bilmaydigan kuchukcha o‘ziga munosib ish topib olibdi, bir umr bo‘yniga zanjir tushib, kunda bir kosa suyak nasibasi bo‘libdi.

Ertakning uchinchi tugashi

Kuchukcha chopib ketaveribdi, chopib ketaveribdi... Birdan qulog'iga qandaydir maxluqning: «Vov-vov! Vov-vov!» degan g'alati ovozi chalinibdi-yu, taqqa to'xtabdi.

«Qulog'imga tanish va issiq eshityaptimi?» – o'zicha o'ylabdi kuchukcha. – Garchi bu qanaqa jonivor ovozi ekanini bilmasam ham yuragimga jiz etib tekkanday bo'ldi-ya».

– Vov-vov!

– Balki bu jirafadir! Yo'q, bu timsoh bo'lsa kerak. Ha, bu xuddi o'sha serjahl timsoh... Ehtiyot bo'lish kerak.

Butalar orasiga bekinganicha kuchukcha «vov-vov!» degan ovoz kelayotgan tomonga emaklab ketibdi. Yo xudoyim, bu ovoz uning yuragini buncha o'ynatib yubormasa!

– Bu hech shubhasiz, kuchuk bo'lishi kerak!

To'ppa-to'g'ri! Tag'in kelib-kelib kimning kuchugi deng: kukulagan ovozni eshitib, haligina o'q uzgan ovchining kuchugi bo'lib chiqsa-ya!

– Salom, kuchuk!

– Salom, kuchuk!

– Nega bunaqa ovoz chiqaryapsan?

– Ovoz! Shuni bir bilib qo'yki, bu shunchaki ovoz emas, balki hurishdir.

– Hurish deysanmi? Hali sen hurishni bilasanmi?

– Bilganda qandoq. Axir, ko'rib turibsan-ku, filga o'xshab dunyoni boshimga ko'tarayotganim yoki sherga o'xshab na'ra tortayotganim yo'q.

– Unda menga ham o'rgat hurishni.

– Iye, hali sen hurishni bilmaysanmi?

– Yo'q...

– Unday bo'lsa quloq sol. Bu mana bunday qilinadi: «Vov-vov!..»

– Vov-vov! – kuchukcha birdaniga hura ketibdi. Sevinchi ichiga sig'may: «Nihoyat, yaxshi ustozni topib oldim!» deb o'ylabdi o'zicha. Shu topda dunyoda undan baxtiyor maxluq yo'qday tuyulibdi unga.

«RIM ERTAKLARI» TURKUMIDAN

SHAHZODA PLOMBIR

Sinyor Molteni (uchinchi qavat, 12-kvartira) juda bezovta edi. U kreditga «Qo'shaloq qutb» markali ajoyib xolodilnik sotib oldi, ammo ikki oydirki, navbatdagi qarzni to'lay olmayapti. Bir vaqt desangiz magazindan qo'ng'iroq qilib qolishdi-ku: «Yo darhol badalni to'lab qo'ying, yo xolodilnikni qaytaring». Biroq sinyor Moltenining na puli va na boyvachcha do'stlari bor edi. Nima qilish kerak?

O'sha kuni ertalab u xolodilnikka g'amgin boqqancha uni asta-asta silab xuddi odam bilan gaplashayotganday shunday dedi: «Azizim, bir-birimizdan judo bo'lmasak deb qo'rqaman, sen ketsang uyim dashti biyobonday huvillab qoladi!» Xolodilnik muz qotganday churq etmasdi, sinyor Molteni, baribir uning nima demoqchiligini tushundi va xayrixohlik bildirdi: «Ha, buni bilaman, sen pul emas, sovuq chiqarishing kerak!»

Shu kuni ertalab sinyora Sandrelli (to'rtinchi qavat, 15-kvartira) bir shisha sut olmoqchi bo'lib, o'zining oddiygina «Pingvin» xolodilnigini ochdi. Ochdi-yu, taxta bo'lib qoldi: xolodilnikning ichi mayda-mayda odamchalar bilan liq to'la edi! Odamchalardan biri hatto tuxum ustiga chiqib o'tirib olibdi.

Odamchalar egniga kumush korjoma va shaffof skafandr kiyib olishgandi, kiyimlari ostidan ularning sariyog' rangli yuzlari bilan och binafsha sochlari ko'rinib turardi. Odamchalar moshrang ko'zlari bilan sinyora Sandrelliga xotirjamgina qarab qo'yishdi va loqal joylaridan qilt etishmadi ham. Faqat haligi tuxum ustida o'tirgani «Chao, chao!» degandek unga qo'lini silkib qo'ydi.

– Yo parvardigor, marsliklar! – qichqirib yubordi sinyora Sandrelli. – Ular bunchalik kichkina bo'ladi deb xayolimga ham kelmagandi! Hoy, mening xolodilnigimda nima qilyapsizlar? Sen tirrancha, darrov tuxumdan tush-chi, pachoq qilib qo'yan!

Biroq odamcha uning gapiga quloq solmadi. Shunda juda ham chaqqon ayol bo'lgan sinyora Sandrelli astagina ikkita barmog'ining uchi bilan uni ushladi-da, sardina balig'i bankasi ustiga olib qo'ydi.

– Marslikmisan yoki yo‘qmi, faqat shu narsa qulog‘ingda bo‘lsinki, bu yerda mening hukmim yuradi!

– Xolodilnik eshigini yoping, ichkariga issiq havo kiryapti! – degan qat‘iy va amrona ovozni eshitdi sinyora.

– Nima, nima?

– Biz muz qoplagan sayyoradan uchib keldik, hali sizning ob-havoyingizga o‘rganganimizcha yo‘q. Iltimos, sizga buyurilganidek eshikni yoping.

– Menga buyruq berishga jur‘at etgan bahodir kimligini bilsam bo‘ladimi? – xitob qildi sinyora Sandrelli battar fig‘oni chiqib. – Undan tashqari, qanday qilib sizlar mening uyimga kirib oldingizlar?

– Oshxona derazasining darchasidan. Siz uni kechasi tasodifan gaz chiqib qolmasin degan o‘yda ochiq qoldirasiz-ku.

– E ha, aftidan, sizlar ko‘p narsadan xabardor ko‘rinasizlar-ku.

– Bo‘lmasam-chi. Bosib olishdan ilgari biz sizlarning urf-odat-laringizni, shuningdek, tilingizni ko‘p oy mobaynida o‘rganib olganmiz. Eshikni yoping!

– Nega endi zabt etishni kelib-kelib aynan mening xolodilnigimdan boshlashingiz kerak bo‘lib qoldi?

– Bu yog‘i bilan ishingiz bo‘lmasin. Buning ustiga biz bu uydagi xolodilniklarning hammasini zabt etganmiz. Shunday qilib, eshikni yoping va bizni o‘z holimizga qo‘ying!

– Yopadi deb xayolingizga ham keltirmay qo‘ya qoling! To‘g‘rirog‘i, yopaman-u, ammo xolodilnikni o‘chirib qo‘yaman, tushunyapsizmi? Bosib olish qanaqa bo‘lishini ko‘rsatib qo‘yaman sizlarga!

Odamchalar ichidan bittasi barmog‘ini bigiz qilib – harholda keyinroq sinyora Sandrelli shunday hikoya qilib bergandi – stulni ko‘rsatib:

– Avval ana uni bir ko‘rib qo‘ying-chi! – deya taklif etdi.

– **Qq bo‘yoqqa bo‘yalgan stul** birdan qip-qizarib, bir zumda hech qanday tutunsiz yonib ketdi. Undan faqat bir hovuch kul qoldi, xolos. Buning hammasiga roppa-rosa o‘ngacha sanashlik vaqt kifoya qilibdi.

– Tokni o‘chirgudek bo‘lsangiz, butun uyni yondirib yuboramiz. Sinyora Sandrelli zarb bilan xolodilnik eshigini yopdi-da, darvozabonni chaqirdi:

– Sinyora Anna, bilasizmi, nimalar bo‘lyapti o‘zi?

– Nima gap, sinyora Sandrelli? Isitish batareyasi sovib qolibdimi?

– Gap shundaki, haligi...

Sinyora Sandrelli bo‘lgan gapni bir boshdan darvozabon ayolga so‘zlab berdi. O‘z navbatida u boshqalarga yetkazdi. Oradan bir oz vaqt o‘tgach, uyning birinchidan tortib to beshinchigacha bo‘lgan barcha qavatdagi kvartiralarda bir xil voqea yuz berdi: xolodilniklarning eshiklari ochilishi bilan oq qayta yopilaverdi – ba‘zilar hayron bo‘lar, kimlarnidir qo‘rqub bosar, hamma joyda hayrat va hayajon ovozlari eshitilardi. Sinyor Molteni ham o‘zining «Qo‘shaloq qutb»iga tashlandi va uning ichida kumushrang korjomalarda churq etmay o‘tirgan kelgindilar to‘dasi orasida baland bo‘yi va ajoyib oltinrang korjomasi bilan ajralib turgan odamchani darrov payqadi.

– Balkim, siz bo‘lsangiz kerak eng kattasi? – deb qiziqib so‘radi Molteni, bu ajoyib o‘yinchoqlarni olmoqchi bo‘lgan kichik qizining qo‘lini itarib.

– Men shahzoda Plombirman, – javob qildi oltinrang korjomali odamcha. – Bizning tilimizda ismim, o‘z-o‘zidan ma‘lum boshqacha jaranglaydi. Lekin siz uchun shunday desa ham bo‘laveradi. Undan tashqari siz menga nisbatan janobi oliylari deb murojaat etishingizga to‘g‘ri keladi.

– Albatta, janobi oliylari, – rozi bo‘ldi sinyor Molteni. – Siz janobi oliylari, bu yerda qanchalik uzoq turishlaringizni ayta olmaysizlarmi?

– Bu ob-havoga bog‘liq, – javob qildi shahzoda Plombir. – Yulduzlararo uchuvchi kemamizga yonilg‘i olishimiz uchun bizga yangi yoqqan qor kerak. Qor yog‘ishi bilan biz sayohatimizni davom ettiramiz. Shimoliy qutbga qo‘nmoqchi bo‘lib yo‘l olgandik, biroq bu yerga tushib qoldik.

– Bundan chiqdi, sizlar Yerda yashashni mo‘ljallayapsizlar, shundaymi?

– Men sizga aytdim-ku, Shimoliy qutbda deb. Sizlar baribir u yerda yashamayapsiz-ku. Sayyoramizning muzini eritib yuborishi mumkin bo‘lgan kometa bilan to‘qnashish xavfi tug‘ilib, Somon Yo‘lining bu qismidan boshpana qidirishimizga to‘g‘ri keldi. Men bosh razvedkachi otryadini boshqaraman. Biz Shimoliy qutbga joylashishimiz bilan oq

sayyoramizga xabar qilamiz va u yerda qolgan barcha vatandoshlarimiz bu yerga yetib kelishadi.

– Qiziq, janobi oliylari, agar sir bo‘lmasa, qanchasizlar?

– Bor-yo‘g‘i, bir yarim milliard. Biz juda kam joyni egallaymiz. Bordiyu, Shimoliy qutbga yetib borganimizda ham sizlarga o‘zimiz haqimizda ma‘lum qilishni o‘ylamagandik, ko‘rib turibsizki, sharoit o‘zgarib qoldi. Endi esa, agar xizmat bo‘lmasa, eshikni yopib qo‘ysangiz, chunki bunday issiq havodan boshim og‘riy boshlaydi.

Sinyor Moltenining buyruqqa itoat etishdan o‘zga iloji qolmadi, so‘ng deraza yoniga kelib osmonga qaradi. Fevral oyi osmoni tiniq va ko‘mko‘k: quyosh bor nurini bahorning issiq kunlaridek saxiylik bilan sochib turadi. U mamnun kayfiyatda kaftini kaftiga bir-ikki ishqalab qo‘ydi.

– Tentak! – jahl bilan dedi sinyora Molteni. – Oshxonada bosqinchilar to‘lib yotibdi-yu, seni bo‘lsa sevinchdan og‘zing qulog‘ingda.

– Sening nimaga aqling yetuvdi o‘zi, – javob qildi sinyor Molteni, – omadimiz kelganini sen qayoqdan bilib o‘tiribsan...

Shu daqiqada sinyora Moltenining qanday qilib omadlari kelganiga aqli yetmaganligi rost edi, chunki kimdir kvartira qo‘ng‘irog‘ini chalib qoldi.

Bu «Qo‘shaloq qutb» firmasining xizmatchisi edi.

– Sinyor Molteni, assalomu alaykum. Men xolodilnikni olib ketgani keldim. Yoki, balkim, siz, harholda, navbatdagi qarzingizni uzarsiz?

– Eh, ming afsuslar bo‘lsinki, hozir yonimda sariq chaqa ham yo‘q.

– Unday bo‘lsa...

– O‘z-o‘zidan ma‘lum, – dedi sinyor Molteni, – shunday bo‘lgandan so‘ng siz shunday qilishga majbursiz... Va hokazo, va hokazo. Faqat sizning qo‘lingizdan hech narsa kelmaydi.

– Qanday qilib qo‘limdan hech narsa kelmas ekan?

– Janobi oliylari bunga ijozat etishlariga ko‘zim yetmaydi...

– Tag‘in qanaqa «janobi oliylari»? Ahmoqona hazilingizni qo‘ysangizchi, sinyor Molteni...

– Bu yoqqa bir marhamat qilib yuboring, keling, bu yoqda, oshxonada biroz o‘tiraylik.

– Mana bu boshqa gap.

– Ha, ammo oqibati siz o‘ylaganday bo‘lib chiqmaydi-da. Dunyoda shunaqasi ham bo‘lar ekan.

Sinyor Molteni xolodilnikni ochdi-yu, shahzoda Plombirga o‘z uzrini aytishga shoshildi.

– Janobi oliylari, kechirasiz, mana bu sinyor...

– Eshitdim, hammasini eshitdim. Hurmatli Molteni, bizning o‘z aloqa usulimiz bor. Xotirjam bo‘ling, ayni vaqtda xolodilnik menga qarashli. Unga hech kim qo‘lining uchini ham tekkiza olmaydi.

– Qanday hazil bu? – «Qo‘shaloq qutb» firmasi xizmatchisining jahli chiqib, ko‘zlari olaydi. – Bu qanaqa mitti odamlar tag‘in? Menga qarang, sinyor Molteni, pul to‘lamaslik uchun siz qanday nayrang o‘ylab topgansiz, hech aqlim yetmay qoldi, lekin sizga aytib qo‘yayki, mening firmam hali hech kimga o‘zini aldatib qo‘ymagan, sizdan ko‘ra *pix* yorganlari ham unnab ko‘rgan paytlar bo‘lgan-u, ammo uddasidan chiqolmaganlar. Sizlar-chi, hoy mitti janoblar, marhamat qilib, o‘zingizga boshqa boshpana qidirib ko‘ring, juda bo‘lmaganda mana bu chanoq ichida. Mening firmam bu xolodilnikni qo‘lga kiritish payida bo‘lsa-yu, bir nechta arzimagan qo‘g‘irchoq bu maqsadning amalga oshirilishiga yo‘l qo‘ymay tursa, g‘irt sharmandalik-ku.

Bunday haqoratni eshitgan shahzoda Plombir va uning qo‘l ostidagilar qattiq g‘azablandilar. Ammo janobi oliylarining ovozi hammanikidan baland va juda amrona jaranglar edi.

– Sinyor xizmatchi, jazo chorasi tariqasida stol ostiga kiring-da, qo‘lingizni og‘zingizga tiqib oling, ana shunday, hech bo‘lmaganda ovoz chiqarmay o‘tirasiz.

Bu hol g‘oyat jo‘n va shu bilan birga o‘ta ajablanarli sodir bo‘ldi, – shu zahotiyog «Qo‘shaloq qutb» firmasining xizmatchisi o‘novlon barmoqlarini baravar og‘ziga tiqib, stol tagiga kirib ketdi va yuzini devor tomonga o‘girib oldi. Faqat yig‘idan yelkalari silkinib-silkinib qo‘yayotgani ko‘zga tashlanib turadi. Moltenining oilasi hamjihatlik bilan qarsak chalib yubordi.

– Janobi oliylari, bu qanday qo‘lingizdan keldi, a?

– Arzimagan narsa-ku. Biz miyangizni obdan o‘rganganmiz va sizlarni bo‘ysundirish sirlarini egallab olganmiz. Endi eshikni yopib qo‘ysangiz ham bo‘laveradi. Xayr.

– Xayr, janobi oliylari! Doim xizmatingizga tayyorman! – Endi sinyor Molteniga hech narsani tushuntirib o‘tirishiga hojat qolmagandi. U chaqqonlik bilan deraza yoniga keldi.

– Agarda shunday ob-havo uzoqroq turib berganda, qanday zo‘r bo‘lardi-ya! – dedi u hayajon bilan.

Rostdanam ob-havo ancha vaqtgacha uning ko‘nglidagidek bo‘ldi, ko‘m-ko‘k musaffo osmonda quyosh bir me‘yorda charaqlab nur sochib turdi. Bu orada samoviy kelgindilar xolodilniklarni bosib olishibdi, degan xabar barcha gazeta sahifalarida bosilib chiqdi. Bosqinchilar deb nom olgan plombirlar bilan sayyoraning turli burchaklaridan yig‘ilgan olimlar o‘rtasida bo‘lgan suhbatlar tafsilotini gazetxonlar benihoyat qiziqib o‘qirdilar. Biroq, odatdagidek, odamlarni ko‘proq turli-tuman oldi-qochdi gaplar qiziqtirardi. Ular shahzoda Plombir nonushtaga nima tamaddi qilganini, biroz shakar sepilgan oddiy muz taom, shuningdek, sinyora Sandrelli o‘zining mehmonlaridan bilib olgan ma‘lumotlarni (turli xil muzlangan, o‘z-o‘zidan ma‘lum, bir-biridan shirin taom turlarini) yozib olardilar hamda sinyor Moltenini «Qo‘shaloq qutb» firmasi sudga berganligidan qayg‘urishardi. Xullasi kalom, Makmagon ko‘chasidagi uy yonida yangilik kutib, ertalabdan kechgacha odamlar hech arimasdi.

– Shahzoda Plombir yana qirg‘izning sevgisiga ega bo‘ldi...

– Aytishlaricha, eshik og‘asining qizi ham unga maftun bo‘lib qolganmish...

– Ikkinchi qavat, to‘rtinchi kvartirada yashovchi plombirlar sariyog‘idan allergik kasaliga chalinib qolganmish...

Shahzoda Plombir televizor orqali so‘zga chiqishga rozilik berganida butun shahar aholisi ekranga juda yaqin o‘tirib, qiziqib tomosha qildi. Shundan keyin beshala qit‘adan minglab oshig‘i shaydo o‘z sevgisini unga izhor eta boshladi. Ammo shahzoda Plombir ularga o‘zining nikohlangani, bo‘lajak kelin o‘z vatani Lun-Lun, ya‘ni «gul bosgan muzlik»da istiqomat qiladigan bir qiz bilan qachonlardir beshikkerti qilib qo‘yilganini ma‘lum qildi.

Va nihoyat, osmonni kulrang bulut qopladi, metereologlarning axborotiga ko‘ra qor yog‘ishi kutilardi. Plombirlar xolodilnikning eng

pastki qismida, ko'katlar ostiga yashirib qo'yilgan o'zlarining yulduzlararo uchuvchi kemalarini olib, uchishga hozirlik ko'ra boshladilar.

Sinyor Molteni qattiq tashvishda edi. Sudda hamma narsa uning foydasiga hal bo'lmayotgandi. U yaqin kunlarda yana og'ir vaziyatda qolishi mumkin edi: yo qarzni to'lab qo'yishi, yoki xolodilnikdan mahrum bo'lishiga to'g'ri kelayotgandi. U ertalab shundoq derazadan qaragan ekan, ko'chalar va uy tomlarini qalin qor qoplaganini ko'ribdi. «Hammasi tugadi! – debdi u. – Juda bo'lmaganda birinchi bo'lib bu yangilikni janobi oliylariga yetkazay».

Biroq shahzoda Plombir qor yoqqanidan xabardor edi.

– Ko'rdim, ko'rdim, – javob qildi u. – Biz xolodilnik eshigini ochmay turib ham ko'rish qobiliyatiga egamiz. Balkondan qor yig'ib oldik, yulduzlararo uchuvchi kemalarimiz uchishga shay.

– Unday bo'lsa, xayr-xo'sh! – bexos chuqur xo'rsindi sinyor Molteni. Ichida esa: «Alvido, senga ham, xolodilnigim!» – deb qo'shib qo'ydi.

– Yo'g'-e, – deya kuldi shahzoda Plombir, xuddi uning fikrini uqib turganday. – U bilan xayrlashmang. Mana bunga bir qarasangiz-chi! «Bu» degani bir varaq qog'oz bo'lib, unga shahzoda Plombir o'z qo'li bilan yirik-yirik harflarda bayonot yozgan edi (mitti odamchaga yirik harflar bilan yozish qanchalik qiyin bo'lganini ko'z o'ngingizga keltirib ko'ring-a). Bayonotning mazmuni quyidagicha edi: «Qo'shaloq qutb» markali xolodilniklardan birida menga nisbatan ko'rsatilgan mehmondo'stlik qilinganini o'zim uchun bir omad deb hisoblayman. Men butun javobgarlikni bo'ynimga olgan holda bu xolodilnikni Quyosh sistemasidagi eng ajoyib xolodilnik deb ma'lum qilaman. Shahzoda Plombir».

– Mana ko'rarsiz, – davom etdi janobi oliylari, – bunday reklamani olgandan so'ng «Qo'shaloq qutb» firmasi nafaqat to'lanmagan qarzni, hatto yangisini ham talab qilmaydi. Xolodilnikni o'zimiz deb hisoblayverishingiz mumkin va siz bundan buyon bir chentezimo ham to'lamaysiz!

Shunday bo'ldi ham. Do'stlaridan birortasi puldan siqilib qolgundek bo'lsa, sinyor Molteni unga ko'pincha shunday tasalli berardi: – Tashvishlanma! Marsliklar joningga ora kiradi!

«TELEFONDA AYTILGAN ERTAKLAR»
TURKUMIDAN

QUTBDAGI GUNAFSHA

Bir kuni ertalab Shimoliy qutbda katta ayiq uyqudan uyg'onibdi. Uyg'onibdi-yu, havoni hidlay boshlabdi. O'ng tomonga qayrilib hidlabdi – hech nimaning isi kelmabdi, chap tomonga o'girilib hidlabdi – birdan g'alati bir hid sezibdi.

– Hm, – deb to'ng'illabdi ayiq yonidagi urg'ochi ayiqqa, – bu tomonga biror ekspeditsiya kelib qolganga o'xshaydimi?

Lekin shu payt ayiq holalari sal naridan ~~binafsharang gunafsha~~ topib olishibdi. Gunafsha juda nimjon, poyasi ham ingichka ekan. U sovuqda dir-dir qaltirarmish, lekin sira bo'sh kelmay, dadil hid taratarmish, chunki bu uning burchi ekan-da.

– Oyi! Dada! – deb qichqirishibdi ayiqchalar.

– Shu atrofda g'alati bir narsa bor deb darrov aytdim-a, – debdi oq ayiq oilasiga. – Lekin menimcha, bu baliqqa o'xshamaydi.

– Albatta, baliq emas, – debdi ona ayiq. – Qush ham emas.

– Ha, to'g'ri aytding, – debdi ayiq, xotinining gapini chuqur o'ylab olgach.

Kechga borib bu yangi gap butun qutbga tarqalibdi. Bepoyon, ko'z ilg'amas muz sahrosida ushoqqina binafsharang jonivor paydo bo'lib, chor atrofga g'alati bir xushbo'y hid taratarkan. U birgina ingichka oyoqchasida qad ko'tarib turarmish va o'lmas emish.

Gunafshani tomosha qilgani kelganlarning son-sanog'i yo'q emish. Sibirdan bug'ular chopib kelishibdi. Amerikadan ho'kizsimon hayvon darak topib kelibdi, morj va tyulenlar suzib kelishibdi, qayoqdandir uzoq-uzoqlardan oq shimol tulkisi kelib qolibdi, ho'rilar yetib kelishibdi, birinchi bo'lib albatta chaqimchi dengiz zag'izg'onlari yetib kelishibdi. Hamma bu g'alati, yovvoyi gulni, uning ingichka qaltiroq poyasini ko'rib hang-u mang bo'libdi, uning nafis xushbo'y hididan to'yib-to'yib nafas olishibdi.

Shunisi qiziqki, uning hidi kech kelganlarga ham yetibdi. Eng so‘nggi daqiqada ham u avvalgiday hid taratib turibdi.

– Doimo shunday xushbo‘y hid taratib turish uchun, – debdi tyulen, – butun bir omborxonaga ega bo‘lish kerak. Uning muz tagida, qayerdadir hoynahoy ombori bo‘lsa kerak.

– Men buni darrov sezgandim, o‘sha zahoti aytdim-a, – debdi oq ayiq.
– O‘sha yerda bir nimasi bor!

Ayiq hecham bunaqa demagandi, albatta, lekin hech kim uning gapirgan-gapirmaganini eslayolmabdi.

Hammadan keyin chayka qaytib kelibdi, uni g‘alati notanish haqida biror narsa bilib kelgin, deb janubga jo‘natishgan ekan, u nafasini rostlab olgach, bu kichkina xushbo‘y jonivorning gunafsha deb atalishini, boshqa joylarda – janubda ular millionlab topilishini gapirib beribdi.

– Yuborgan elchimizni qarang-u, – debdi tyulen ensasi qotib. – Biz biror yangi gap bilganimiz yo‘q. Xo‘sh, bu gunafsha boshqa yerga emas, xuddi shu joyga qanday kelib qoldi? Yo‘q, to‘g‘risini aytsam, nima gapligiga hech aqlim yetmay qoldi, juda hayron bo‘lib qoldim.

– U nima dedi, nima bo‘lib qoldim dedi? – shivirlab so‘rabdi ayiq xotinidan.

– Hayron bo‘lib qoldim deyapti, – urg‘ochi ayiq ham shivirlab javob beribdi. – Xullas, boshi qotib qolganmish-da, qaysi oyog‘ini bosishni bilmasmish.

– Ha, ha, – deb gapni ilib ketibdi ayiq. – Men xuddi shunday deb o‘ylovdim-a, ko‘nglimda xuddi o‘sha so‘zlarni takrorlovdim-a.

O‘sha kuni kechasi butun qutb kuchli qars-qurs va gumburlashdan larzaga kelibdi. Butun-butun muz parchalari dag‘-dag‘ qaltirab, yupqa oynaday chirs-chirs sinibdi. Bechora gunafsha muzday havoga o‘zidagi bor muattar hidini taratibdi, go‘yo u bu bepoyon muz sahrosini bir zumda eritib, iliq moviy dengizga yoki ko‘m-ko‘k maysa bilan qoplangan poyonsiz ko‘kalamzorga aylantirmoqchi bo‘layotganday edi. Keyin gunafsha holdan toyib, boshini egib, qaddini bukibdi-yu, shu-shu boshqa o‘rnidan turolmabdi.

Tongda hamma gunafshaning so‘lib qolganini ko‘ribdi, u ingichka tolasida egilib, oppoq qor ustida rangsiz va jonsiz yotganmish. Agar uning oxirgi o‘y-fikrlarini so‘zda ifodalash mumkin bo‘lsa, biz, hoynahoy quyidagi so‘zlarni eshitgan bo‘lardik:

«Mana, men o'lyapman. Lekin kimdir boshlashi kerak edi-da. Qachonlardir bu yerda million-million gunafsha ochilib yotadi. Muzlar eriydi, orollar hosil bo'ladi, ulardan bolalarning qo'ng'iroqday sho'x kulgisi eshilib turadi».

HECH QAYOQQA OLIB BORMAYDIGAN YO'L

Uylar tamom bo'lgandan keyin qishloqning katta ko'chasidan uch yo'l ajralib chiqarkan. Bir yo'l dengizga olib borarkan, boshqasi to'g'ri shaharga borarkan, uchinchi hech qayoqqa olib bormas ekan.

Martino buni juda aniq bilarkan, chunki uning so'ramagan odami qolmabdi, hammasi ham bir xil javob qilibdi.

– Qaysi yo'l, huv anovi yo'lmi? Hech qayoqqa olib bormaydi. U yo'ldan yursang bekor charchaganing qoladi.

– U yo'l qayergacha boradi?

– Hech qayerga bormaydi deyapman-u, tushundingmi?

– Unda nega qurishgan?

– Uni hech kim qurgan emas. U doimo bo'lgan.

– Nahotki bitta-yarimta borib ko'rmagan ham?

– Voy, judayam o'jar ekansan-da! U yerda hech nima yo'q deyapman-ku senga, demak, ko'radigan narsaning o'zi yo'q.

– Siz qayoqdan bilasiz, siz axir u yerda hech qachon bo'lmagan-siz-ku.

U shunaqayam o'jar, so'zini o'tkazadigan, sabotli ekanki, qishloqda hamma uni Martin o'jar deydigani bo'libdi. Lekin u bu laqabga hecham xafa bo'lmabdi, hamon o'sha hech qayoqqa olib bormaydigan yo'l haqida o'ylayveribdi.

Oradan ozmi-ko'pmi vaqt o'tibdi. Martino o'sib, ulg'ayib, ko'chadan buvasining qo'lidan ushlaymay o'tadigan yoshga yetibdi. Kunlardan bir kun u saharlab turib, qishloqdan chiqibdi-da, o'ylab-netib o'tirmay, o'sha sehrli yo'ldan ketaveribdi. U sira to'xtamay oldinga ketaveribdi, ketaveribdi, yo'l bo'lsa tobora yomonlasha boribdi. U yer-bu yerda tarvaqaylab o'sgan o'tlar paydo bo'libdi, o'nqir-cho'nqirlarning hisobi yo'q emish. Yaxshiyamki, havo issiq ekan, bo'lmasa hamma yoqni ko'lmak suv bosib, o'tishning iloji qolmasdi. Avvaliga yo'lning ikki tomonida ham

changalzor boshlanibdi, birozdan keyin o'rmon kelibdi. Osmono'par bahaybat daraxtlar baquvvat shoxlarini bir-birlariga cho'zishib, yo'l ustida balandlikda matashib ketishganmish: ko'rinishdan u hecham yo'lga o'xshamasmish, ko'proq qorong'i, zax tunnelga o'xshab ketarmish. O'qtin-o'qtin quyosh nuri barglar orasidan yerga tusharkan, xuddi kechasi dengizdagi mayoqday oldinda porlab turarkan.

Martino yuraveribdi, lekin tunnel tugamabdi, yo'lning ham keti ko'rinmabdi. Juda tinka-madori quribdi, oyoqlarini ko'tarolmay qolibdi. Endi orqaga qaytmasa bo'lmas, deb o'ylabdi. To'satdan qayoqdandir it paydo bo'lib qolibdi.

«Bo'ldi, – deb o'ylabdi Martino, – it bor joyda xonadon, juda bo'lmasa odam bo'ladi».

It uning oldiga chopib kelibdi, dumini likillatib, qo'lini yalabdi-yu, yana qorong'i yo'ldan chopib ketibdi. It chopib borayotib, Martino kelyaptimi-yo'qmi deb orqasiga qarab-qarab qo'yarmish. Ozgina yurib, yana to'xtab qararmish.

– Ha, men ketyapman, ketyapman, – debdi Martino, lekin o'zicha: «Tavba, bu qanday mo'jiza?» deb o'ylabdi.

Mana, o'rmon ancha siyraklashib osmon ko'rina boshlabdi. Yo'l kattakon temir darvozaga kelib taqalibdi-yu, ko'zdan g'oyib bo'libdi.

Martino yo'g'on po'lat panjaradan mo'ralab qarabdi – park o'rtasida saroy turganmish. Saroyning eshik va derazalari lang ochib qo'yilganmish, mo'rilaridan buralib-buralib tutun chiqayotganmish, halkondan esa chiroyli bir sinyora qo'l siltayotganmish – sinyora shunaqa go'zal, shunaqayam barno ekanki, Martino bunaqangi sohibjamolni hech ko'rmagan ekan.

– Kir, kirgin, Martin o'jar! – deb qichqiribdi sinyora.

– Ana, xolos, – deb g'o'ldirabdi Martino xursand bo'lib. – Bu yoqqa kelib qolishimni o'zim ham bilmagandim, u bo'lsa meni darrov tanidi-ya.

Martino uzoq o'ylab o'tirmay, eshik tavaqasini itarib ochibdi, parkdan o'tib saroy zaliga kiribdi. Shunday kirishi bilan sinyora chiroyli zinadan tushib, unga peshvoz kelayotganmish. Shunday dilbar, chiroyli ekanki, ta'rifiga til ojizmish. Kiyimini aytmaysizmi. Farishta-yu malikalar uning oldida ip esholmasmish. U zinadan tushib kelayotib, ichagi uzilguday bo'lib, qotib-qotib kularmish. Sinyora judayam sho'x, quvnoq bo'lsa kerak.

Martino unga ta'zim qilibdi-da, qani bu yog'i nima bo'larkin, deb kutib turibdi.

– Shunday qilib, – debdi sinyora quvnoqlik bilan, – ishonmading-a?

– Nimaga?

– Nimaga bo'lardi? Yo'lning hech qayoqqa olib bormasligiga-da.

– Bu bir bema'nilik-da, shuning uchun ham ishonmadim. Men o'zimcha shunday o'ylayman: bu dunyoda xilma-xil joylar son ming, to'lib-toshib yotibdi, yo'llar juda oz.

– To'g'ri. Doim biror yangilik ko'rish mumkin, xohish bo'lsa bas. Eng muhimi – bir joyda o'tirmaslik kerak. Yurgan darvo, o'tirgan bo'ya, degan gap bor-ku. Endi yur, men senga saroyni ko'rsataman.

Voy-vuy, saroyda xona, zal, bo'lmalar shunaqayam ko'pki, sanog'i-ga yetib bo'lmaydi! Yuzdan oshiq bo'lsa oshiqki, kam emas. Har xonada zeb-ziyat, qimmatbaho buyumman deganing tiqilib yotganmish. Xuddi uyqudagi malika yoki butun umri befoyda boyliklarini deb so'lib, adoyi tamom bo'lgan o'lmas Kashcheyning afsonaviy qasriga o'xshaydi-ya!

Bu yerda istagan narsani topish mumkin ekan! Bebaho olmos deysizmi, chaqrab turadigan toshlar deysizmi, oltin-u kumushlarni gapirib o'tirmasa ham bo'ladi.

U quvnoq sinyora bilan saroy zallarini aylanib yurarkan, sinyora hadeb takrorlabdi:

– Ol, olaver, ko'nglingga yoqqanini olgin, sira tortinma. Olib ketishga qiynalsang, karetamni beraman.

Martinoning ko'p narsa so'rab o'tirishiga hojat ham qolmabdi. U ketayotganda bunday qarasa, kareta oltin-u qimmatbaho toshlarga to'lib-toshib yotganmish. Izvoshchi o'tiradigan joyda it o'tirganmish. O'zimizning xonaki oddiy it emas, o'qigan it emish. U otlarni juda ustalik bilan haydab boribdi, otlar yurishni sekinlatsa yoki yo'ldan chetga chiqsa, it qattiq vovullarmish.

Tug'ilib o'sgan qishlog'ida esa hamma Martinoni o'ldiga chiqarib qo'yibdi, uni tirik ko'rishga hech kim umid qilmay qo'ygan ekan. Martino o'jarning qishloqqa piyoda emas, kareta kirib kelganini ko'rib, hamma hang-u mang bo'lib qolibdi, odamlar ko'zlariga ishonishmabdi. Izvoshchi it karetdan hamma boyliklarni yerga tushiribdi-da, hurmat-ehtirom yuzasi-

dan ~~dumini ikki marta tikillatibdi~~-yu, karetaga o'tirib jo'nab qolibdi. U bir zumda ko'zdan g'oyib bo'libdi, orqasidan chang to'zoni ko'tarilib qolibdi.

Martin do'stlariga ham, dushmanlariga ham talay sovg'a-salom beribdi, boshidan kechirgan sarguzashtlarini ularga yuz martalab hikoya qilibdi. U hikoyasini tugatar-tugatmas eshitib o'tirganlardan goh bittasi, goh boshqasi uyiga chopib borarkan-da, otni aravasiga qo'shib, hech qayoqqa olib bormaydigan yo'ldan choptirib ketarkan. Biroq o'sha kuni kechqurun ular horib-charchab, darg'azab bo'lishib qup-quruq qaytib kelisharkan. Ulardan ba'zilari yo'l o'rmon o'rtasida daraxtlar orasida yo'qolib qoldi, boshqalari yo'l o'tib bo'lmas changalzorga borib taqalarkan, deb hikoya qilisharkan. Hech kim hech qanday temir darvozani, shohona saroyini, go'zal sho'x sinyorani ko'rmabdi! Chunki shunday xazinalar bor emishki, ular hamma mashaqqatlarni yengib o'tib, o'sha yerga birinchi bo'lib borgan odamgagina ochilarkan. Mana, masalan, Martin o'jarga o'xshagan odamlar o'sha xazinadan bahramand bo'larkan.

JANNI RODARI ERTAKLARI HAQIDA

Ertaklar – xayolot mahsuli. Deyarli barcha ertaklardagi umumiy jihat shundaki, ushbu janrga mansub asar qahramonlari og'ir vaziyatga tushib qolganlarida, chigal muammoga duch kelganlarida ularga qayerdandir madad yetib keladi. J.Rodarining «Hurishni eplolmagan kuchukcha» va «Shahzoda Plombir» ertaklari ham ana shunday voqealar zaminiga qurilgan. Avvalo, «Hurishni eplolmagan kuchukcha» ertagiga to'xtalaylik.

Bu ertak zamirida ham chigal muammoni qanday hal etish masalasi ko'ndalang bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Janni Rodari «Uchtadan oxiri bor ertaklar» turkumi bilan jahon ertakchiligida yangi bir usulni yaratdi. Bu yangilik shundan iborat ediki, ularda voqealar yechimi uch xil yakun topadi. Bunda har bir yakun o'zining boshqasidan tubdan farq qiladigan mazmun-mohiyatiga ega bo'ladi. Ushbu turkumga kirgan «Sehrli nog'ora», «Ayyor Buratino», «Sahrodagi uy», «Milanda yoqqan shlyapa yomg'iri», «Rinaldoning sarguzashtlari» kabi o'quvchini o'ta qiziqtiruvchi ertaklarning barchasi uch xil yakun topadi. «Hurishni eplolmagan kuchukcha» ham shu turkumga mansubdir. Ertakda tasvirlanishicha, bir kuchukcha aslida hurishi lozimligini eshitgani holda, uning qanday bo'lishini tasavvur

qila olmaydi. Qolaversa, o'zining qaysi zotga mansubligi, nima bilan shug'ullanishi lozimligini uzoq vaqt anglay olmay sarson bo'ladi. Kimdir unga «Kuchuk degani huradi-ku» deb ta'na qilganda, yordam so'rab xo'rozga, kakkuga, sigirga murojaat qiladi. Biroq ular o'z tabiatlariga ko'ra nimaga qodir bo'lsalar, kuchukchaga shuni o'rgatadilar: kuchukcha ular «yordamida» xo'rozday qichqirishni, kakkuday sayrashni, sigirday mo'rashni o'rganib oladi, o'zicha bu hunarlar orqali mashhurlik darajasini egallayman, deb xomxayolga beriladi. Bir dehqon qo'liga tushganda esa, uning umuman hurmasligi evaziga bo'yniga zanjir osiladi, har kungi nasibasi bir parcha suyak bo'ladi.

Nihoyat, kuchukcha ovchi itning ko'magi bilan o'z mashg'uloti «vovullash»dan iborat ekanligini tushunib yetadi va vovullab rohatlanadi. Bu, albatta, ertakning yuzaki mazmunidir. Buyuk adib ushbu ertak bilan nima demoqchiligiga e'tibor bering. «Men astoydil ertakning uchinchi tugashini yoqlayman. Inson uchun avvalo yaxshi bir ustoz darkor». Haqiqatan ham bu fikrga qo'shilsa bo'ladi. Adibning fikrlarini davom ettirib, ularga quyidagilarni qo'shimcha qilish mumkin: tabiat va jamiyatda hamma narsaning o'z o'rimi bo'lishi lozim. Jajji kuchukcha hayotda o'z o'rnini, mashg'ulotini topguncha qiynaldi, o'ziga yot bo'lgan mashg'ulotlar – xo'rozday qichqirish, kakkuday sayrash, sigirday mo'rashni ham foydali tomonga yo'naltirishga harakat qildi go'yo. Hatto, hurishni bilmay turib ham o'ziga munosib ish topib olgandek ham bo'ldi. Biroq u faqat ovchi itiga duch kelgandagina ichida tushuntirish va tushunish qiyin bo'lgan tuyg'uni boshdan kechiradi. Avvaliga qayerdan kelayotgani noma'lum bo'lgan g'alati ovoz uning yuragiga jiz etib tekkanday bo'ladi, yuragini o'ynatib yuboradi...

Endi bir savol ustida o'ylab ko'raylik: kakkudek sayrashni, xo'rozdek qichqirishni, sigirdek mo'rashni tinimsiz mashq qila-qila zo'rg'a o'rgangan kuchukchadagi bu o'zgarishning, hayajonning boisi ne? Nima uchun u «birdaniga hura ketadi»? Hamma gap shundaki, yozuvchi mana shu mitti kuchukcha taqdirida odamzodga xos bo'lgan muhim va abadiy muammolardan biriga javob izlagan. Ya'ni, dunyodagi har bir mavjudot, ayniqsa, inson, avvalo, o'zini, o'zligini tanimaguncha, kimning avlodi ekani, asosiy vazifasi nimadan iborat ekanini anglamagunga qadar hayotda o'z o'rnini hech qachon topa olmaydi. Bunday kimsalarning o'zgalar kulgisi va mazaxiga duchor bo'lishi aniqdir.

Bu jihatdan kuchukchanning dehqon qo‘lida tushgan holati Siz-u bizni, ayniqsa, jiddiy o‘yga toldirmog‘i lozim. O‘z tabiatidan yotlik, hayotdagi chinakam vazifasini anglamaslik kuchukchanning bo‘yniga temir zanjirni soladi, rizqini esa bir parcha suyakdan iborat qilib qo‘yadi.

Demak, har bir odamning, har bir xalqning avvalo o‘z tabiatiga sodiq bo‘lmog‘i, ajdodlari an‘analarini teran anglab yetmog‘i, ularni har narsaga chalg‘imay davom ettirmog‘igina uning o‘zligini tanishiga garov bo‘la oladi. Janni Rodari Siz bilan bizni ana shu haqiqatni unutmazlikka chaqiradi. Ertakdan kelib chiqadigan eng muhim xulosaning ma‘nosi ham, asarning tarbiyaviy ahamiyati ham aynan shunda.

«Shahzoda Plombir» ertagining qahramoni sinyor Molteni «Qo‘shaloq qutb» firmasidan kreditga, ya‘ni qarzga xolodilnik (muzlatkich) olgan. Ma‘lumki, kreditga olingan buyumning haqini oyma-oy oz-ozdan to‘lab borish kerak. Lekin sinyor Molteni bu qarzni ikki oydan beri to‘lay olmayapti. Buning oqibati esa ma‘lum: qarzini o‘z vaqtida to‘lay olmagan uchun firma uning xolodilnigini qaytarib oladi.

Xuddi shu o‘rinda mo‘jiza ro‘y beradi. Sinyor Molteni yashaydigan ko‘p qavatli uyning barcha xonadonlaridagi xolodilniklar ichiga samoviy kelgindilar – marsliklar joylashib olishadi. O‘z sayyoralarida falokat xavfi tug‘ilganligi sababli ular Yerning Shimoliy qutbiga yo‘l olishadi. Biroq kemalarining yonilg‘isi tugab (bu yonilg‘i yangi yoqqan qor ekanligi ertakdan ma‘lum), ular sinyor Molteni yashaydigan uyga qo‘nishga majbur bo‘lishadi.

Xullas, bu voqea haqidagi xabar butun shaharga, shahardan esa butun dunyoga tarqab ketadi. Ayniqsa, sinyor Moltenining xolodilnigiga joylashib olgan kelgindilarning boshlig‘i – shahzoda Plombirni ko‘pchilik yaxshi ko‘rib qoladi. Uning hatto televizor orqali so‘zga chiqishi katta shov-shuvlarga sabab bo‘ladi.

Aziz o‘quvchi, siz «bozor iqtisodiyoti» degan iborani ko‘p eshitgansiz. Bozor iqtisodiyotining xususiyatlaridan biri shuki, unda biron-bir firma yoki kompaniya o‘z mahsulotini qanchalik ko‘p sotsa, u shunchalik boyiydi va yanada taraqqiy etadi. Shuning uchun ham ular o‘z mahsulotlarini reklama qilish uchun katta-katta mablag‘ sarflaydilar.

«Shahzoda Plombir» ertagida ham yozuvchi reklamaning ajabtovur xususiyatini muammolar yechimiga asos qilib oladi. Ya‘ni sinyor Molteni

xolodilnigiga joylashgan shahzoda Plombir bayonot berib, unda «Qo‘shaloq qutb» markali xolodilniklarni Quyosh sistemasidagi eng ajoyib muzlatkichlari deb e‘lon qiladi. Demak, endi bu firmaning ming-minglab xaridorlari paydo bo‘ladi, firma egalariga katta daromad oqib kela boshlaydi. Shahzoda Plombir aytganidek, sinyor Moltenidan «Qo‘shaloq qutb» firmasi nafaqat to‘lanmagan qarzni, hatto qolgan pulni ham talab qilmaydi.

An’anaviy xalq ertaklarida og‘ir vaziyatga tushib qolgan qahramonga odatda hayvonlar, qushlar, hasharotlar va boshqalar yordamga kelishadi. J.Rodarining ushbu ertagi esa zamonaviyligi bilan ajralib turadi. Unda bugungi uy-ro‘zg‘or buyumlaridan tortib to‘fazoviy kemalargacha bo‘lgan ashyolarni uchratamiz. Demak, har qanday zamonda ham insonning qadri oddiy ashyolardan baland turadi, har qanday davrda ham kimgadir yaxshilik qilish eng go‘zal fazilat bo‘lib qolaveradi, degandek bo‘ladi Janni Rodari.

Savol va topshiriqlar

1. Adibning hayoti va faoliyatini hikoya qilib bering.
2. Janni Rodarining mohir ertakchi bo‘lib yetishishiga nimalar sabab bo‘ldi?
3. Adib qanday xalqaro mukofotga sazovor bo‘lgan?
4. Janni Rodari ertakchilikka qanday yangilik kiritdi?
5. «Hurishni eplolmagan kuchukcha» ertagidagi kuchukcha obrazining uch xil yakundagi holatini izohlab bering.
6. Ertakning uchinchi yakunida kuchukchaning suyunib ketish sababini tushuntiring.
7. Nima uchun adibning o‘zi ushbu ertakning uchinchi yakunini yoqlaydi?
8. Ertak mazmunidan yana qanday ma‘nolar uqdingiz?
9. Ertakning to‘rtinchi tugashini uyda o‘zingiz o‘ylab toping-chi.
10. «Shahzoda Plombir» ertagida sinyor Moltenini qanday voqea qarzdorlikdan qutqaradi?
11. Mustaqil o‘qish uchun tavsiya etilgan ertaklardan biri tahlilini sinfdoshlaringizga gapirib bering

KECHAGI KUN SABOQLARI

Muhammad Aminxo'ja
MUQIMIY
(1850–1903)

O'zbek mumtoz adabiyoti va milliy uyg'onish davri ma'rifatparvarligi o'rtasidagi o'ziga xos mustahkam ko'prik vazifasini o'tagan davr adabiyotining zabardast vakillaridan biri Muhammad Aminxo'ja Muqimiydir.

Shoir ijodini o'rganish uning hayotlik chog'idanoq boshlangan. Muqimiy vafotidan keyin shoirning devoni ilk bor «Devoni Muqimiy» (1907-yil) nomi bilan nashr etildi. Unda she'riy namunalar qatori hassos shoirning qisqacha tarjimai holi va ijodi haqida ma'lumot ham beriladi. 1910-yilda Portsev litografiyasida shoirning hajviy she'rlari «Muqimiy maa hajviyot» nomi bilan nashr etildi, 1912-yilda esa Muqimiyning yana bir she'riy to'plami chop qilindi.

Shoir ijodini jiddiy va samarali o'rganish o'tgan asrning 30-yillarida boshlandi. Bu davrda Muqimiy asarlarini to'plash, o'rganish, nashr etish qizg'in olib borildi. Gazeta va jurnallarda qator maqolalar e'lon qilindi. Bu xayrli ishning boshida otaxon shoirimiz G'afur G'ulom turdi.

Bu jihatdan G'. G'ulom tomonidan tuzilib, «Muqimiy hayozji» deb nomlangan to'plam katta ahamiyatga ega bo'ldi. 1950-yilda Moskvada

Muqimiyning «Lirika i satira» nomli ikkinchi to'plami rus tilida nashr etildi.

1953-yil Muqimiy ijodini o'rganish tarixida yangi davr bo'ldi. Shu yili vafotining 50 yilligi munosabati bilan Muqimiy hayoti va ijodiga oid maxsus kitoblar chiqarildi, shoirning tanlangan asarlari o'zbek va rus tillarida nashr etildi.

H. Yoqubov, A. Olimjonov, H. Zaripov, H. Razzoqov, G'. Karimov kabi olimlar hassos shoir haqida kitoblar yozdilar, ilmiy tadqiqot ishlariga rahbarlik qildilar.

Muhammad Amin o'g'li Mirzaxo'ja o'g'li Muqimiy 1850-yilda Qo'qon shahrida Bekvachcha mahallasida, novvoy oilasida tug'ilgan.

Muqimiy dastlab o'z mahallasidagi mulla Abduxalil maktabida tahsil oladi. Shoirning ilm o'rganishi va badiiy ijodga erta qiziqishida uning volidasi, qobiliyatli ayol Oyshabibi aytib bergan ko'plab ertak va qo'shiqlarning ta'siri kuchli bo'ldi.

Muqimiy dastlab Qo'qondagi «Hokimoyim» madrasasida ta'lim oladi. 1872–73-yillarda Buxoroga borib, u yerdagi «Mehtar anbar» madrasasida o'qishni davom ettiradi. 1876-yilda o'qishni tamomlab Qo'qonga qaytadi, uylanadi. Shoir dastlab yer qurilishi mahkamasida mirzalik, so'ngra Sirdaryo yoqasida joylashgan Oqjardagi paromda pattachilik qiladi.

Muqimiy bu vazifani tark etib, Qo'qonga qaytadi. Moddiy muhtojlik Muqimiy oilasining buzilishiga olib keladi. Xotini o'g'lini onasiga tashlab, boshqa kishiga turmushga chiqadi. Shoir o'z ota hovlisini tark etib, shu mahallada joylashgan Hazrat madrasasidan bir hujra oladi. Shu «hujrai tang va torlikda bekaslik va g'ariblik chirog'ini yoqib» muhtojlikda umr o'tkazadi.

Muqimiy hayotini mutolaa va ijod qilishga bag'ishlaydi. Zamonasi-ning yetuk xattotlaridan bo'lgan Muhammad Yusuf Xattotdan ta'lim olib, xushxat bo'lib yetishgan Muqimiyga xattotlik asosiy kasb va tirikchilik manbayi bo'lib xizmat qiladi.

Bu davrga kelib Muqimiy o'zining jo'shqin lirikasi va davrning hukmron ijtimoiy guruhlarini achchiq tanqid ostiga oluvchi hajviy asarlari,

yumorlari bilan shuhrat qozonadi. O‘z davri adabiy harakatining yetakchilaridan biriga aylanadi. Muqimiy Qo‘qonda Furqat, Zavqiy, Nisbat, Muhayyir, G‘aribiy, Nasimiy, Mavlaviy va boshqa shoirlardan tashkil topgan adabiy guruhga boshchilik qiladi.

1885–86-yillarda shoirning otasi Mirzaxo‘ja vafot etadi. Oilani boqish shoir zimmasiga tushadi. Muqimiyning ahvoli yanada mushkullashadi. Shoir bu ahvoldan qutulish yo‘llarini izlaydi. Shu sababdan bo‘lsa kerak, 1887–88-yillarda Qo‘qonni tark etib Toshkentga boradi. Muqimiy Toshkent safari vaqtida qarindosh-urug‘larini topadi, do‘stlar orttiradi.

Muqimiy Toshkent safaridan keyin ham Farg‘ona vodiysining shahar va qishloqlariga bir necha marta sayohat qiladi.

Muttasil davom etgan moddiy muhtojlik, kamsitish va ta‘qiblar shoir sog‘lig‘iga ta‘sir qilgan edi. 1898–99-yillarga kelib Muqimiy tez-tez kasalga chalinib, 4–5 oylab yotib qoladi va xastalik tufayli 1903-yilda, 53 yoshida, ayni ijodiy kamolotga yetgan paytda vafot etadi.

Muqimiydan boy ijodiy meros qolgan. Shoir, asosan, she‘riyat yo‘nalishida ijod etgan. Uning asarlari o‘zining mavzusi va badiiy-g‘oyaviy xususiyatlari jihatidan rang-barangdir. Muqimiydan bizgacha yetib kelgan merosning umumiy hajmi, hozircha, taxminan 10 ming misradan iborat.

Bolalar, bu hazilakam meros emas. Shu raqamlar ham shoirning barakali ijod qilganini ko‘rsatadi. Ular lirik asarlar (g‘azal, muxammas, murabba, masnaviy, ruboiy, tuyuq, fard), hajviyot (satira, yumor), «Sayohatnoma»lar, maktublardan tashkil topgan.

Muqimiy lirikaning ko‘plab janrlarda barakali ijod qildi. Ularning takomiliga ham sezilarli hissa qo‘shdi.

Bolalar, agar yodingizda bo‘lsa, 5-sinfda hassos shoirning «Sayohatnoma»lari – yo‘l xotiralarini batafsil o‘rgangan edingiz. Bu yil esa Muqimiyning elga mashhur qilgan, uni o‘tkir hajvgo‘y sifatida tanitgan «Tanobchilar» satirik she‘riy hikoyasi bilan yaqindan tanishamiz.

«Tanobchilar» satirik hikoyasi amaldorlar zulmiga yo‘liqqan dehqon arz-dodi bilan boshlanadi:

Bo'ldi taajjub qiziq hangomalar,
Arz etayin emdi yozib nomalar.

O'n iki oyda keladur bir tanob,
O'zgalara rohat-u menga azob.

Bechora dehqon amaldorlar zulmi tufayli o'z boshiga tushgan kulfat-azoblarni birma-bir hikoya qiladi. Asarda kambag'al chorakor dehqon mehnatini suiiste'mol qilgan, ularni aldab katta zararga tushirgan Sulton Ali va Hakimjon kabi hiylakor mahalliy amaldorlar qiyofasi shoir tomonidan o'tkir, ta'sirchan misralarda fosh etiladi. Siz quyida tanishadigan «Tanobchilar» satirik hikoyasi ana shular haqida.

TANOBCHILAR

Bo'ldi taajjub qiziq hangomalar,
Arz etayin emdi yozib nomalar.

Adl¹ qulog'i-la eshit holimi,
Zulm qilur, baski, menga zolimi.

O'n iki oyda keladur bir tanob²,
O'zgalara rohat-u menga azob.

Sulton Ali Xo'ja, Hakimjon ikav,
Biri xotun, birisi bo'ldi kuyav,

Ikkalasi bo'ldi chunon ittifoq,
Go'yo xayol aylaki, qilmay nifoq³.

Osh yesalar o'rtada sarson ilik,
Xo'ja – chirog' yog'i, Hakimjon – pilik.

¹ Adl – adolat.

² Tanob – arqon, o'lchov birligi.

³ Nifoq – nizo, ikkiyuzlamachilik.

Bir-birisiga solishurlar o‘run,
Erta-yu kech o‘pushub og‘iz-burun.

Sallalari boshlarida oq savat,
Ko‘rpacha tagda hamavaqt uch qavat.

Birlari mo‘ltoninamo, hiylagar,
Birlaridur kunda pix-u¹ gavda xar².

Og‘izlari maqtanib o‘n besh qarish,
Mayda suxan³, ezmachuruk, zanchalish.

Qaysiki qishloqqa tushar otidin,
Elni yig‘ib, voqif etar zotidin.

Derki: «Ko‘zunga hali kal jo‘jaman,
Maxdumi a‘zam⁴lik o‘zim xo‘jaman.

Bizga bobo hazrati Shohlig‘ mazor⁵,
Muxlisimiz mardumi ahli diyor.

Ham yana Erhubbi⁶ bo‘lodur tag‘o,
Ammamizning erlaridur Nurato⁷.

Bibi Ubayda⁸ bo‘ladur xolamiz,
Goh kelur erdi kichik bolamiz.

¹ **Kunda pix** – to‘nkaday qo‘pol.

² **Gavda xar** – eshak gavdali.

³ **Suxan** – so‘z.

⁴ **Maxdumi A‘zam** – mashhur avliyo Abdulqodir G‘iloniyning unvoni.

⁵ **Shohlig‘ mazor** – Shohi Zinda maqbarasidagi azizlar ko‘zda tutilmoqda.

⁶ **Erhubbi** – islomgacha bo‘lgan davrdagi avliyo.

⁷ **Nurato** – hozirgi Nurotada o‘tgan avliyo.

⁸ **Bibi Ubayda** – avliyo ayollardan.

Xizr¹ otamlarga birodar erur,
Chimlig² azizlar² menga dodar³ erur.

Garchiki men olim-u shayxi zamon,
Qirqingiza emdi beray bir qozon.

Manki tanobingg² a chiqibman kelib,
Xizmatimi yaxshi qilinglar bilib.

O't qo'yubon kuyduradurg² on o'zim,
Hokiming-u o'lduradurg² on o'zim.

Xoh tanobingni du chandon qilay,
Xoh karam birla boshingni silay».

Xo'ja so'zini munga bermay qaror,
Mardumi sahroyi⁴ bo'lur beqaror.

Derki Hakimjoni: – «Ayo oqsoqol,
Bizni topibsan magaramkim o'sol⁵?

Hozir etib to'rt nafar mardikor,
To'g'ri qil oldimg² a qilibon qator.

Arqonimi yeringa sudrab chiqay,
Bachchataloq qishloqilarni uray.

¹ Xizr – Qur'onda nomi tilga olingan payg'ambar.

² Chimlig' azizlar – Turkiston tomonlarda o'tgan avliyolar.

³ Dodar – ini, uka.

⁴ Mardumi sahroyi – qishloq odami.

⁵ Bizni topibsan magaramkim o'sol? – Bizni juda bechora odamlardan deb o'yladingmi?

Bir burayin mo‘ylabimni chiqib,
Tort tanobini jazosi siqib!

Yaxshilig‘ingni fuqaro bilmagay,
Holi bular ko‘zga bizi ilmagay.

Ikki tanobini qilay o‘n tanob,
Yurtingizi kuydurub aylay xarob.

Xoh o‘ling, xoh qoling, bachchag‘ar»,
Debki, uzangiga ayog‘in tirar.

Bir-biriga qishloq eli boqishib,
Goh u yon, goh bu yon chopishib.

Jam bo‘lishib, aylayubon maslahat:
«Do‘g‘mag‘a, – der, – bir nima berib jo‘nat»¹.

Aqcha qo‘lida iki-uch mo‘ysafid,
Derki: «Bu nazringiz-u, bizlar murid».

Zulm bilan ellig-u yuzni olur,
Boz tanobini duchandon solur.

Tag‘i bular yaxshi-yu, bizlar yomon,
El tamizidin² hazar et, alamon³...

So‘zni, Muqimiy, kerak etmak tamom,
Mazzasi qolmas uzun o‘lsa kalom.

¹ **Do‘g‘mag‘a, – der, – bir nima berib jo‘nat** misrasining mazmuni: Amaldorlarga biror narsa berib jo‘natish lozim.

² **Tamiz** – toza, ulug‘, asl.

³ **Alamon** – xonavayron, xarob. Misraning umumiy ma‘nosi: Elning toza zotlaridan ehtiyot lozim, ey xonavayron bo‘lganlar.

Savol va topshiriqlar

1. Muqimiy hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz? Gapirib bering.
2. Muqimiy adabiy merosi qaysi janrlardan iborat? Ularning hajmi qancha misrani tashkil etadi?
3. Muqimiy ijodini tadqiq etgan olimlardan kimlarni bilasiz?
4. Sizningcha «Tanobchilar» asarini yaratishga shoirni nimalar majbur qilgan?
5. Shoir o'z asarida tanobchilar qiyofasini fosh etish uchun xalqona iboralardan foydalangan joylarni izohlashga harakat qiling.
6. Tanobchi amaldorlar o'z nasl-nasablari bilan maqtanishlari zahirida qanday maqsad yotganini tushuntiring.
7. Ushbu satrlarni sharhlang:

Zulm bilan ellig-u yuzni olur,
Boz tanobini duchandon solur.

Tag'i bular yaxshi-yu, bizlar yomon,
El tamizidin hazar et, alamon.

8. «Tanobchilar» satirik she'riy hikoyasidan olgan taassurotlaringizni yozma bayon qiling.

Nazariy ma'lumot

HAJVIY ASAR HAQIDA TUSHUNCHA

Hajviy asar tanqidiy va kulgi uyg'otadigan badiiy asar hisoblanib, mazmuni va shakliga ko'ra satirik va yumoristik ruhda bo'ladi. Hajviy asarlarda jamiyat hayotidagi kamchiliklar, ayrim shaxslar fe'l-atvoridagi, xatti-harakatidagi qusurlar tanqid qilinadi, ya'ni kulgili qilib tasvirlanadi. Hajviy asarlar turli usullarda yozilishi mumkin. Masalan, Muqimiyning «Maskovchi boy ta'rifida», «Saylov», «Dodhohim» va siz yuqorida tanishgan «Tanobchilar» asarlari she'riy hikoya tarzida yozilgan bo'lsa, Hamzaning «Maysaraning ishi», «Tuhmatchilar jazosi», Abdulla Qahhorning «Og'riq tishlar», Gogolning «Revizor» asarlari pyesa shaklida, Chexov-

ning «Yovuz niyatli kishi», «Chiqdi», «Qiyshiq oyna», Abdulla Qahhorning «Adabiyot muallimi» hajviy asarlari hikoya janrida yaratilgan. Jahon adabiyotida Ilf va Petrovlarning «Oʻn ikki stul», «Oltin buzoqcha», Neʼmat Aminovning «Yelvizak» kabi hajviy yoʻnalishda bitilgan romanlari ham mavjud. Hajviy asarlar jamiyat va kishilardagi salbiy jihatlarni tanqid qilish va fosh etish darajasiga qarab, satirik va yumoristik ruhda boʻladi.

Muqimiy qalamiga mansub «Tanobchilar» sheʼriy hikoyasi satirik asardir. Chunki unda tanobchilarning asl qiyofasi ayovsiz fosh qilingan.

Hajviy asarlarda jamiyatdagi illatlarni, yomon xulqli kimsalarning kirdikorlarini yaqqol fosh etish uchun voqealar boʻrttirib koʻrsatiladi, mubolagʻa, fantaziya, sifatlash, oʻxshatish, qarshilantirish kabi badiiy tasvir vositalaridan keng foydalaniladi. Masalan, «Tanobchilar» satirasidagi tasvir vositalariga eʼtibor beraylik:

Sallalari boshlarida oq savat,
Koʻrpacha tagda hamavaqt uch qavat.

Birlari moʻltoninamo, hiylagar,
Birlaridur kunda pix-u gavda xar.

(Sifatlashlar)

Sulton Alixoʻja, Hakimjon ikav,
Biri xotun, birisi boʻldi kuyav.
Osh yesalar oʻrtada sarson ilik,
Xoʻja chiroq yogʻi, Hakimjon pilik.

(Oʻxshatish)

Ogʻizlari maqtanib oʻn besh qarish,
Mayda suxan, ezmachuruk, zanchalish.

(Mubolagʻa)

O'zgalarga rohat-u, menga azob.

(Qarshilantirish)

Bunday tasvir vositalarini boshqa hajviy asarlarda ham ko'plab kuzatish mumkin.

Jahon adabiyotida, jumladan, o'zbek adabiyotida ham hajviy asar yozma va og'zaki adabiyotning mustaqil yo'nalishi sifatida taraqqiy etib kelyapti. Mumtoz adabiyotimizning Gulxaniy, Maxmur, Muqimiy, Zavqiy, bugungi adabiyotimizning Said Ahmad, Ne'mat Aminov, Anvar Obidjon kabi hajvchi adib va shoirlari ijodi buning yorqin misolidir.

Abdulla
QAHHOR
(1907–1968)

O‘zbek milliy nasrining zabardast vakillaridan biri yozuvchi Abdulla Qahhor 1907-yilning 17-sentabrida Qo‘qon shahridan uncha uzoq bo‘lmagan Asht qishlog‘ida dunyoga kelgan. Uning otasi usta Abduqahhor temirchilik bilan shug‘ullanardi. Ustaning oilasida garchi juda ko‘p farzand tug‘ilgan bo‘lsa-da, ular orasidan faqat Abdullajongina yashab qolib, boshqalari go‘daklik chog‘laridayoq turli sabablarga ko‘ra nobud bo‘lishadi. Abdullajon tug‘ilgan davrini tasavvur qilar ekansiz, avvalgi darslarda o‘tilgan G‘afur G‘ulom mavzusi, o‘sha ijodkor, ayniqsa, uning Shum bolasi taqdiri darrov yodingizga tushgan bo‘lsa, ajab emas. To‘g‘ri sezdingiz – Abdulla Qahhorning bolalik yillari ham boshqa tengdosh yozuvchi-shoirlarniki singari juda og‘ir kechgandi. Yana bir o‘zbek shoiri Hamid Olimjon o‘sha yillarni eslab:

Men bir qora kunda tug‘ildim,
Tug‘ildim-u, shu on bo‘g‘ildim, –

deyishi bejiz emas edi. Zero, o‘sha yillardagi Turkiston o‘lkasi nihoyatda og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-ma‘naviy tanglikni boshdan kechirardi. Abdulla Qahhor endigina yetti yoshga kirganida boshlangan Birinchi jahon urushi esa bu ahvolni yanada og‘irlashtirgandi.

Usta Abduqahhor tirikchilik uchun pul topish ilinjida Qo‘qon atrofi-

dagi qishloq-kentlarga ustaxonasini ko'chirib borar, oila ham uning ortidan sarson-sargardon sudralib yurardi. Bir qishloqda yarim yil turilsa, boshqa birida ikki oyga yetar-yetmas temirchi usta qiladigan ishlarning tagi ko'rinib qolardi. Yana ko'ch-ko'ronni ko'tarib yo'lga chiqilar, qayerga borilsa, birovlarining uyi yoki tashlandiq hovlisida sig'indi bo'lib yashashga to'g'ri kelardi. Bularning bari Abdullajonning – bo'lg'usi yozuvchining ruhiyatiga, dunyoqarashi va xarakteriga ta'sir qilmasligi mumkin emas edi, albatta. Agar Abdulla Qahhorning «Sarob» romani (uning 1937-yildagi 1-nashridan o'rin olgan temirchining o'g'li Sarimsoq tarixi), «O'tmishdan ertaklar» (yozuvchi bolaligi to'g'risida batafsil hikoya qilingan avtobiografik asar) qissasi, o'tmish hodisalari yoritilgan o'nlab hikoyalarga nazar solsak, bu ta'sirning qanchalar kuchli bo'lganini ko'ramiz. Mazkur asarlarida yozuvchi o'sha kunlarni quyuq bo'yoqlarda – xalq taqdiridagi eng og'ir kunlar sifatida tasvirlaydi.

Abdullajonning savodi o'sha qishloqlardagi eski maktablarda chiqqan bo'lsa-da, ota-onasi Qo'qonga ko'chib kelib, muqim o'rnamashgandan keyingina u chinakam maktab ta'limini oladi. Avvaliga shahardagi sobiq xotin-qizlar gimnaziyasi o'rnida tashkil qilingan internatda, keyin esa (1922–1924-yillari) o'qituvchilar tayyorlanadigan texnikumda o'qiydi.

U yillari savodli, qo'lida qalami bor yosh kadrlarga talab nihoyatda katta edi. Shu tufayli ham Abdulla Qahhor Turkiston o'lkasining markazi – Toshkentga keladi va «Qizil O'zbekiston» (hozirgi «O'zbekiston ovozi») gazetasiga adabiy xodim bo'lib ishga joylashadi. 1926–1930-yillar oralig'ida O'rta Osiyo davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) ning pedagogika fakultetida o'qiydi. O'qib yurgan kezlari «Mush-tum» jurnalida, ko'plab gazetalarda uning o'nlab felyetonlari, hikoya va hajviyalari ketma-ket chop etiladi. Yozuvchi bu asarlar ostiga Norin shilpiq, Sarimsoq singari taxalluslar qo'yardi.

Yosh yozuvchi tez orada yirik janrlarga ham dadil qo'l uradi. Agar «Qishloq hukm ostida» nomli dastlabki qissasi 1932-yilda chop etilgan bo'lsa, 1934-yilda u «Sarob» deb atalgan yirik romanini yozib tugatadi. 1935–1939-yillar

oralig'ida adibning uchta «Hikoyalar» to'plami, 1937-yilning oxirida esa «Sarob» romani o'quvchilarga kitob shaklida taqdim etiladi.

1941–1945-yillarda bo'lib o'tgan Ikkinchi jahon urushi Abdulla Qahhor ijodida ham o'z izini qoldirmay qo'ymadi. O'sha yillari adib fashist gazandalarini la'natlagan qator felyetonlar, urushda mardlik namunalarini ko'rsatayotgan o'zbek jangchilarini madh etgan maqolalar, urush ortida zahmatli mehnat qilayotgan qariyalar va ayollar to'g'risidagi o'nlab hikoyalarini bitdi.

Urushdan keyin – 1949-yilda Abdulla Qahhor qishloq xo'jaligini jamoalashtirish (kolxozlashtirish) mavzusi yoritilgan «Qo'shchinor» nomli romanini yozib, e'lon qiladi. Biroq matbuotda, Yozuvchilar uyushmasida va boshqa joylarda bildirilgan noo'rin tanqidiy gaplar tufayli bu asar jiddiy qayta ishlanadi va «Qo'shchinor chiroqlari» nomi bilan 1951-yilda boshqatdan chop etiladi.

Abdulla Qahhor milliy teatr san'atimiz rivojiga ham jiddiy hissa qo'shgan ijodkor sanaladi. Uning «Shohi so'zana» (1951-y.), «Og'riqtishlar» (1954-y.), «Tobutdan tovush» (1962-y.), «Ayajonlarim» (1967-y.) singari komediyalari o'z davri tomoshabinlarining sevimli asarlariga aylangan edi. Xuddi shuningdek, adibning «Sinchalak», «O'tmishdan etaklar», «Muhabbat», «Zilzila» (tugallanmagan) qissalari zamonaviy qissachilik rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Abdulla Qahorning qator hikoyalari, hajviy asarlari, «Sinchalak» qissasi, «Qo'shchinor chiroqlari» romani asosida telespektakllar, video va badiiy filmlar suratga olingan.

Abdulla Qahhor 1968-yilning 25-may kuni vafot etdi va Toshkentdagi Chig'atoy qabristoniga dafn qilindi. Poytaxtimizda adib yashab ijod etgan maskan bugungi kunda «Abdulla Qahhor uy-muzeyi»ga aylantirilgan.

O'zbek adabiyoti va madaniyati rivojiga qo'shgan ulkan hissasi uchun Abdulla Qahhor «O'zbekiston xalq yozuvchisi» unvoniga, mustaqillik davrida esa «Buyuk xizmatlari uchun» ordeniga munosib topilgan.

BEMOR

(hikoya)

«Osmon yiroq, yer qattiq».

(Maqol)

Sotiboldining xotini og‘rib qoldi. Sotiboldi kasalni o‘qitdi – bo‘lmadi, tabibga ko‘rsatdi. Tabib qon oldi. Betobning ko‘zi tinib, boshi aylanadigan bo‘lib qoldi. Baxshi o‘qidi. Allaqanday bir xotin kelib tolning xipchini bilan savaladi, tovuq so‘yib qonladi... Bularning hammasi, albatta, pul bilan bo‘ladi. Bunday vaqtlarda yo‘g‘on cho‘ziladi, ingichka uziladi.

Shaharda bitta doktorxonaga bor. Bu doktorxonaga to‘g‘risida Sotiboldining bilgani shu: salqin, tinch parkda, daraxtlar ichiga ko‘milgan baland va chiroyli imorat; shisha qabzali kulrang eshigida qo‘ng‘iroq tugmasi bor. Chigit po‘choq va kunjara bilan savdo qiladigan xo‘jayini Abdug‘aniboy omborda qulab ketgan qoplar ostida qolib o‘ladigan bo‘lganida bu doktorxonaga bormay Simga ketgan edi. Doktorxonaga deganda Sotiboldining ko‘z oldiga izvosh va oq podshoning surati solingan 25 so‘mlik pul kelar edi.

Bemor og‘irlashdi. Sotiboldi xo‘jayinining oldiga arzga bordi, ammo bu borishdan muddaosi nima ekanini aniq bilmas edi. Abdug‘aniboy uning so‘zini eshitib ko‘p afsuslandi, qo‘lidan kelsa hozir uning xotinini oyoqqa bostirib berishga tayyor ekanini bildirdi, keyin so‘radi:

– Devonai Bahouddinga hech narsa ko‘tardingmi? G‘avsula‘zamga-chi?

Sotiboldi ketdi. Bemorning oldidan jilmaslik va shu bilan birga tirikchilik uchun xonaki bir kasb qilishga majbur bo‘ldi – har xil savatchalar to‘qishni o‘rgandi. U ertadan kechgacha oftobshuvoqda gavronlar ichida ko‘milib savat to‘qirdi. To‘rt yashar qizchasi qo‘liga ro‘molcha olib, onasining yuzini karaxt, xira pashshalardan qo‘riydi; ba‘zan qo‘lida ro‘molcha, mukka tushib uxlab qoladi. Hamma yoq jim. Faqat pashsha g‘ing‘illaydi, bemor inqilaydi; har zamon yaqin-yiroqdan gadoy tovushi eshitaladi: «Hey do‘st, shaydullo, ba nomi ollo, sadaqa raddi balo, baqavli rasuli xudo...»

Bir kechasi bemor juda azob tortdi. U har ingraganda Sotiboldi chakkasiga burov solingan kishiday talvasaga tushar edi. Qo‘shnisi – bir kampirni chaqirdi. Kampir bemorning to‘zigan sochlarini tuzatdi, u yoq-bu yog‘ini siladi, so‘ngra... o‘tirib yig‘ladi.

– Begunoh go‘dakning saharda qilgan duosi ijobat bo‘ladi, uyg‘oting qizingizni! – dedi.

Bola anchagacha uyqu g‘ashligi bilan yig‘ladi, keyin otasining g‘azabidan, onasining ahvolidan qo‘rqib, kampir o‘rgatganicha duo qildi:

– Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

Bemor kundan kun battar, oxiri o‘sal bo‘ldi. «Ko‘ngilga armon bo‘lmasin» deb, «chilyosin» ham qildirishga to‘g‘ri keldi. Sotiboldi to‘qigan savatchalarini ulgurji oladigan baqqoldan yigirma tanga qarz ko‘tardi. «Chilyosin»dan bemor tetik chiqqanday bo‘ldi; shu kechasi hatto ko‘zini ochib, qizchasini yoniga tortdi va pichirladi:

– Xudo qizimning saharlari qilgan duosini dargohiga qabul qildi. Dadasi, endi tuzukman, qizimni saharlari uyg‘otmang.

Yana ko‘zini yumdi, shu yumgancha qaytib ochmadi – saharga borib uzildi. Sotiboldi qizchasini o‘lik yonidan olib, boshqa yoqqa yotqizayotganda, qizcha uyg‘ondi va ko‘zini ochmasdan odatdagicha duo qildi:

– Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

(1936-yil)

«BEMOR» HIKOYASI HAQIDA

Mana, anchagina hazin hikoyani ham o‘qidik. Har qalay, hayotdan erta ko‘z yumgan onaga, uning eri Sotiboldiga, murg‘ak qiziga yuragingiz achigan bo‘lsa kerak? Shu achinish barobarida o‘nlab savollar Sizga tinchlik bermayotgandir ham:

Nega shunday bo‘ldi?

Sotiboldining xotini o‘zi nima kasal bilan og‘rigan edi?

Nahotki, bu kasalning davosi bo‘lmasa?

Nega Sotiboldi xotinini ko‘rsatgani do‘xtirga olib bormadi?

Bu qanaqa tabibki, ayolning qanday kasal bilan og‘riganini aniq bilmay turib, undan qon oladi?

Baxshi kelib, kasal xotinning ustida nimalarni o‘qidi? Nega o‘qidi?

Axir kasal xotinni, kelib-kelib, tolning xipchini bilan savalashadimi?

Tovuq so‘yib, qonini oqizish bilan ayolga tekkan dardning o‘rtasida nima aloqa bor?

Sotiboldining xo‘jayini Abdug‘aniboy qanaqa odam o‘zi? Imkoniyati bo‘la turib, nimaga bir insonga yordam bermadi?..

Bunday savollarni yana ko‘plab keltirish mumkin.

Zamonni qarangki, kichik bir hikoyaga jo bo‘lgan birgina hayot manzarasi ustida shuncha savol paydo bo‘ladi! Xo‘sh, bu qanday zamon edi? Hikoya qahramonlari zamonning qanday kishilari edilar? Gapni shundan boshlasak.

Siz 5-sinf adabiyot darsida Abdulla Qodiriy, Fitrat, Hamza, G‘afur G‘ulom, Oybek singari ijodkorlar hayoti va ijodi bilan tanishgandigiz. Ularning bolalik paytlari naqadar og‘ir davrga to‘g‘ri kelganini bir necha misollar orqali bilgansiz. Bu – o‘tgan XX asrning dastlabki yillari edi. Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingan o‘lkamizning iqtisodiy, madaniy hayoti parokanda holga keltirilgan bu davrda aholi nihoyatda qashshoq holda hayot kechirar, yurtimizning aksariyat boyligi chetga tashib ketilardi. Qishloqlardagi dehqonlar, shaharlardagi hunarmandlar kun bo‘yi qilgan og‘ir mehnati evaziga juda oz haq olishardi. Oila boqish, uning kam-ko‘stini butlash, farzandlarni o‘qitish masalalari kishilarni o‘ta qiyin ahvolga solib qo‘ygandi. Iqtisodiy nochorlik kishilar turmush darajasining tobora pasayib borishiga, aholi o‘rtasida turli kasalliklar keng tarqalib, oddiy betoblik ortidan odamlarning bevaqt hayotdan ko‘z yumib ketishiga sabab bo‘lgandi. O‘lkada tibbiyot masalalarini hal etishga deyarli e‘tibor berilmas, faqat chor amaldorlari, harbiylari va mahalliy boylargina malakali tibbiyot xizmatidan foydalanish imkoniyatiga ega edi.

«Bemor» hikoyasidagi Sotiboldi, guvohi bo‘lganingizdek, chigit po‘choq va kunjara bilan savdo qiladigan Abdug‘aniboyning qo‘lida xizmat qiladi. Boy uning mehnati uchun qancha haq to‘lashi to‘g‘risida hikoyada gapirilmasa-da, buni Sotiboldining qanday turmush kechirayotganidan ham bilish qiyin emas. Axir kasal xotinini do‘xtirga ko‘rsatish uchun talab qilinadigan 25 so‘m pulni u faqat tushida ko‘rishi mumkin, xolos. Uning orttirgan «boyligi» bir marta tabib chaqirishga, bitta tovuq so‘yishga, kasalni baxshiga o‘qitishga yetadi-yu tugaydi. «Chilyosin» o‘qitish uchun esa o‘zi «to‘qigan savatchalarini ulgurji oladigan baqqoldan yigirma tanga qarz» ko‘tarishga majbur. Hali bu ham hammasi emas. Endi o‘lgan xotinini ko‘mishi, uning turli ma‘rakalarini o‘tkazishi lozim. «Bularning hammasi, albatta, pul bilan bo‘ladi. Bunday vaqtlarda yo‘g‘on cho‘ziladi, ingichka uziladi...»

Ilojsizlik, biror joydan yordam umidining yo‘qligi Sotiboldi va uning oilasiga qo‘shib o‘quvchini ham qiynaydi, qalbingizda odam bolasining naqadar uvol bo‘layotganidan nadomat tuyg‘ulari qo‘zg‘aladi. Boya aytilganidek, Sotiboldining ozgina yordamiga umid qiladigani xo‘jayini – Abdug‘aniboy edi. O‘zi «omborda qulab ketgan qoplar ostida qolib o‘ladigan bo‘lganida» markaziy shaharga – Sim (hozirgi Farg‘ona shahri)ga borib davolanib kelgan bu bag‘ritosh kimsa xizmatkorining ayoli yosh o‘lib ketishi mumkinligini bila turib, zarracha yordam ko‘rsatishga yaramaydi. (Biz Sotiboldining xotini hali nisbatan yosh ekanligini uning qizchasi bor-yo‘g‘i to‘rt yoshga kirganidan anglashimiz mumkin!) Aksincha, bechora xizmatkoriga, uni yana ham chiqimdor qiladigan turli bid‘atlarni maslahat beradi. Axir uni boy qilgan, xohlagan joyiga borib davolanishi, istaganicha maishat qilishi uchun yetarli mablag‘ga ega qilgan Sotiboldi va unga o‘xshaganlarning mashaqqatli mehnati emasmi? Nahotki, bir ayolning hayotidan «izvosh va oq podshoning surati solingan 25 so‘mlik pul» azizroq, qimmatliroq bo‘lsa?..

Hikoyada iqtisodiy-madaniy qoloqlikning yana bir fojiali oqibati – johillik quyuq bo‘yoqlarda aks ettiriladi. Bir amallab «tabib» nomini olib olgan kimsa, yuqorida aytilganidek, ayolning nima kasal bilan og‘riyotganini bilmay turib undan qon oladi. Buning oqibatida esa «betobning ko‘zi tinib, boshi aylanadigan bo‘lib» qoladi. Demak, «tabib» bemorga foyda emas, balki zarar yetkazdi. Holbuki, u bunday «davolash usuli»ni birgina Sotiboldining xotini emas, o‘sha atrofdagi yuzlab bechoralar ustida qo‘llaydi. «Tabib»dan keyin xonadonga baxshi kirib keladi. U xotinning yonida o‘tirib, bir narsalarni o‘qiydi. Lekin bu o‘qigan narsalari xotinning dardiga em bo‘ladimi-yo‘qmi, bu bilan uning ishi yo‘q. Baxshi ham qayerga chaqirilsa, qaysi kasalga ro‘para kelsa, hammasiga ko‘r-ko‘rona yodlab olgan narsalarini o‘qib, chiqib ketaveradi. Uning uchun ko‘richak ham, tomoq og‘riq ham, ruhiy xastaliklar ham bir – farqi yo‘q!

Sotiboldiga tavsiya etilgan navbatdagi «najotkor»ning qilig‘i bo‘lsa, hammasidan oshib tushadi. U (yana kasalning asli nima ekanini surishtirib o‘tirmay!) betob xotinni... «tolning xipchini bilan» savalaydi, «tovuq so‘yib» qonlaydi...

Ko'ryapsizki, johillik butun jamiyatni, kishilar ong-u shuurini butunlay band qilib olgan, millat «tanasidan qon oldirgan bemor» (Hamza Hakimzoda Niyoziy iborasi) holiga tushgan edi.

Hikoyaning mazmun-mohiyati, ta'sir kuchi hali bu bilan ham tugamaydi. O'layotgan xotini uchun biror najot yo'lini topa olmagan Sotiboldi qo'shni kampirning maslahati bilan endi to'rt yashar qizchasining saharlab turib, uyqusiragan holda qiladigan duosiga umidvor bo'ladi. Qarang, butun boshli jamiyat bor – doktorxona bor, tabib bor, baxshi bor, qo'lida pul o'ynagan boylar bor, har qanday mehnat bo'lsa qilishga rozi Sotiboldi bor...biroq najot yo'q! Bor-yo'q umid – shu to'rt yasharlik qizaloqning ojiz duosi.

Demak...

Demak, BEMOR faqat Sotiboldining xotini emas ekan-da! Butun jamiyat bemor – xasta, najotga zor, tuzalishga muhtoj ekan-da!

Xuddi shu haqiqatni teran anglaganlari tufayli ham Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Avloniy singari bizning yuzlab jadid bobolarimiz el-u yurt dardini yengillatish, uni ma'rifatga oshno etish, ilm-u madaniyatini yuksaltirish, oxir-oqibat mamlakatni istiqloqlga olib chiqish uchun kurashdilar, shu yo'lda qurbon bo'ldilar.

Abdulla Qahhorning bor-yo'g'i bir sahifaga jo bo'lgan hikoyasi Siz bilan bizni shuncha mulohazaga oshno etdi. Holbuki, bu mulohazalarni yana davom ettirish, hikoya mazmun-mohiyatiga yanada chuqurroq kirib borish ham mumkin. Bu bilan esa yozuvchining badiiy olami sirlari ko'z oldimizda yaqqol namoyon bo'ladi. Adibning mo'jaz hikoyalar bag'riga olam-olam mazmun sig'dira bilish, har bir so'z, jumla ustiga chuqur fikr yuklash mahoratiga tan beramiz.

Quyida berilayotgan savol-topshiriqlar orqali Siz mana shu mahoratni o'zingiz uchun kashf etishga harakat qilasiz, degan umiddamiz.

Savol va topshiriqlar

1. Abdulla Qahhor hayoti va ijodiga xos bo'lgan asosiy jihatlarni esda saqlab qolishga urining.
2. «Bemor» hikoyasi orqali yozuvchi aks ettirgan hayot haqiqati nimalardan iborat edi?

3. Sotiboldi shahardagi yakka-yu yagona doktorxonada ichiga kirganmi-kirmaganmi? Qayerdan bildingiz?
4. Sotiboldining xo'jayini Abdug'aniboy nega shu kasalxonada emas, Simdagi kasalxonada davolanganini o'ylab ko'ring-chi.
5. Sotiboldining «to'rt yashar qizchasi qo'liga ro'molcha olib, onasining yuzini karaxt, xira pashshalardan» qo'rishi hikoyaning umumiy ruhiga mos ekanini isbotlang.
6. Bemor yotgan xonadonga boshqa tovush emas, aynan gadolarning tovushi eshutilishi bilan nimaga urg'u berilyapti?
7. Bemorga qaragani chiqqan qo'shni kampirning o'tirib yig'lashiga sabab nima?
8. Kasal odamga «chilyosin» qildirish nima ekanini uyingizdagi kattalardan yaxshilab bilib oling.
9. «Chilyosindan bemor tetik chiqqanday» bo'lishi bilan shamning yonib tugashi o'rtasida qanday o'xshashlik ko'rasiz?
10. «Bemor» hikoyasi to'g'risida uy inshosi yozib, sinfda o'qib bering.

Nazariy ma'lumot

BADIIY ASAR TILI HAQIDA TUSHUNCHA

Til bilan bog'liq uchta tushunchani aralashtirib yubormaslik, ularni o'zaro farqlash lozim. Bular:

1. Umumxalq tili (milliy til).
2. Adabiy til.
3. Badiiy til.

Umumxalq tili (milliy til) deganda yurtimizdagi o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi – ularning yashash hududi, qaysi ijtimoiy tabaqaga mansubligi, hayotda bajarayotgan mashg'ulot turi va boshqalaridan qat'i nazar, foydalanadigan til tushuniladi.

Adabiy til deganda umumxalq tilining leksik, grammatik, imlo va talaffuz jihatdan me'yorlashtirilgan shaklini tushunamiz.

Badiiy til esa, bir tomondan, umumxalq tili va adabiy tilga tayanadigan, boshqa jihatdan esa ularning har ikkisidan farqlanib turadigan alohida san'at hodisasidir. Badiiy tilning mavjudligi ijodkor shoir-yozuvchilar faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Shu ma'noda badiiy til o'z zamiri-

da milliy adabiyotimizning asrlar osha shakllanib kelgan an'analarini (an'anaviy sifatlashlar, ramz va majozlar, o'xshatish va boshqalarni) saqlab qolgan. Ayni paytda har bir iste'dodli ijodkor badiiy til imkoniyatlari doirasini kengaytirishi, bu tilning yanada joziba kashf etishini ta'minlashi mumkin. Bu jarayonda adabiy til qonun-qoidalaridan chekinishga, umum-xalq tili boyliglariga dadil murojaat qilishga to'g'ri keladi. Siz bu narsaga kelgusi darslarda o'rganiladigan qator asarlar, jumladan, «Qisasi Rabg'uziy», Gulxaniyning «Zarbulmasal», Tog'ay Murodning «Yulduzlar mangu yonadi» asarlari mutolaasida yana bir bor guvoh bo'lasiz.

Modomiki, adabiyot insonni, uning shakl-u shamoyilini, o'ta murakkab ruhiy olamini tasvirlar ekan, bunda o'sha obyekt – insonga yondashuv turli usullarni talab qiladi. Chunki dunyoda bir-birini har jihatdan to'liq takrorlaydigan ikki kishini hech qachon topib bo'lmaydi. Demak, har bir qahramon o'ziga o'zgacha yondashuvni talab qiladi, har birining yuragi alohida kalit bilan «ochiladi». Bu kalit – uning kayfiyati, fe'l-atvori, nutqi, axloqi, dunyoqarashi singari o'nlab unsurlarning betakror tasviri tufayligina ishga tushadi. Shundagina o'quvchi ko'z oldida qahramon xuddi tirikdek harakat qiladi, gapiradi, kuladi, o'ylanadi, iztirob chekadi, shodlanadi va ... o'ladi. Qahramonning har bir harakati o'quvchiga ham «yuqadi», uni o'z olamiga «olib kirib ketadi». Demak, qahramon o'quvchini o'ziga ishonitirishi uchun xuddi uningdek jonli so'zlashishi, fikrlashi lozim ekan, yozuvchi xalq tilidagi shevaga xos so'zlardan ham; agar qahramon tarixiy shaxs obrazi bo'lsa, qadimiy yoki unutilgan so'zlardan ham; hatto bir guruh odamlargina tushunadigan jargonlardan ham foydalanishiga to'g'ri keladi. Qahramonning ruhiy holatlarini ifodalash uchun esa dialoglarning turli shakllari, hatto sukut holati ham «ishga solinadi».

Agar e'tibor bersak, kundalik so'zlashuvimizda ishlatiladigan til ham, badiiy til ham, oxir-oqibat, axborot yetkazish va axborot olishga xizmat qiladi. So'zlashuv tili yetkazayotgan axborot oddiy axborot bo'lsa, badiiy til badiiy axborotni yetkazadi, ijodkor va o'quvchi orasida badiiy muloqotning vujudga kelishini ta'minlaydi. Abdulla Qahhor o'zining mo'jazgina «Bemor» hikoyasi orqali biz bilan o'tkazgan badiiy muloqoti o'zining ta'sir kuchini o'n yillar davomida saqlab qolishi badiiy til naqadar qudratli hodisa ekanining yaqqol isbotidir.

Odil YOQUBOV

(1926-yilda tugʻilgan)

Aziz oʻquvchi!

Siz Oʻzbekiston xalq yozuvchisi Odil Yoqubovning ayrim hikoya, qissa va romanlarini oʻqigansiz, uning asarlari asosida tayyorlangan koʻp qismli videofilmlarni koʻrgansiz, albatta. U hozirgi oʻzbek adabiyotining atoqli vakillaridan biridir.

Boʻlajak yozuvchi 1926-yil 20-oktabrda hozirgi Janubiy Qozogʻiston viloyatiga qarashli Qarnoq qishlogʻida tugʻilgan. Oʻsha yerda oʻrta maktabni tugatib, armiya xizmatiga ketgan. U armiya saflariga chaqirilganida Ikkinchi jahon urushi tugash arafasida edi. Shu paytda Yaponiya davlati bilan urush boshlanib, O. Yoqubov ana shu urushda ishtirok etadi. 50-yillarda u armiya xizmatidan qaytib, Oʻrta Osiyo davlat universitetining filologiya fakultetida oʻqiydi. Soʻngra turli yillarda Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasida, «Literaturnaya gazeta»da, «Oʻzbekfilm» kinostudiyasida, nashriyotlarda ishlaydi. 1982–1987-yillarda «Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati» gazetasini, 1987–1991-yillarda respublika Yozuvchilar uyushmasini boshqaradi. Keyin Oʻzbekiston Atamalar qoʻmitasi raisi, soʻngra Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati assambleyasining birinchi vitse-prezidenti lavozimida faoliyat yuritadi.

Odil Yoqubovning dastlabki yirik asari 1951-yilda bosilib chiqqan «Tengdoshlar» povesti edi. Soʻngra uning «Dastlabki qadam» (1953-yil), «Ikki muhabbat» (1955-yil) hikoyalari toʻplami, «Tilla uzuk» (1961-yil)

qissa va hikoyalar to'plamlari chop etiladi, «Chin muhabbat» (1955-yil), «Aytsam tilim, aytmam dilim kuyadi», «Yurak yonmog'i kerak» (1958-yil), «Olma gullaganda» (1961-yil) pyesalari yaratiladi. Birin-ketin «Bir felyeton qissasi», «Muqaddas», «Qanot juft bo'ladi», «Izlayman», «Billur qandillar» qissalari e'lon qilinadi.

Odil Yoqubov o'zbek adabiyotida roman janrini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shgan adibdir. Uning turli davrlarda yaratilgan «Er boshiga ish tushsa...» (1966-yil), «Ulug'bek xazinasi» (1973-yil), «Ko'hna dunyo» (1982-yil), «Diyonat» (1977-yil), «Oqqushlar, oppoq qushlar» (1988-yil) romanlari kitobxonlarning mehrini qozongan. Bu romanlarda yozuvchi gohi o'rta asrlar vatanimiz tarixidagi buyuk allomalar Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ulug'beklar hayoti, ularning ulug'vor ishlari haqida hikoya qilsa, gohi zamonaviy mavzularni qalamga olib, odamlar o'rtasidagi mehr-oqibat, muhabbat, adolat, burch kabi yuksak tuyg'ularni asrash to'g'risida fikr yuritadi. Shuning uchun ham bu asarlar hozirgacha o'quvchilar tomonidan sevib o'qiladi.

Mustaqillik yillarida ham yozuvchi barakali ijod qildi. Uning «Adolat manzili» (1998-yil) romani, «Muzaffar Temur» (1996-yil), «Bir koshona sirlari» (2000-yil) singari pyesalari hamda o'nlab hikoyalarida xalqimiz o'tmishi va bugungi kunining dolzarb muammolari badiiy tadqiq etildi. Yozuvchi 1985-yilda O'zbekiston xalq yozuvchisi unvoniga ega bo'lgan bo'lsa, 1994-yilda «Do'stlik», 1998-yilda esa «El-yurt hurmati» ordenlari bilan mukofotlangan.

Biz quyida adibning istiqlol davrida yaratilgan ta'sirli hikoyalarining biri bilan tanishamiz.

MUZQAYMOQ

(hikoya)

O'sha oilamiz boshiga og'ir kulfat tushgan kuni, men, o'n yashar bola, nimadandir ko'nglim g'ash, uyimiz ro'parasidagi paxsa devorga chiqib, o'zimcha go'yo otga minib o'tirardim.

U mahalda biz Turkiston shahrining eng so'lim joylaridan biri – Lager ko'chasida ikki xonadan iborat, oldi ayvon, o'sha zamon imkoniyat-

tiga ko'ra tuzukkina uyda istiqomat qilardik. Bu uying kattagina hovlisi ham bor edi. Ikki qavatli ulkan darvoza orqali kiradigan bu hovlida bizdan tashqari yana bir nechta xonadon yashardi. Darvozaning ustida quruq pichan saqlanadigan boloxona bo'lar, biz, bolalar oqshom paytlari berkin-machoq o'ynaganda boloxonaga chiqib pichan tagida «jon saqlardik».

Oilamiz boshiga musibat tushgan o'sha mash'um kundan bir necha oy muqaddam dadam uyimizdagi deyarli barcha kitoblarni uch-to'rt qopga solib, beda tagiga yashirgan-u, boloxona eshigiga otning kallasidek qulf osib qo'ygandilar. Endilikda boloxonaga hech kim kirolmas, faqat men goho-goho tuynukdan tushib, qoplardagi kitoblarni, ayniqsa sersurat, qalin kitoblarni tuynuk shu'lasiga solib, tomosha qilib o'tirishni yoqtirardim.

Bu suratlar ham juda g'alati, ularning aksari charm palto kiyib, bellariga qilich va to'pponcha taqib olgan harbiy, ba'zilar esa ot o'ynatgan, qizil alvon ko'tarib dushman sari ot surib ketayotgan mard-u maydonlar bo'lsa ham, negadir barchasining ko'zlari o'yib olingan yoki yuzlariga ko'k siyoh tortilgan edi. Nega shunday? Men bu sir-asromning tagiga yetolmay qiynalardim, dadamlardan so'rashga esa yuragim dov bermas, sababi, dadamlar qahri qattiq odam edi, «bu kitoblarni senga kim ko'rsatdi» deb dashnom berishlari mumkin edi.

O'sha qora kun ham, nimadandir ko'nglim notinch, kitob titish esimga tushib tomga chiqdim. Ammo tanish tuynukka yaqinlashganimda ko'chani boshida qo'sh ot qo'shilgan chiroyli foytunga ko'zim tushdi. Sal o'tmay, foytun darvozamiz ro'parasiga kelib to'xtadi. Undan o'sha paytlarda barcha kattalar uchun rasm bo'lgan yashil rang galife shim va gimnastorka kiygan o'rta yashar ikki kishi bilan qizil ko'ylakli, ko'zlari qiyg'och bir ayol tushdi. Erkaklardan biri tomida meni ko'rib qolib:

– Egamberdi Jaqipovning uyi shulma? – deb so'radi.

– Shu, – dedim men. Shu payt hovlidan chiqqan oyimlarning:

– Kelinglar, mehmonlar, xush kelibsizlar, – degan ovozi eshitildi. Men boloxona ustunidan sirpanib, yerga sakrab tushdim. Mehmonlar ichkariga kirishgan, oyimlar allaqanday hayajonda edilar.

– Dadangning mahkamasiga chop! – dedilar oyimlar negadir shivirlab. – Ayt: SAKUda birga o'qishgan og'aynilaringiz kelishdi, de! Kutib o'tirishibdi, tezroq kelar ekansiz, de! Ha, aytmoqchi, bir yo'la maktabga

horib, opang bilan pochchangga ham ayt – tezroq kelishsin. Dasturxon-pasturxonga qarashib yuborishsin!

Men negadir, aftidan «mehmon» soʻzidan koʻnglim yorishib, ikki oyogʻimni qoʻlimga olib chopa ketdim. Garchi pochcham bilan katta opamlar oʻqituvchilik qiladigan maktab dadamlar ishlaydigan mahkamadan xiylarida boʻlsa-da, avval oʻsha tomonga oʻtib, oyimlarning gapini opamlarga aytdim, soʻng, hamon ikki oyogʻim qoʻlimda, yalangoyoq, yalangbosh, koʻcha changitib dadamlarning mahkamasiga qarab chopdim.

Dadamlarning mahkamasi ulkan savdogar qurgan va endilikda partiya qoʻmitasi joylashgan koʻrkam binoning shundoq biqiniga joylashgan edi. Men borganimda dadamlar ham idoradan chiqqan ekanlar. Meni uzoqdan koʻrib darvoza oldida toʻxtadilar. Dadamlar toʻladan kelgan, novcha, qir-raburun, oʻsha davrda rasm boʻlgan toʻmtoq moʻylovli, xushqad, salobatli kishi edilar. Egnidagi libosi hozir xotiramda yoʻq, agar yanglishmasam, oʻsha mahalda dohiy Stalinga taqlidan kiyiladigan koʻkrak choʻntakli yashil kostum va galife shim kiygan, oyoqlarida ham oʻsha zamonlarda rasm boʻlgan gʻarch-gʻurch xrom etik.

Rahmatlik dadamlar, uyqusizlikdanmi, boshqami – koʻzlari qizargan, allaqanday horgʻin koʻrindilar menga. U kishi hansiray-hansiray aytgan gaplarimni eshitdilar-u, chehralari sal yorishib:

– Yur, bolam! – dedilar boshimni silab. – Senga bitta muzqaymoq oberay!

Boya aytganimdek, dadamlar diydasi qattiqroq, oʻktam, kamgap odam edilar. Oʻsha kungacha men u kishining biror marta boshimni silaganlarini bilmasdim. Aksincha, hanuz esimdan chiqmaydi: dadamlar ur kaltak, sur kaltak tagidan chiqolmay, ishdan haydala-haydala oxir pirovardida qishloqqa qaytib, uyda koʻkragini zaxga berib yotgan paytlar. Bir kun oyimlar qoʻlimga pul va ikki-uch litrli grafın (dadamlar katta lavozimlarda ishlagan mahalda orttirgan nodir match) tutqazib:

– Doʻkonga kirib qimiz olib chiq, dadang aytdilar! – dedilar.

Doʻkonga kirsam, qimiz tugagan ekan. Men parvoyifalak, qoʻlimdagi grafinni oʻynatib uyga qaytdim. Yoʻlim yogʻoch va temir qoziqlar qoqilgan mol bozoridan oʻtardi. Toʻsatdan nimadir «shaq» etdi. Qarasam, qoʻlimdagi grafin temir qoziqlardan biriga tegib, tangaday joyi oʻpirilib tushibdi. Yuragim orqamga tortib ketdi. Uyga qaytishga jurʻat qilolmay anchaga-

cha bog'imiz poyidagi soy bo'yida aylanib yurdim. Nihoyat, yuragimni hovuchlab uyga kirib bordim. Oyimlar meni ko'rib:

– Qayoqlarda daydib yuribsan, bevosh? Dadang sho'rlik kutaverib diqqinafas bo'p ketdilar-ku! — deb koyidilar, so'ng grafindagi teshikka ko'zlari tushib, qo'limdan ushlagancha ichkariga sudradilar.

Dadamlar ulkan, chorxari uyimizning to'rida kitob varaqlab, yonboshlab yotardilar.

– Do'konda qimiz yo'q ekan, bu ham yetmagandek, o'g'lingiz grafinni sindirib qo'yibdi... – Oyimlar shunday deb grafinni dadamlarning oldidagi xontaxtaga qo'yidilar.

Keyinchalik oyimlar bu ishlaridan pushaymon bo'lib ko'p gapirganlar. «Nega shunday qilganimni o'zim ham bilmayman, bolam, dadanglarning nochor ahvoli hammamizni ezib qo'ygan edi», deguvchi edilar rahmatlik.

Dadamlar shitob bilan qadlarini rostladilar-u xontaxtadagi grafinni olib, menga qarab otdilar. Zarb bilan otilgan grafın shundoq qulog'im tagidan o'tib (chamasi, jonholatda boshimni olib qochgan bo'lsam kerak!) devorga tegib chil-chil sindi.

Men tura qochdim, qocharkanman, oyimlarning: – Qimiz ham o'lsin! qimiz deb bolamni o'ldirmoqchimisiz, adasi? – degan achchiq faryodini eshitdim.

Oyimlarning aytishicha, keyinchalik dadamlar ham bu qilmishidan pushaymon bo'lganlar. Kim bilsin, ehtimol, boshiga og'ir musibat tushishini sezib yurgani uchundir, ehtimol, bir mahal dilimga ozor bergani esiga tushib, uni ko'nglimdan chiqarmoqchi bo'lgandir, har qalay, umrimda birinchi bor boshimni silab, muzqaymoq oberishga ahd qildilar.

Ko'chaning narigi yuzida shahar bog'i bo'lar, bog' oldidagi maydonchada har xil suv, meva sharbatlari, muzqaymoq sotiladigan mitti-mitti do'konchalar bo'lardi. Borsak, do'konlar yopilgan ekan. Dadamlar astoydil ranjidilar.

– Umrimda bir marta senga muzqaymoq olib bermoqchi bo'lgandim, bu ham nasib qilmadi-yov, bolam! – dedilar u kishi allaqanday chuqur o'kinch bilan.

Uyga borganimizda chiroqlar yongan, hovlidagi o'choqqa qozon

osilgan, bizdan avval yetib kelgan katta opamlar bilan oyimlar o'choq atrofida kuymalanib yurishar, pochchamlar ko'rinmas edilar.

Dadamlar ichkariga kirib ketdilar-u darhol qaytib chiqdilar. Chehralari ochilgan, kayflari chog' edi.

– SAKUda birga o'qigan eski qadrdonlarim kelishti. Qalay, tuzukroq go'sht-po'shtlaring bormi, Gulshan? – dedilar dadamlar oyimlarga qarab.

– Bor bisotingni dasturxonga to'kasan bugun...

Hovlimizda, shundoq o'choq yonida bir ~~tup gujum o'sar~~, gujum tagida chuqur quduq bo'lar, issiq yoz va iliq kuz kunlari go'shtni shu quduqda asrardik.

Oyimlar menga quduqdan go'sht olib ber, dedilar. Men quduq chang'irog'ining dastasini aylantirib, go'sht osilgan changakni torta boshladim-u, to'satdan ko'chadan kirib kelgan ikki harbiyga ko'zim tushib, negadir yuragim orqamga tortib ketdi. Ular o'choq atrofida kuymalanib yurgan oyimlar bilan opamlarga bir qarab qo'ydilar-da, etiklari bilan yerni tap-tap bosib ayvonga chiqishdi. Ayvondan uyga kirishdi. Harbiylarni ko'rishlari bilanoq turgan joylarida tosh qotib qolgan oyimlar bilan opamlar birdan dod solishib, uyga qarab yugurishdi. Quduq chang'irog'ini beixtiyor qo'yib yuborib men ham ketlaridan chopdim.

Men o'sha paytlar mamlakatimizda va hatto shahrimizda nima bo'layotganidan bexabar edim, albatta. Shu bois oyimlar bilan opamlarning harbiylarni ko'rishlari bilanoq faryod chekib, ichkariga otilishlari sababini anglamadim. Ammo ular mudhish maqsad bilan kelishganini aql bilan bo'lmasa-da, yurak bilan his etgandim. Keyin bilsam, o'sha davrda hamma joyda bo'lganidek, Turkistonda ham har kuni, har daqiqada ko'plab odamlar hibsga olingan ekan. Oyimlar va opamlar bundan boxabar bo'lganlari uchun ham harbiylarni ko'rib dod solishgan ekan. Eshikdan kirishim bilan harbiylardan biri – novchadan kelgan, malla sochlarining uchlari qoshlariga nafis egilib tushgan xushsurat o'ris kapitan polni g'arch-g'urch bosib, eshikka keldi-da, uning ilmog'ini solib:

– Tintuv tugaguncha endi hech kim uyga kirmaydiyam, chiqmaydiyam! – dedi yurakka g'ulg'ula soluvchi bir qat'iyat bilan.

Uyda qiy-chuv boshlangan, katta opamlar o'rta eshikda haykalday qotib qolgan dadamlarning bo'yniga osilib yig'lamoqda, oyimlar ham dadamlarning yelkasiga suyanib, unsiz titramoqda, kichik opamlar bilan

ukalarim burchakka tiqilishib, xuddi kalxatlardan qo‘rqan jo‘jalarday, ko‘zlari ola-kula, bir-birining pinjiga kirib olishgandi.

Ikki tavaqali o‘rta eshik ochiq, ichkari xonaning to‘rida SAKUda dadamlar bilan birga o‘qigan mehmonlar, ranglarida rang yo‘q, tippa-tik serrayib turishardi. Ikkinchi harbiy esa ichkari uydagi katta qizil shkafga terilgan kitob va albomlarni bitta-bitta ko‘zdan o‘tkazmoqda edi.

Xushsurat, mallasoch kapitan esa tashqi xonadagi qutilar, sandiq va sandiqchalar, shkaflarning tortmalarini ochib, ulardagi buyumlarni titkilar, latta-puttalar orasidan allanimalarni qidirar edi. Navbatdagi shkafga kelganda harbiy qancha urinmasin, uning pastki tortmalarini ocholmadi. Uyda birorta sandiq yo shkaf yo‘q ediki, men uni ocholmasam. Kapitanning qiynalayotganini ko‘rib, men qo‘limga mix oldim-u pildirab borib shkafning tortmasini shartta ochib berdim. Kapitan chehrasi yorishib kuldi-da:

– Malades! – dedi boshimni silab, – kelgusida Pavlik Morozov dhiqadi sendan!

Kapitanning bu kutilmagan maqtovidan yuragim «jiz» etdi. Keyinchalik, katta bo‘lganimda, men uydagi dod-faryodga qaramasdan otamni qamashga kelgan jallodning maqtovidan bir zungina bo‘lsa-da, yayrab ketganimni har eslaganimda bir o‘zimdan ijirg‘anib yurdim. Ammo o‘sha daqiqada, afsus-nadomatlar bo‘lsinkim, uning so‘zlaridan g‘ururlanib ketganim ham haqiqat, mudhish haqiqat!

Shu payt dadamlarning:

– Suv! – degan ovozlari eshitildi. – Bir piyola quduq suvi beringlar, yuragim kuyib ketyapti!

Uyda suv yo‘q ekan. Opam yig‘idan to‘xtab:

– O‘rtoq kapitan! – dedilar hiqillab. – Ruxsat hering, ukam quduqdan suv olib kirsin!

Kapitan shkaf tortmasidan boshini ko‘tarib:

– Agar dod-voyingni qo‘ysang – ruxsat beraman! – dedi va kuldi: – Shunday chiroyli qiz ham bunaqa yig‘loqi bo‘ladimi?

Kapitanning meni Pavlik Morozovga o‘xshatgani menga qanchalik xush yoqqan bo‘lsa, uning opamlarga qilayotgan soxta xushomadi shunchalik yoqmadi. Lekin nima ham qilardim? Chelakni olib tashqariga otildim. Hovlidagi chiroq o‘chgan, ayvondan uzoqroqda, quduq yonidagi

gujum panasida kimdir qoqqan qoziqdek qaqqayib turardi. Bu – pochchamlar edi. U lom-mim demasdan qo‘lidagi chaqaloqni menga tutqazib, quduqdan yarim chelak suv olib berdi-da, sharpasiz odimlab hovlining qorong‘i burchagiga qarab ketdi.

Keyinchalik marhum oyimlar ko‘p aytguchi edilar:

– O‘sha kuni pochchangni Xudo o‘zi asradi! Agar pochchang opang bilan birga kelganida, kim bilsin, uni ham birga opketisharmidi bu toshbag‘irlar?

Oyimlarning bu gapida jon bor edi, chunki tintuv tugab, dadamlarni olib ketayotganlarida harbiylar SAKUchi sho‘rlik mehmonlarga Turkistondan ketishdan avval NKVDga borib, ruxsat olishlari shart ekanini uqtirishib, qo‘llaridan tilxat olishdi...

Nihoyat, tintuv tugadi. Dadamlarga kiyinishni buyurdilar. Oyimlar bilan opamlarning nolasi ko‘kka chiqib, uyimiz achchiq faryoddan zir titradi. Oyimlar dadamlarning yelkasiga paltosini ildilar. SAKUchi bitirgan sho‘rlik mehmonlarga tuzalgan dasturxondan ilingan narsani ro‘molga tugib, qo‘llariga tutqizdilar.

Boyagidan ham battar qorayib, bir zumda allaqanday ozib, munkayib qolgan dadamlar avval hamon faryod chekayotdan oyimlar bilan opamlar, so‘ng qaqqash-qaltirab qolgan ukalarimning peshonalaridan o‘pdilar-uvbat menga kelganda:

– Hay, attang! – dedilar to‘satdan ko‘zlariga yosh olib. – Umrimda bir marta senga muzqaymoq olib bermoqchi bo‘luvdim. Shuniyam evlayolmadim-ov, bolam!..

Butun tintuv davomida ko‘zimga yosh olmagan, «kelgusida Pavlik Morozov bo‘lasan», degan so‘zlardan shishib ketgan norasida, birdan hamma narsa – dadamlarning hech qachon erkalamaganini ham, do‘kondan qimiz topolmay qaytganimda grafinni qulochkashlab otganlari ham – hammasi esimdan chiqdi-yu alamli chinqiriq bilan dadamlarning tizzalarini quchoqlab oldim...

... Bir necha oy o‘tdi. Bu orada xonadonimiz motamsaro bir makonga aylandi. Qish yaqinlashib qolgan, kun sayin uning qahrli nafasi kuchayib borar, uyda esa na o‘tin bor, na ko‘mir!.. Biz tancha qurib, bir amallab kun kechiramiz.

Haftada bir marta, yanglishmasam, shanba kunlari dadamga ovqat olishadi. Oyimlar bir amallab topgan-tutganlarini pishiradilar-u tong mahal u kishi bilan birga avaxtaga ravona bo'lamiz.

Turkistonda Oul Xo'ja Ahmad Yassaviy maqbarasining shundoq biqinida O'rta Osiyoni zabt etgan general Chernyayev qurdirgan besh-oltita mustahkam g'ishtin binolar bo'lardi. Chernyayev bu binolarni chor askarlari uchun qurdirgan. Sovet hokimiyati esa ularni qamoqxonaga aylantirgan-u atrofini tikanli sim bilan o'rab tashlagan.

Har shanba tikanli sim bilan chegaralangan bu qal'a ro'parasiga kamida 150–200 ayol chol-kampirlar yig'ilishadi, bular «xalq dushmanlari»ning oila a'zolari. Yosh-yosh juvonlar qaqshab-qaltirab qolgan keksalar hibsxona xodimlarining ovqat qabul qilishini kutib, ertalabdan kechgacha tikanli sim oldida diydirab turishadi. Oyimlar qamoqxonaga gohida meni ham yetaklab borishlariga sabab – mabodo dadamlar bilan yuz ko'rishish nasib etsa otamlar meni ko'rib qolsinlar degan niyatda edilar. Lekin dadamlarni biror marta ko'rsatishmadi, ko'rsatishmaganlari ham mayli, bot-bot olib borgan ovqatlarimizni qabul qilmasdan qaytarib yuborishardi. Goho men bir necha soat mahtal bo'lib kutganimdan keyin biror bahonani ro'kach qilib, hibsxonaning shundoq yonginasidagi shahar bog'iga qarab chopardim. U yerda Xudoning kuni borki, miting bo'lar, shahar maktablaridan nog'oralar gumburi va karnay-surnaylar sadosi ostida pionerlar va hatto oktabryatlar saf tortib bog'ga kelishardi. Bog' o'rtasiga qizil alvon bilan o'ralgan ulkan minbar o'rnatilgan bo'lib, charm palto kiygan, to'pponcha taqqan faollar unga chiqib va'z aytishar, va'zlarning aksariyati trotskiychilar va ularning «dum»larini fosh qilishga bag'ishlanardi. Bu va'zxonliklarning dahshatli tomoni shunda ediki, bugun Trotskiyning «dum»larini fosh etib, otashin nutq so'zlagan notiqlarning aksari ertasiga o'zlari «dum»ga aylanib, fosh etilganlar ro'yxatiga tushib qolishardi. Meni bu mitinglarga borishga nima chorlaganini hanuz tushunolmayman. Aftidan, karnay-surnay va nog'oralar sadosi saf tortib o'tadigan tengdoshlarimning quvnoq va jo'shqin qo'shiqlari bo'lsa, ajab emas. Chunki bu gumbur-gumbur sadolar-u otashin qo'shiqlar qulog'imga chalinishi bilan xuddi nog'oraga o'rgangan harbiy otday oyoqlarim o'zo'zidan raqsga tushib, yuragim hapriqib ketaverardi. Faqat bir narsa

murg'ak qalbmni ezar, u ham bo'lsa, minbardan turib aytiladigan nutqlarda ba'zi-ba'zida dadamlarning nomi ham «dum»lar qatori tilga olinardi. Lekin shunday paytlarda dadamlarning Stalin to'g'risidagi so'zlari esimga tushardi-yu yuragimga quyilib kelgan alamli tuyg'uni haydardim. Bu hol toki shahar komsomol qo'mitasining kotibi bilan yuzma-yuz kelguningimcha davom etdi.

Bu yosh, xushqad, xushsurat yigitcha bizga qo'shni edi. Oilamiz boshiga musibat tushgunga qadar, u xonadonimizga bo'zchining mokisi-dek qatnar, dadamlar bilan kechalari uzoq suhbatlashib o'tirardi. U o'sha yozda uylangan, xotini ham, o'ziga o'xshash ko'hlik, xushqad, xushsurat edi. Dadamlar ularning to'ylariga to'yboshi bo'lgan, oyimlarning aytishicha, dadamlar unga moddiy yordam ham bergan ekanlar.

Dadamlar qamalganlaridan keyin yon qo'shnimiz qorasini ham ko'rsatmaydigan bo'ldi. Bunga ajablanmasa ham bo'lardi, chunki shogird tugul qarindosh-urug'lar ham bu og'ir, g'urbatli kunlarda uyimizni chetlab o'tishar, bitta-yarimta kelsa ham kechalari qo'rqa-pisa kelib, so'ng devor panalab qaytib ketardi.

Shanba kuni edi. Chamasi, qamalganlar soni ko'paygan, chunki avaxtaga ovqat ko'tarib kelganlar soni ancha ortgan, navbat kutayotganlarning dumi ko'rinmasdi. Kun sovuq, sevalab mayda yomg'ir yog'ardi. Shu boisdanmi, boshqami, oyimlar men so'ramasdanoq uyga ketishimga ruxsat berdilar. Men tinimsiz maydalab yog'ayotgan yomg'irdan diydirdib, uyimizga tomon ravona bo'ldim-u to'satdan bog' tomonda yangragan nog'oralar gumburi-yu karnay-surnaylar sadosini eshitib, beixtiyor to'xtadim.

Nog'oralar va karnay-surnaylar sadosi tobora avjga chiqmoqda, chamasi, odatdagidan ham katta miting boshlanmoqda edi. O'rgatilgan otga o'xshab yana nog'oralar gumburlayotgan tomonga burildim. Haqiqatan ham yomg'irga qaramay, pionerlar har tomondan saf-saf bo'lib bog'ga yopirilib kelishardi.

Darvozaga yaqinlashib qolganimda nogahon ro'para tomondan kelayotgan qo'shnimiz – shahar komsomol qo'mitasining kotibiga ko'zim tushdi. U bir o'zi emas, charm paltolik harbiy odam bilan uchburchak soqol qo'ygan, jikkakkina mo'ysafid qurshovida kelardi.

Kotibni ko‘rishim bilan yuragim negadir «shuv» etib, bog‘ga sho‘ng‘ishga chog‘landim, ammo kotib bir sakrashda yo‘limni to‘sib, bilagimdan shappa ushladi-da:

– Ha, qashqirdan tug‘ilgan qashqircha! – dedi titroq bosib. – Bitta shaltoq buzoq bir podani buzadi! Bo‘yningga soxta qizil galstuk taqib, bu sofdil qizil pionerlarni buzmoqchimisani? – U qo‘limni og‘ritib siqqancha o‘ziga torta boshladi. Lekin shu payt jikkak mo‘ysafid:

– Qo‘yib yubor, bolapaqirni, – dedi oraga tushib. – O‘rtoq Stalin aytdi-ku, bola otasi uchun javob bermaydi, deb? Gunohi nima bu norasidaning!

Yosh kotib qovog‘idan qor yoqqanicha bir qariyaga, bir charm paltoli harbiyga qaradi-da, qo‘limni qo‘yib yubordi va: «Yo‘qol ko‘zimdan!» – deb o‘shqirdi.

Shundan keyin nima bo‘ldi, nima qo‘ydi – hozir esimda yo‘q, faqat kotibning omburdek metin changalidan chiqdim-u tomog‘imni g‘ip bo‘g‘gan ko‘z yoshini yuta-yuta, saf-saf bo‘lib o‘tayotgan baxtli tengdoshlarim yonidan katta ko‘cha tomon otildim...

* * *

Nihoyat, dadamlar bilan vidolashadigan kun ham keldi. Vidolashishga uch kishiga ruxsat berishgandi: oyimlar, katta opamlar va menga! Shu boisdan bo‘lsa kerak, qarindosh-urug‘lardan hech kim, na dadamlarning ukalari, na yor-do‘stlari — hech kim kelmadi.

Oyimlar bilan opamlar kechasi uxlashmay, dadamlar uchun bug‘doy talqon, so‘k talqon va yana allaqanday narsalar tayyorlashdi. Chunki bu payt dadamlar ozod bo‘ladi degan umid ojiz miltirab turgan shamday so‘ngan, u kishini uzoqlarga olib ketishlari chamasi oyimlarga ayon edi.

Ertalab to‘rva-xaltalarni ko‘tarib qamoqxonaga qarab yo‘l oldik. Bu safar bizni ko‘p kuttirishmadi. Beliga choynakday to‘pponcha taqib olgan harbiy bizni uzun, tor, nimqorong‘i yo‘lakdan ichkariga boshladi. Yo‘lakning yarmiga borganda o‘ng qo‘ldagi eshikni ochib, bizga yo‘l berdi. Chog‘roqqina to‘rtburchak xonaning to‘ridagi stol oldida gimnastorka kiygan, sochlari oppoq bir odam allanimalarni yozib o‘tirardi.

Dadamlar burchakda kursida o‘tirgan ekanlar (men avval u kishini tanimay qolibman!), biz kirishimiz bilan dik etib o‘rindan turdilar. Azaldan

barvasta, to'ladan kelgan, novcha odam bir-ikki oy ichida cho'pday ozib, lunjlari ichiga botgan, ko'zlari kirtayib, qiyg'ir burni so'rrayib qolgandi.

Yana qamalgan kechasidagidek yig'i-sig'i boshlandi. Oyimlar-ku, yuzini ro'moliga yashirib, jimgina titrab yig'lar, lekin opamlar... dadamlarning bo'yinlariga osilib olgan opamlarning faryodi tor xonani zir titratardi.

Keyinchalik marhum oyimlar ko'p aytguvchi edilar:

– Noinsoflar jilla qursa yarim soat ham fursat bermadilar. Dadang sho'rlikning diydoriga ham to'y madik. Bergan chorak soatlari ko'z ochib yumguncha o'tib ketdi...

Bu safar chorak soat davom etgan vidolashuv davomida dadamlar bi-ror marta Stalinning nomini tilga olmadilar, qamalgan kunlaridagidek: «Men partiya oldida gunohkor emasman! O'rtoq Stalin barhayot ekan, meni oyoqosti qilib qo'ymaydi!» – demadilar. Bil'aks, bir necha marta ko'zlariga yosh olib:

– Meni kechir, Gulshan. Ayol boshing bilan besh bolani qanday boqasan – aqlim bovar qilmaydi. Endi yuz ko'rishishimizga ham ko'zim yetmaydi, kechir meni! – dedilar.

Har safar dadam shunday deganlarida stolga mukka tushib, allanimalarni yozayotgan kisbi:

– Hoy, Yoqubov! – derdi qog'ozdan bosh ko'tarmay. – Senga nima bo'ldi? Yosh bolamisan, Yoqubov!

Nihoyat, bu odam qarshisidagi devorga osilgan almisoqdan qolgan devor soatiga ko'z tashlab:

– Fursat tugadi, Yoqubov. Endi xayrlashinglar! – deb buyurdi.

Opamlarning nidosi battar avjiga chiqdi. Oyimlar ozgina pul olib kelgan ekanlar, dir-dir titragan qo'llari bilan dadamlarga tutdi, dadamlar esa:

– Bolalaringga yarat, Gulshan! – deb yolvorar edilar. Lekin oyim ko'nmay, axiri pulni olishga majbur qildilar.

Oyimlar keltirgan pul bor-yo'g'i ellik so'm bo'lib, o'nta besh so'mlikdan iborat edi. Dadamlar pulni qiynala-qiynala olarkanlar, besh so'mliklardan birini menga uzatdilar. Oyimlar pulni mendan olib, dadamlarga qaytarib bermoqchi bo'lgandilar, dadamlar ko'nmadilar, kaftlarini boshimga qo'yib:

– Sen endi bu uydagi eng katta erkaksan, bolam, – dedilar va yana

ko‘zga yosh oldilar. – Oyingga yordamlashib, ukalaringga qarab turgin, bolam!

Dadamlar shunday deb besh so‘mlikni cho‘ntagimga soldilar.

– Umrimda bir marta senga muzqaymoq olib bermoqchi bo‘lgan edim, bu ham nasib etmadi. Bu pulga daftar-kitob ol! Qolganiga muzqaymoq olib ye, o‘g‘lim!..

Boyadan beri oyim va opamlarga qo‘shilib yig‘lashni o‘zimga ep ko‘rmay serrayib turgan bola, to‘satdan, xuddi dadamlarni olib chiqib ketayotgan paytlaridagidek yuragimda nimadir darz ketganday tuyuldi-yu NKVD xodimining maqtovlari ham, aksilinqilobchilar kirdikorlarini fosh etgan hushyor pioner ekanligim ham – bari yoddan chiqib, «Dadajon!» degancha otamning tizzasini quchoqlab oldim.

«MUZQAYMOQ» HIKOYASI HAQIDA

XX asr mamlakatimiz hayotida ham fojialar, ham buyuk o‘zgarishlar asridir. Xalqimiz o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritganiga qadar ne-ne xo‘rlik va qiyinchiliklarni boshdan kechirdi. Millionlab asl insonlar arzimagan sabablar, tuhmat, adolatsizliklar tufayli tazyiqlarga uchragan, qamalgan va hatto otib, yo‘q qilib yuborilgan davrlar bo‘ldi. Bir millat vakili bo‘lib, bir mahallada yonma-yon yashab, bir-biriga yov, dushmanga aylangan odamlar ham, afsuski, ko‘p uchradi. Ana shunday jamiyat barpo etib, kishilarni qo‘rquvga, vahshatga solib turgan siyosat sho‘rolar zamonida necha o‘n yillar hukm surdi. Bu davr insoniyat tarixiga Stalin qatag‘onlari davri bo‘lib kirdi.

Aziz o‘quvchi! Hali Siz Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Usmon Nosir kabi xalqimizning ulkan ijodkorlari hayoti va ijodi bilan tanishganingizda, qatag‘on siyosati va uning yovuzliklari haqida yana ko‘p ma‘lumotlarga ega bo‘lasiz. Bu siyosat o‘z haq-huquqini tanishni, ozodlik, erkinlikni istagan, pok, halol yashagan har bir ziyoli, har bir fuqaroga qarshi qaratilgan edi.

Adib Odil Yoqubov ham o‘z otasi taqdiri misolida qatag‘on davrining dahshatlari aks etgan bolalik xotiralarini qalamga oladi. Mehnatkash, halol, sadoqatli otasining o‘z xizmatlari uchun tuhmatga uchrab, qatag‘on qilingani voqealarini tasvirlaydi.

Bu hikoya Yurtboshimizning «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» kitobida ta'kidlangan quyidagi da'vatning naqadar muhim ekanini yana bir bor tasdiqlaydi: «Xalqimiz va millatimizning yaqin o'tmishidagi yopiq sahifalarni to'la ochib berish, shu tarixdan saboq chiqarib, bugungi va kelajak hayotimizga ongli qarashni shakllantirish, begunoh qurbon bo'lgan insonlar xotirasini abadiylashtirish biz uchun ham qarz, ham farz» (98-bet).

Bo'lajak yozuvchi ham o'n yashar chog'larida otasining qo'rquv va xavotir ichida yurgan kunlari guvohi bo'lgan. Otasi sho'ro idoralarida katta-katta lavozimlarda ishlagan, buvalari Yoqubshayx so'filik qilgani uchun o'g'li urilib, tuman moliya bo'limiga kichik bir vazifaga tushirib qo'yilgan. Qatag'on siyosati avjiga chiqayotgan pallalar. Barcha tahlikada, bir-biridan gumonsiragan davrlar. Ana shunday kunlarning birida ota hibsga olinadi. Yozuvchi mazkur manzarani tasvirlar ekan, bir tomonda dahshatdan haykalday qotib qolgan otasi, dod-faryod solib yig'layotgan opasi, burchakka tiqilishib, qo'rquvdan bir-birining pinjiga kirib olgan ukalari holatini ko'rsatib, qatag'on davrining naqadar qo'rqinchli bir hodisa ekanini o'quvchi tasavvurida akslantiradi.

Hikoyada yozuvchi go'yo yaqin do'st, qo'shni bo'lgan kishilarning dushmanga aylanishi, yaxshilik kutmagan odamlardan insoniy, samimiy munosabat ko'rganlarini tasvirlab, qaltis, sinovli holatlarda kishilarning asl mohiyati namoyon bo'lishini, kishining sirtiga qarab emas, qilgan ishi, og'ir vaziyatlarda o'zini qanday tuta olganligiga qarab baho berish lozimligini uqtiradi. Bu fikrlar xushsurat yigitcha – shahar komsomol qo'mitasi kotibining yozuvchi otasiga qamalgunicha xushomad qilib yurib, musibatdan so'ng yovga aylanib, hatto bolani tahqirlashi, «Qashqirdan tug'ilgan qashqircha» deb haqoratlashi parchasida yoki yosh tatar o'qituvchining bolaga achinib, chekka-chekkada boshini silab, indamay hamdardlik bildirishi lavhalarida yaqqol aks etadi. Davr shunday yovuz ediki, hatto bolani otaga dushman qilib qo'yar edi. Sho'ro zamonida o'z otasini dushman sanab, qizil askarlarga tutib bergan Pavlik Morozov degan bola qahramonga aylantirilib, barcha maktab o'quvchilariga ibrat qilib ko'rsatilardi. Ana shunday targ'ibot-tashviqotlar ta'sirida asl vo-

qelikni tushunmay yurgan hikoya qahramoni tintuv chog'i o'z uyida kitob javoni qulfini ochib berib, o'zini Pavlik Morozov deb maqtaganlaridan g'ururlanadi. «Xalq dushmanlari» sifatida qancha-qancha begunoh yurtdoshlarini abgor qiladigan mitinglarga chorlovchi nog'ora gumburiyu, karnay-surnay sadolariga mahliyo bo'lib, uni chalayotgan pionerlar ketidan ergashib boradi. Bu tasvirlar orqali yozuvchi inson ichki dunyosining naqadar murakkabligini, yolg'on aqidalar, g'oyalarga ishontirilgan odam o'z yaqinlarining dushmaniga aylanishi mumkinligini ta'kidlaydi. Uni ma'naviy tanazzulga olib boradigan holatlarni ko'rsatib beradi. Ayni chog'da o'g'liga muzqaymoq olib berolmay, armonda qolgan otaning haqsizlik, tuhmatlar tufayli naqadar ojiz, g'arib bir ahvolga tushishi, adolatsizlik hukm surgan jamiyatning qanchalar insonlar qalbini zada qilganini tasvirlash orqali yozuvchi mustaqillikning qadriga yetish, o'shanday yovuzliklar bo'lmasligi uchun kurashish, mehr-oqibat, adolat g'oyalari barqaror bo'lishiga erishish fikrini ilgari suradi. O'quvchilarni bu borada ibratli xulosalar chiqarishga undaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Yozuvchi Odil Yoqubovning hayoti va ijodini gapirib bering.
2. Odil Yoqubovning nasriy asarlaridan qaysilarini bilasiz?
3. Adibning tarixiy mavzularga bag'ishlangan qanday romanlari bor?
4. «Qatag'on davri» qurbonlari bo'lgan qaysi ijodkorlarni bilasiz?
5. «Muzqaymoq» hikoyasida qaysi davr voqealari aks etgan?
6. Hibsga olingan otaning holatini so'zlab bering.
7. Yosh qo'shni yigit – kotibning xatti-harakatini qanday izohlash mumkin?
8. Nog'ora sadolari ostida o'tadigan mitinglardan maqsad nima ekanini aytib bering.
9. Hikoya qahramoni nima uchun maqtov eshitadi?
10. Hikoyadan o'zingiz uchun qanday xulosalar chiqardingiz?
11. Mustaqillik tufayli yurtimizda qatag'on qurbonlarini yod etish borasida qanday ishlar amalga oshirildi?

Erkin VOHIDOV

(1936-yilda tug‘ilgan)

O‘zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov 1936-yil 28-dekabrda Farg‘ona viloyatining Oltiariq tumanida muallim oilasida tug‘ilgan. Uning otasi Ikkinchi jahon urushidan og‘ir jarohat olib qaytadi va 1945-yilda vafot etadi. Bir yildan keyin onasi ham dunyodan o‘tadi. O‘n yoshga yetar-yetmay ham ota, ham onadan ajrab qolgan yosh Erkinni tog‘asi o‘z tarbiyasiga oladi.

Toshkentga – tog‘asinikiga kelgan bo‘lajak shoir o‘qishini qunt bilan davom ettiradi. Unda kitobga, adabiyotga havas juda erta uyg‘ondi. Shoir G‘ayratiy tomonidan O‘quvchilar saroyida tashkil etilgan adabiy to‘garak uning bu havasini yanada alangalatib yubordi. O‘n besh-o‘n olti yoshlaridanoq ancha pishiq she‘rlar yoza boshladi.

Maktabni oltin medal bilan bitirgan E. Vohidov Toshkent davlat universiteti (hozirgi Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti) filologiya fakultetiga o‘qishga kiradi. Endilikda u adabiyotni tom ma‘noda chuqur o‘rganishga kirishadi. Ham o‘zbek mumtoz adabiyotini, ham jahon adabiyotini sinchiklab o‘rganar ekan, o‘zining ijodi ham takomillasha boradi. Buyuk ijodkorlarning asarlarini berilib o‘qish, ulardan badiiy mahorat sirlarini, so‘zga mas‘uliyat hissini, soddalik va ravonlikni o‘zlashtirishida muhim omil bo‘ldi. Shuning uchun ham uning «Tong lavhasi», «Kamtarlik haqida», «Buloq», «Sevgi», «Ona tuproq»

kabi qator she'rlaridagi chuqur ma'no go'zal ifodalar, ajoyib tasvirlar bilan uyg'unlashib ketgan. Masalan, shoir turmushdagi oddiygina holatdan – choy suzilayotganda choynakning piyolaga «egilishi», choy ichayotganda inson piyolaning peshonasidan «o'pishi»dan ajoyib she'r yaratadi:

Garchi shuncha mag'rur tursa ham,
Piyolaga egilar choynak.
Shunday ekan, manmanlik nechun,
Kibr-u havо nimaga kerak?

Kamtarin bo'l, hatto bir qadam
O'tma g'urur ostonasidan.
Piyolani inson shuning-chun
O'par doim peshonasidan.

Erkin Vohidov universitetni tugatgach, uzoq yillar nashriyotlarda ishladi, o'zbek va jahon adabiyotining eng sara asarlarini chop qilishda faol ishtirok etdi. 1964-yilda yaratilgan «Nido» dostonidan so'ng birin-ketin «Orzu chashmasi», «Palatkada yozilgan doston», «Quyosh maskani», «Ruhlar isyoni» kabi ajoyib dostonlar yozdi.

Shoir ijodini uning tarjimonlik faoliyatisiz tasavvur etish qiyin. U ko'plab mashhur jahon shoirlarining asarlarini o'zbek tiliga mahorat bilan o'giran. Xususan, E. Vohidov tarjimasidagi rus shoiri S. Yesenin she'rlari, nemis shoiri Gyotening «Faust» asari o'zbek adabiyotida katta hodisalar bo'ldi. Shoir yangidan tashkil etilgan «Yoshlik» jurnalining dastlabki bosh muharriri sifatida yoshlarning adabiyotga kirib kelishi yo'lida katta jonbozlik ko'rsatdi.

E. Vohidov faqat she'r va dostonlar yozibgina qolmay, boshqa janrlarda ham barakali ijod qildi. U dramaturgiya sohasida ham o'z qalamini sinab, «Oltin devor», «Istanbul fojiasi» kabi dramalar yaratdi. Ayniqsa, «Oltin devor» komediyasi uzoq yillar o'zbek teatri sahnasidan tushmay keldi. Bu komediya jahonning qator tillariga tarjima qilinib, teatrlarda sahnalashtirildi.

E. Vohidov ellik yildan ko'proq davr mobaynida ijod etgan asarlarini

to'plab, «Ishq saydosi», «She'r dunyosi», «Umr daryosi» va «Ko'ngil nidosi» nomli to'rt jildlik saylanmasini o'quvchilarga taqdim etdi. Bu asarlar faqat shoir qalbining, kechinmalarininggina emas, balki xalq hayotining ham ko'zgidir.

Shoir asarlaridan hayotga, go'zallikka muhabbat, yovuzlikka, tubanlikka nafrat yaqqol sezilib turadi. Uning ilk dostoni – «Nido»da insoniyatga og'ir judoliklar, bitmas jarohatlar keltiradigan urush qattiq qoralansa, keyinroq bitilgan «Ruhlar isyoni» dostonida xalqlar, millatlar, dinlar o'rtasidagi nizolar bashariyatga naqadar katta falokatlar olib kelishi teran tasvirlangan. Bu esa shoir ijodida insonparvarlik hamisha bosh mavzu bo'lib kelganligini ko'rsatadi.

Erkin Vohidov jamoat arbobi sifatida ham hamisha el-yurt xizmatida bo'lib kelmoqda. U O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati a'zosi.

Erkin Vohidovning el-yurt va adabiyot oldidagi xizmatlari inobatga olinib, «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni va «O'zbekiston Qahramoni» unvoni bilan taqdirlandi.

Savol va topshiriqlar

1. Erkin Vohidovning bolaligi haqida nimalarni bilasiz?
2. E. Vohidovning shoir bo'lib yetishishiga qanday omillar sabab bo'ldi?
3. Shoiming qanday to'plamlari chop etilgan?
4. 5-sinfda E. Vohidovning «O'zbekim» she'ri bilan tanishgan edingiz. Shoir va uning tengdoshlari ijodidagi ana shu mavzuga yaqin bo'lgan boshqa she'rlarni sanab berishga harakat qiling.
5. E. Vohidovning ijtimoiy faoliyati haqida so'zlab bering.
6. Shoir she'riyatdan boshqa yana qaysi janrlarda qalam tebratgan?

NIDO¹

(bag'ishlov)

Hayqiraman,
Tog'lar bag'ridan
Gumburlagan sado keladi,
Ona Yerning otash qa'ridan
«O'g'lim!» degan nido keladi.
«O'g'lim!»
Vujudimni chulg'ar alanga,
Bo'g'zimga tiqilar hayajon.
– Mana men, o'g'lingiz,
Dardli olamga
Sizdan tanho yodgor,
So'ylang, otajon!
So'ylang, bir daqiqa quloq solayin,
Ovozingiz tinglab to'yolmaganman.
Bir marta yo'qotib topolmaganman,
Xayolimda tiklab olayin.
Otajon!
Men axir qutlug' bu so'zni
Yigirma yil olmadim tilga,
Yigirma yil saqladim dilda.
Armonli o'g'lingiz tinglaydi sizni,
So'ylang, eshitaman.
Vujudim tilka,
Yuragimni yoqar o'tli iztirob,
Ammo ko'zlarimda bir tomchi yosh yo'q.
Bag'rim o'yib,
Bu kun menga bermoqda azob
Sizning ko'ksingizni teshgan qora o'q.

¹ Qisqartirib olindi.

Silqib oqayotir
Ko'kragimdan qon.
Qalbim o'rtamoqda so'ngsiz armonim...
Yurak qonim bilan bitgan dostonim
Sizga bag'ishladim,
Otajon!

* * *

Xayolning tumanli pardasi aro
Yillar ko'z oldimda charx urayotir.
Qishloq ko'chasidan zanjiday qaro
Olov bolaligim yugurayotir.
Dunyo qayg'usiga bo'lmagan oshno,
Qahqah urayotir,
Barq urayotir.
Bilmas, boshi uzra bulutli samo
Chaqmoq chaqayotir,
Guldurayotir.
Bilmas, yaralangan bu majruh dunyo
Qasos so'rayotir,
Bong urayotir...

Qadamlar,
Qadamlar,
Og'ir qadamlar...
Etiklar zarbidan titraydi tuproq.
Qayerga ketmoqda shuncha odamlar?
Nahotki, yo'llari shunchalar yiroq!
– Ana, ko'ryapsanmi?
Mening dadamlar!
Dada!!!
Ovozim hech chiqmaydi biroq –
Yuguraman – ortga ketar qadamlar,
Yig'layman – ko'zimga kelmaydi namlar,

Murg'ak vujudimda faqat zo'r titroq!
Bo'g'zimda alamlar,
Achchiq alamlar,
Yo'lning o'rtasida turibman,
Shu choq –
Poyezd qichqiradi,
To'xtang, odamlar!
Qayga ketmoqdasiz?
Qani dadamlar?!
Tepamda yonadi zangori chiroq...

Cho'chib uyg'onaman,
Onam qoshimda.
Mehribon qo'llari
Otash boshimda:
– Nega yig'layapsan,
Yolg'izim, qo'zim?
Tun uzoq, uxlay qol,
Ko'zlaringni yum.
Orom ol, men senga
Allalar aytay.
Tongda peshonangdan
O'pib uyg'otay.
Ana, derazangga
Qo'nibdi hilol.
Boshingga egilib
So'rmoqchi savol.
Sening kiprigingga
Sochmoq bo'lib zar,
Hilol tegrasida
O'ynar yulduzlar.
Men sening baxtingman
Deganday go'yo

Imlab chorlamoqda
Yoqut Surayyo.
Senikidir bular,
Seniki bari.
Seniki osmonning
Zar qandillari.
Somonchining yo‘li –
Sening yo‘llaring,
Uzatsang Zuhroga
Yetar qo‘llaring
Ulg‘ay, bolajonim,
Ulg‘aygin tezroq.
Sening yo‘llaringga
Yulduzlar mushtoq.
Hozircha orom ol,
Yolg‘izim, qo‘zim.
Tun uzoq, uxlay qol,
Ko‘zlaringni yum.

Olis sohillarda,
Ufqdan nari
O‘lim sochmoqdadir
Yov quzg‘unlari.
O‘lim sochmoqdadir
Elga beayov.
Shahar, qishloqlarni
Yutmoqda olov.
O‘sha olis yurtda
Qon kechib hozir
Otang hayot uchun
Jang qilayotir.
Ellarning erk degan
Sof tilagi deb,

Jahonning nurafshon
Kelajagi deb,
Ofat solmasin deb
Olamga qotil,
Otang uzoq yurtda
Jang qilayotir.
Sen uchun, men uchun,
O'z uchun emas,
Faqat o'zbek va yo
Rus uchun emas,
Butun Yer – undagi
Bor avlod uchun,
Dunyoda eng qutlug'
E'tiqod uchun
Uzoq o'lkalarda
Qon kechib hozir
Otang hayot uchun
Jang qilayotir.
Sen uxla, yolg'izim.
Sen uxla, qo'zim,
Bir nafas orom ol,
Ko'zlaringni yum.

* * *

44-yil
Sentabr tongi otdi.
Meni cheksiz quvonch bilan baxt uyg'otdi.
Ko'k jildimda alifbe va bir burda non,
Birinchi bor qadam qo'ydim maktab tomon.
O'yinlardan ancha erta to'ygan edim,
Kitoblarga barvaqt havas qo'ygan edim.
Yod bilardim alifbening harflarini,
O'qir edim informbyuro xabarini.
Juman «pochta» dadamdan xat keltirgan kun

Katta bayram bo'lar edi mening uchun.
O'qir edim yuz hijjalab, yuz tutilib,
Takrorlardim yirtilguncha xat titilib.
Yayrar edim ma'nosini uqarkanman,
Dadam xatin o'qib savod chiqarganman.

Bu kun yana xat olganmiz,
Ajoyib xat,
Gospitaldan chiqqan emish sog'-salomat,
Boshidagi jarohati bitgan emish,
Hatto o'rni bilinmasdan ketgan emish.
Berlin tomon tushar endi yo'lim debdi.
Xat so'ngida yaxshi o'qi, o'g'lim, debdi.
Shu kun tunda uch chiziqli daftarimga,
Oro berib katta-katta harflarimga,
Xira chiroq yorug'ida ko'z ishqalab –
Dadamga xat yozmoq uchun surdim qalam:

«Dadajon!
Men sizni juda sog'indim.
Sog'indim ikkala ko'zim bilan teng.
Kelib qolarmishsiz ertami-indin,
Ayam shunday dedi,
Rostmi shu, ayting?!
Dada,
U kun sizni tushimda ko'rdim.
Oq otda keldingiz,
So'radingiz suv.
Men buni ayamga gapirib berdim.
Dadang keladi, deb aytdi,
Rostmi shu?..

Rustamning akasi urushdan qaytdi,
Qo'ltiqtayog'i bor,
Bir oyog'i yo'q.

Rustam aytib berdi:
Ataka payti
Tizzasidan olib ketgan emish o'q...
Xol aka qaytgandi uyga to'satdan,
O'g'li, dadajon, deb chopib kelibdi.
Ota quchay desa qo'li yo'q ekan,
Tik turgan joyida yig'layveribdi.
Darsga kelmay qoldi
Tunov kun Tal'at,
Muallim urishsa turaverdi jim.
Dadasidan kelgan ekan qoraxat.
Hammamiz yig'ladik,
Hatto muallim...
Dadajon!
Sizga o'q tegmasin hecham,
Men uchun ham tezroq qayting salomat,
Buvim aytgan,
Agar men tilak qilsam,
Tilagim bo'larmish doim ijobat.
Rost aytaman,
Sizni juda sog'indim,
Sog'indim ikkala ko'zim bilan teng,
Kelib qolasizmi, ertami-indin?
Kutaman,
Dadajon, albatta keling».

Bobolarning hikmati
Hayotga yorug' yo'ldir.
Otang bolasi bo'lma,
Odam bolasi bo'l, der.
Bu so'zni ilk bor menga
O'rgatgan otam edi.
Men otam farzandiman,
U esa odam edi.

Qirq birinchi yillarning
Dahshati ko'z oldimda,
Go'dak edim, otamni
Kuzatganim yodimda.
U ko'plar baxti uchun
Kirar ekan zo'r jangga,
Onam boshimni silab,
O'xsha, degan otangga.
Mening mardlik maktabim
Jonfido otam edi.
Men otam farzandiman,
U esa odam edi.
Men otam bosib o'tgan
Qonli yo'lni o'tmasman.
Ammo shonli hayotin
Bir umr unutmaman.
Ona Vatan ko'ksiga
Qalqon bo'lgan otamning,
Ko'plar baxti yo'lida
Qurbon bo'lgan otamning –
Aziz nomin qalbimda
Vijdonimdek saqladim.
Uning o'lmas ruhini
Shod etmoqdir maqsadim.
Umrinni fido etay
U jon bergan Vatanga.
El mendan rozi bo'lsin
O'xshabsan, deb otangga.

* * *

Tengdoshim,
Asrdosh birodar!
Kel, bir on jim o'yga cho'maylik.

Bu yerda
yotibdi
fidolar,
Kel, uni
gullarga
ko'maylik.
Bu yerda
baxt bo'lsin,
nur bo'lsin,
Bo'lmasin,
qora tun
zulmati.
Bu yerda
yuraklar
hur bo'lsin.
Qaytmasin,
u kunlar
dahshati.
Tengdoshim,
asrdosh birodar!
Uyg'oq bo'l,
hushyor boq
olamga.
Bu yerni
quchmasin
alanga,
Qabrida
tinch yotsin fidolar.
Eshit,
ingrayapti
Ona Yer
Qo'ltiqtayoqlarning
zahmidan,

Bu tuproq
 yuragi
 poradir
Atom zontlarining
 vahmidan.
Eshit,
 chorlayapti
 Ona Yer,
Ko'ksida
 olovli
 oh-faryod.
Asrdosh birodar,
 qo'lni ber,
Kel, Yerga
 qilaylik
 qasamyod:
Bo'lurmiz
 gal kelsa
 har birimizga
Tinchlik janggohining
 fidosi.
Bu senga,
 bu menga,
 bu bizga
Yigirmanchi asr nidosi.

1964

«NIDO» DOSTONI HAQIDA

Qadim-qadimdan insoniyat boshiga katta kulfatlar solib kelgan urushlar tufayli qanchadan qancha odamlar qurbon bo'lgan, ayollar tul, bolalar yetim qolgan, gullab-yashnab yotgan shahar-u qishloqlar kulte-paga aylangan. Shuning uchun ham yuragida odamzodga mehr-

muhabbat bo‘lgan har qanday inson urushni qattiq qoralagan, hamisha unga qarshi chiqqan. Tinchlik uchun kurashda, ayniqsa, olimlar, san‘atkorlar, shoir-u yozuvchilarning xizmati kattadir. Chunki ular yaratgan asarlardan, ilgari surgan g‘oyalardan millionlab kishilar bahramand bo‘ladi.

Afsuski, fan-texnika rivojlanib, qurol-yarog‘lar takomillashib borgani sari urush qurbonlarining ham soni ortib, u keltirgan vayronkorliklarning ko‘lami kengayib bordi. Eng oxirgi – Ikkinchi jahon urushida ellik milliondan ortiq odam halok bo‘ldi.

Erkin Vohidovning «Nido» dostoni ham xuddi ana shu urush va u olib kelgan kulfatlar, u yetkazgan jarohatlar haqidadir. Bu doston qisman avtobiografik xarakterga ega, ya‘ni shoirning tarjimai holi bilan bog‘liqdir. Chunki uning ayni qalam ushlab, savod chiqarish davri ana shu urush yillariga to‘g‘ri keladi.

Doston yigirma yil avval urushda halok bo‘lgan otasini xotirlayotgan farzandning xayollari, iztiroblari bilan boshlanadi. Oradan yigirma yil o‘tib ketgan bo‘lsa-da, hamon uning jarohatlari bitgani yo‘q. Hamon yer qa‘ridan «O‘g‘lim!» degan nido yangrab turadi. Bu nidoning ma‘nosi nima? Shu o‘rinda shoir olis bolalik yillarini eslab ketadi. Ko‘z oldidan to‘p-to‘p bo‘lib jangga ketayotgan odamlar o‘ta boshlaydi. Yoshgina bolakay hali urush nima ekanligini to‘liq tasavvur qila olmaydi. Biroq ko‘p o‘tmay bu bolakay ko‘cha changitib yurgan olis, sokin qishloqda ham urush o‘z fojiali qiyofasini namoyon eta boshlaydi:

Rustamning akasi urushdan qaytdi,
Qo‘ltiqtayog‘i bor,
Bir oyog‘i yo‘q.
Rustam aytib berdi:
Ataka payti
Tizzasidan olib ketgan emish o‘q...

Yoki urushning ana shu qishloq boshiga solgan yana bir dahshati:

Xol aka qaytganda uyga to‘satdan,
O‘g‘li, dadajon, deb chopib kelibdi.
Ota quchay desa qo‘li yo‘q ekan,
Tik turgan joyida yig‘layveribdi.

Rustamning akasi bilan Xol aka-ku nogiron bo‘lishsa ham qaytib kelishibdi. Ammo el-yurtning tinchligi, farzandlarning baxtiyor kelajagi deb jon bergan insonlar qancha!

Darsga kelmay qoldi tunov kun Tal’at,
Muallim urishsa, turaverdi jim.
Dadasidan kelgan ekan qoraxat,
Hammamiz yig‘ladik,
Hatto muallim...

Bu urush har bir xonadonga kulfat olib kelgan, har bir qallda bitmas jarohat qoldirgan. Lekin urush degan balo hali yer yuzidan butunlay supurib tashlangani yo‘q. U goh terrorchilik shaklida, goh milliy va diniy adovatlar shaklida o‘z sharpasini ko‘rsatib turibdi. Agar odamzod ogoh bo‘lmasa, ona zamindagi barcha tinchliksevar kuchlar birlashib urushga qarshi chiqmasa, bu fojia avvalgilaridan ham dahshatliroq bo‘lib takrorlanishi mumkin. Dostonda tinchlik uchun kurashib jon berganlar nidosi, ularning ortida qolgan farzandlar, onalar, chol-u kampirilar nidosi umumlashib davr nidosiga – tinchlik uchun kurash nidosiga aylanib ketadi:

Bo‘lurmiz
gal kelsa
har birimizga
Tinchlik janggohining fidosi.
Bu senga,
bu menga, bu bizga
Yigirmanchi asr nidosi.

Ana endi doston nomidan – «Nido»dan anglashilgan ma’no ma’lum bo‘ldi. Demak, tinchlik uchun, insoniyatning baxtli kelajagi uchun kurash nidosi XXI asrda ham, undan keyin ham, to Yer yuzida abadiy tinchlik o‘rnatilgunga qadar har bir insonning qalbida jaranglab turmog‘i kerak.

Savol va topshiriqlar

1. «Nido» dostonida qaysi urush tasvirlangan va bu urush insoniyat boshiga qanday falokatlar olib kelgan?
2. Urush tugaganidan so'ng oradan yigirma yil o'tgan bo'lsa ham shoir nega u yillarni alam bilan eslayapti?
3. Urushning oddiy bir qishloq boshiga solgan fojialari qaysi misralarda tasvirlangan?
4. Urush jangda halok bo'lgan qurbonlardan tashqari yana qanday kulfatlar olib kelgan?
5. Doston orqali shoir aytmoqchi bo'lgan eng asosiy muddao nima?
6. Urush mavzusida o'qigan asarlaringiz, ko'rgan film va spektakllaringiz haqida hikoya qilib bering.
7. Bugungi kunda tinchlikka tahdid solib turgan qanday yovuz kuchlar borligini va ularga qarshi nima qilish kerakligini so'zlab bering.
8. Dostondan o'zingizga ma'qul bo'lgan parchani yod oling.

O'tkir HOSHIMOV

(1941-yilda tug'ilgan)

O'tkir Hoshimov katta iste'dod egasi. Adib o'ndan ortiq roman va qissa, ko'plab ta'sirchan hikoyalar, bir necha sahna asarlari muallifi. U dastlabki yirik asari bilanoq ulkan adibimiz Abdulla Qahhorning nazari-ga tushgan, undan «Sof, samimiy, tabiiy, iliq, rohat qilib o'qiladigan asar» yozgani uchun maqtoov olgan yozuvchidir.

O'tkir Hoshimov 1941-yilda Toshkentning Do'mbirobod mahallasida tug'ilgan. Ijodini o'quvchilik chog'larida boshlagan. Dastlabki kitobi esa talabalik yillarida chop etilgan. Adib asarlarining hayotiyliigi, o'quvchiga tez ta'sir etishi uning tarjimayi holi bilan bog'liq. Darhaqiqat, yozuvchi yoshligidan ijodiy ishni amaliy mehnat bilan barobar olib borgan. Uning hayot yo'liga diqqat qiladigan bo'lsak, nashriyotda xat tashuvchi, musah-hih, muxbir, gazetada bo'lim mudiri, nashriyotda va jurnalda bosh muharrir bo'lib ishlaganini ko'ramiz.

Adibning «Urushning so'nggi qurboni», «Muhabbat» kabi ko'plab hikoyalari, «Odamlar nima derkin», «Shamollar esaveradi», «Ikki karra hikoyalari», «Odamlar nima derkin», «Shamollar esaveradi», «Ikki karra hikoyalari», «Ikki besh», «Behar qaytmaydi», «Dunyoning ishlari» qissalari, «Nur borki mamlakatimizda va chet ellarda sevib o'qilmoqda. «Qatag'on», «Inson sadoqati», «To'ylar muborak» nomli dramalari respublikamiz teatrlarida sahnalashtirilgan. Bundan tashqari yozuvchining ko'plab axloqiy-ma'rifiy mavzudagi ssenariylari televideniya ekranshtirilgan.

O‘tkir Hoshimov O‘zbekiston xalq yozuvchisi (1991-yil) unvoni, «Mehnat shuhrati» (1996-yil) va «Buyuk xizmatlari uchun» (2001-yil) ordenlari sohibidir.

Aziz o‘quvchilar! Siz bilan sevimli adibimizning «Urushning so‘nggi qurboni» hikoyasi haqida gaplashamiz va bu asarni to‘liq o‘qib chiqishni maslahat beramiz. Chunki asar urush haqida, urushning fojiali oqibatlariga olib kelishi haqida. Darhaqiqat, insoniyat tarixida eng dahshatli qirg‘in-barot – Ikkinchi jahon urushi millionlab kishilar yostig‘ini quritishdan tashqari odamlar ongi, ruhiyatida ham yomon o‘zgarishlar yasadi. Ochlik, muhtojlik odamlarni asabiy, bir-biriga g‘anim qilib qo‘ydi, ayrimlarni egri yo‘lga boshladi.

«Urushning so‘nggi qurboni» hikoyasi qahramoni Umri xola urush ketayotgan joylardan minglab kilometr uzoqda bo‘lsa-da, halok bo‘ladi. Umri xola o‘limi sabablarini asarni o‘qigach anglab olasiz.

URUSHNING SO‘NGGI QURBONI

(hikoya)

Shoikrom ayvon to‘ridagi sandal chetida xomush o‘tirardi. Allaqachon bahor kelib kunlar isib ketganiga qaramay, hamon sandal olib tashlanmagani, ammo bu to‘g‘rida hech kim o‘ylab ko‘rmaganini u endi payqaganday g‘ashi keldi. Bo‘z ko‘rpa ustidan yopilgan, shinni dog‘i tekkan quroq dasturxon ham, hozirgina go‘jadan bo‘shagan sopol tovoq, bandi kuygan yog‘och qoshiq ham uning ko‘ziga xunuk ko‘rinib ketdi. Ammo beparvolik bilan qo‘l siltadi-yu, do‘ppisini sandal ustiga tashlab yonboshladi.

Yarim kecha bo‘lib qolgan, atrof jimjit. Faqat olislarda it uliydi. Ayvon to‘sinidagi uzun mixga ilig‘liq lampochka xira nur taratadi. Chiroq atrofida o‘ralashgan chivinlar bir zum tinmaydi. Hovlining yarmigacha ariq tortib ekilgan qulupnay pushtalari orasida suv yaltiraydi. Onda-sonda rang olgan qulupnaylar ko‘zga tashlanib qoladi. Qayoqdandir shamol keldi. Hovli etagidagi yong‘oq shoxlari bir guvillab qo‘ydi. Shoikrom uyqu elta boshlagan ko‘zlari bilan o‘sha tomonga bir qarab qo‘ydi-yu, ter hidi anqib turgan lo‘labolishga boshini tashladi. Shu ondayoq yana o‘sha tovoqqa, bandi kuygan qoshiqqa ko‘zi tushib, tag‘in g‘ashlandi. «Ziqna bo‘lmay

o'! – deb o'yladi xotinini so'kib. – Azaldan qurumsoq edi, zamon og'ir-lashgandan buyon battar bo'ldi».

Ichkarida chaqaloq yig'ladi. Beshikning g'ichirlagani eshitildi. Bola xuddi shuni kutib turganday, battar big'illay boshladi. Kattasi ham uyg'olib ketdi shekilli, qo'shilishib yig'lashga tushdi.

Shoikrom siltanib qaddini rostladi.

– Ovozini o'chir, Xadicha!

Ichkaridan xotining beshikni mushtlagani, zardali tovushi eshitildi.

– Ovozi o'chsa koshkiydi! To'qqiz kechasida jin tekkan bunga! «Kambag'alning ekkani unmaydi, bolasi ko'payadi o'zi, – deb o'yladi Shoikrom ijirg'anib. – Shu kunimdan ko'ra urushga borib o'lib keta qolganim yaxshiydi».

Uni urushga olishmadi. To'qimachilik kombinatida montyor yetishmasmidi yo o'zi yaxshi ishlarmidi, har qalay, uni olib qolishdi. Shoikrom urushning boshlanishidan sal oldin uylangan edi. Urush bo'ldi-yu, zamona o'zgarib ketdi. Bir xil odamlar tirnoqqa zor. Uning xotini bo'lsa, yonidan o'tib ketsa ham boshqorong'i bo'laveradi. Xudo bergandan keyin tashlab bo'larmishmi, deb ketma-ket uchta qiz tug'ib berdi. Urushning qora qanoti uzoqlab ketgan bo'lsayam, erta-indin Gitlarning to'ng'iz qo'pishi ko'rinib qolgan bo'lsayam, hamon uning soyasi odamlar boshiga ko'lanka tashlab turibdi. Hali u qo'shninikida aza ochiladi, hali bu qo'shninikida.

Hovli etagidagi pastak eshik g'iyqilladi. Shoikrom kafti bilan ko'zini chiroqdan pana qilib qaradi-yu, shu tomonga kelayotgan onasini ko'rdi. U uylangandan keyin otadan qolgan hovlini o'rtadan ikki paxsa devor olib bo'lishgan. Bungayam bir chekkasi Xadichaning injiqligi sabab bo'lgan edi. Har xil ikir-chikir gaplar chiqavergandan keyin Umri xola ro'zg'oring boshqa bo'lsa, o'zingga qayishasan, deb ularning qozonini boshqa qilib berdi. O'zi kichik o'g'li Shone'mat bilan narigi hovlida qoldi.

Rangi uniqqan chit ko'ylak ustidan nimcha kiyib olgan Umri xola sharpaday unsiz yurib keldi-da, yapaloq musulmon g'ishtdan yasalgan zinadan ayvonga ko'tarildi.

– Hali uxlamovmiding? – dedi u zinadan enkayib chiqayotganida surilib ketgan ro'molini qayta o'rab.

– Ko'rmayszmi, chaqaloq tinchitmayapti. O'zim itday charchaganman.

– Bola bo‘lgandan keyin yig‘laydi-da, – dedi Umri xola yupatuvchi tovushda. – Yotaver, bolam. – U yana o‘sha unsiz odimlar bilan ichkari uyga kirib ketdi.

Qaynona-kelin bir balo qilib, bolalarni tinchitishdi. Keyin ikkovlari boshlashib chiqishdi. Xadicha bir qo‘lida choynak-piyola, bir qo‘lida zog‘ora non keltirib dasturxon ustiga qo‘ydi.

– Choy o‘lib qopti, – dedi u zog‘ora ushatarkan.

Umri xola Shoikromning yonboshiga, shaparak ko‘rpacha¹ ga o‘tirdi.

– Ol o‘zing ham, – dedi u tomirlari bo‘rtib chiqqan qo‘llari bilan sochilgan uvoqlarni yig‘ib og‘ziga solarkan. Shoikrom onasining bar-moqlari tars-tars yorilib ketganini endi payqadi. Ilgari ham shunaqamidi, yo‘qmidi, eslay olmadi.

– Ovqatingdan qoldimi? – dedi u cho‘kkalab o‘tirgancha choy quya-yotgan xotiniga qarab.

Xadichaning uzunchoq sarg‘ish yuzi qizardi. Aybdordek mahzun tovushda uzr so‘radi.

– Qolmovdi-ya.

Shoikrom uning qizarganidan yolg‘on gapirayotganini sezdi. Kim bilsin, ertalab o‘ziga isitib berish uchun shunaqa deytogandir...

– Yo‘q, bolam, ovqat kerakmas, – dedi Umri xola shoshilib. – Xayol surib yotib uyqum o‘chib ketdi... – U bir lahza jim qoldi-da, o‘ziga gapirganday sekin qo‘shib qo‘ydi. – Payshanba kuni Komil tayibning uyiga boruvdim. Har kuni nahorga bir kosadan qo‘y suti ichsa, dard ko‘rmaganday bo‘lib ketadi, dedi.

– Hozir qo‘y suti qatta, – dedi Xadicha. – Sigir suti otliqqa yo‘g‘-u... Shu paytda sigirimiz tug‘gan bo‘lardi-ya.

Shoikrom xotining gapini eshitmadi. Birdan uning ko‘z o‘ngida deraza ostida pastak shiftga tikilib yotgan ukasi jonlandi. Bir hovlida turib o‘n kundan buyon holini so‘ramaganiga afsuslanib, ichidan xo‘rsiniq keldi. Shone‘mat Rossiyadan ko‘chirib keltirilgan zavod qurilishida ishlay boshlaganida uni urushga olishmaganidan Shoikrom suyungan edi. Gap boshqa yoqda ekan. Ukasi sil ekan. Shuning uchun qoldirishgan ekan.

¹ Shaparak ko‘rpacha – qavilmagan ko‘rpacha.

Mana, uch oydirki, yerga yopishib yotibdi. Shoikrom o'n kuncha ilgari ishga ketayotib birrov kirib, ukasidan hol so'ragan edi. O'shanda Shone'matning qoq suyak bo'lib qolganini, katta-katta ko'zlari nimagadir chuqur ma'no bilan o'ziga tikilganini ko'rgan edi.

«Yaqinda o'ladi, – deb o'yladi u onasining ko'ziga qaramaslikka harakat qilib, – baribir, o'ladi».

– Tuzukmi? – dedi u hammasi uchun o'zi aybdorday qovog'ini solib.

– Shukur, – Umri xola qult etib yutindi. – Hozir uxlatdi. – Onasi shu topda chiqib ovora bo'lmagin, degan ma'noda gapirganini Shoikrom tushundi.

– Ertalab xabar olaman, – dedi u onasi o'rmidan turganda.

– Sendan nega gina qilarkan, bolam, – dedi Umri xola ayvon labida to'xtab. – Ko'rib turibdi-ku. Ertalab chiqib ketasan, yarim kechada qaytasan. Bu kunlar unut bo'lib ketadi, bolam. – Zinaga yechgan kalishining bir poyi to'nkarilib qolgan ekan, Umri xola oyog'ining uchi bilan to'g'ri layman deb, ancha ovora bo'ldi. Keyin zinalardan enkayib tushdi-yu, sharpaday unsiz yurgancha, hovli etagiga qarab ketdi. Pastak eshik g'iy-qillab ochilib yopildi.

– Padariga la'nat shunday turmushning! – dedi Shoikrom bo'g'ilib. Keyin dasturxonni yig'ishtirayotgan xotiniga o'shqirdi. – Seniyam padaringga la'nat! Tumshug'ingni tagidan sigiringni yetaklab ketsa-yu, anqayib o'tirsang.

– Nega menga o'dag'aylaysiz? – Xadicha tovoqni qoshiqqa urib, yig'lamsiradi. – Nima, meniyam Ilhom samovarchining xotiniday so'yib ketsinmidi? Siz kechalari smenda bo'lsangiz. Men uchta jo'ja bilan jonimni hovuchlab o'tirganim yetmaydimi?!

Shoikrom xotinini tarsakilab yubormaslik uchun yuzini o'girib, tishini g'ichirlatdi.

Suv qalqisa loyqasi yuqoriga chiqqanday, zamon qalqigandan buyon yomon ko'paydi. Erta bahorda ularning tug'ay deb turgan sigirini o'g'irlab ketishdi. O'sha kecha Shoikrom tungi smenada edi. Kechasi bilan sharros jala quyib chiqdi. Shoikrom tong saharda bir nimani sezganday ko'ngli g'ash tortib, uyiga qaytdi. Kelsa xotini, onasi, bolalari dod solib o'tirishibdi.

Xadicha og'iroyoq emasmi, o'zi bilan o'zi ovora bo'lib, bilolmay qolibdi. Ertalab tursa, ko'cha eshigi lang ochiq, yong'oqqa bog'log'liq sigir yo'q.

«Shu paytgacha sigir tug'ardi, ukamning og'ziga aqalli bir kosa sut tutardim, – deb o'yladi Shoikrom o'kinib. – Qani o'shalar qo'limga tushsa, chopib tashlardim».

Shundoq dedi-yu, egasi ming poylasin, o'g'ri – bir. Mana, bundan ikki oycha ilgari Ilhom samovarchining xotinini pichoqlab ketishdi. Bechoraning bitta-yu bitta echkisi bor ekan. Hovliga o'g'ri tushganini bilib, xotin sho'rlik dod solibdi. Eri choyxonada ekan. Yugurib borib echkning arqonidan ushlaganmi, xullas, yetib kelgan qo'ni-qo'shnilar qora qonga belanib yotganini ko'rishibdi.

– Shu kunda yana o'g'ri oralab qoldi, – dedi Xadicha ko'rpani qoqib tancha chetiga solarkan. – Qulupnay qizarmasdan bitta qo'ymay terib ketishyapti.

– Vahima qilma! – dedi Shoikrom qovog'ini uyib. – Bolalar terib yegandir. O'g'ri qulupnayga keladimi?

– Og'ziga bir dona olgan bo'lsa, buyurmasin. Nega kelmas ekan? Bir hovuchini obchiqib sotsa, bir kosa jo'xori beradi. Ana, borib qarang, devorning bir cheti o'pirilib yotibdi?!

– Vahima qilma! – dedi Shoikrom yana g'o'ldirab. Ammo bu safar o'zining yuragi seskanib ketganini payqadi. Ko'nglida paydo bo'lgan g'ashlikni sezdirmaslik uchun hovliga tushdi. Sekin yurib qulupnay pushtalari oldiga keldi. Ariqlardagi suv chiroq nurida yaltirab, shamolda jimir-lar, marjonday terilib rang olgan qulupnaylar suvga tegay-tegay deb turardi.

«Rost-da, – deb o'yladi u pushtalar atrofida aylanarkan, – bir hovuch qulupnayga bir tovoq jo'xori beradi. Tansiq narsa... Xadicha yolg'on gapirmaydi. Bolalar yegan bo'lsa, buyurmasin, deyapti-ku. Pishiq, yo'latmaydi...»

Bultur xotini shu qulupnay tufayli onasini qattiq ranjitgan edi. Umri xola bir hovuch qulupnay olgan ekan, Xadicha bolalarga non puli bo'lar deb ekanmiz, norasidalarining nasibasiga tegmang, deb bobillab beribdi.

Shoikrom o'shanda onasining yoz bo'yi kelini bilan yuzko'rmas bo'lib yurganini esladi-da, yana shu gap xayoliga keldi. «Xadicha anoyi emas, qurumsoq...»

U aylanib yong‘oq tagiga bordi. Bordi-yu, chindan ham o‘sha tomondagi devorning bir cheti o‘pirilganini, ostiga tuproq to‘kilganini ko‘rib, yuragi orqasiga tortib ketdi. Nazarida devorning kemtik joyidan birov mo‘ralab turganday bo‘ldi. Yong‘oq shoxlarining shamolda vishillashi ham, oyog‘i ostida to‘kilib yotgan devor tuprog‘i ham shubhali, vahimali ko‘rinib, darrov orqasiga qaytdi.

Xadicha allaqachon uyga kirib ketibdi. U chiroqni o‘chirib, sandal chetiga yotdi-yu, ko‘nglidagi g‘ulg‘ula kuchayib ketaverdi.

Kuzda o‘zi bilan ishlaydigan yigitning hovlisidagi so‘ritokdan g‘arq pishib yotgan uzumlarni o‘g‘irlab ketishganini esladi. Shamol borgan sari avjiga chiqar, hovlida yong‘oq barglari shovullab, shoxlari shubhali g‘i-chirlar, allakim ship-ship qadam bosib, ayvon labiga kelayotganday bo‘lardi.

Xadicha rost aytadi. O‘zi kechalari smenada bo‘lsa, xotini uchta jo‘ja bilan jon hovuchlab tong ottirsa, o‘g‘riga o‘ljaning katta-kichigi bormi? Qo‘liga nima ilinsa olaveradi-da. Bordi-yu, o‘zi yo‘g‘ida uyini o‘g‘ri bossa, xotini dod solsa, pichoqlab tashlasa. U yoqdan onasi chiqsa, uniyam pichoqlasa... «Vijdonsizlar! Odamlarning boshiga kulfat tushganidan foydalanib qoladiganlarni qirish kerak».

Birdan xayoliga kelgan fikrdan uning vujudi titrab ketdi. Qora kunlar uchun, ne umidlar bilan tishida tishlab yurgan g‘unajinini o‘g‘irlagani uchun, o‘lim to‘shagida yotgan ukasini oxirgi nasibasidan mahrum qilgani uchun, non puli bo‘lar deb yetishtirgan mevasidan judo qilayotgani uchun shundoq qasos olsinki, o‘sha xudo bexabarlardan.

U o‘rnidan sakrab turib ketdi. Chiroqni yoqib, otilib hovliga tushdi. Hamon shamol o‘kirar, osmonning goh u, goh bu burchida chaqmoq yaraq-lab, yong‘oq shoxlari shubhali g‘iyqillar, ammo endi bular uni qo‘rqitol-mas edi. U yonboshidagi oshxonaga kirdi-yu, cho‘ntagidan gugurt olib chaqdi. Titroq qo‘llari bilan qorayib ketgan devordagi mixga ilig‘liq turgan ikki o‘ram simni oldi. Bir vaqtlar urushdan oldin u bu simlarni bazmlarga olib borar, odamlarning hovlisini mash‘aladay yoritib berardi. Endiyam yaxshilikka xizmat qilsin!

«Menga desa otib yubormaydimi! – deb o‘yladi u ayvon labiga cho‘q-

qayib o'tirgancha usti yopiq simni ochiq simga ildam ularkan. – Harna bitta haromxo'rni o'ldirganim. Bittasi o'lsa, boshqalari adabini yeydi».

U chaqqon harakat qilarkan, a'zoyi badani terlab ketgan, ammo buni o'zi payqamas, faqat bir so'zni takrorlardi: «Menga desa otib yubormaydimi!»

U simning ochiq qismini qulupnay pushtalari ustiga uloqtirdi. Sim ilonday bilanglab pushta ustiga tushdi. Yopiq qismini ayvon etagidan olib o'tdi-da, bir uchini ustundagi ilgakka tiqib qo'ydi. Keyin birdan bolalari kechasi hovliga tushsa nima bo'ladi, degan xayol miyasiga urildi-yu, uyga kirdi. Xadicha yotgan joyida uyqusirab boshini ko'tardi.

– Ha?

– Hovliga chiqma, bolalar ham chiqmasin, o'ladi! – dedi Shoikrom ko'zlari yonib.

Xadicha hech nimaga tushunmadi shekilli, «xo'p» dedi-yu, boshini yostiqqa tashladi. Zum o'tmay tekis, chuqur nafas ola boshladi. Shoikrom ayvon chirog'ini o'chirib yana uyga kirdi. Har ehtimolga qarshi shundoq eshik tagiga, namatga ko'ndalang yotib oldi.

«Menga desa otib tashlamaydimi?» deb o'yladi yana o'shanday zarda bilan. Shu topda negadir bolalarini emas, xotini ham emas, ukasini o'yladi. Shone'mat bolaligida ham zaifgina edi. Shoikrom har kuni uni maktabdan o'zi olib kelar, ikkinchi smenada dars tugaguncha poylab o'tirardi. Otasi o'lganida Shoikrom oltinchida, ukasi ikkinchida o'qirdi. O'shanda Shone'mat yig'lamagan, ammo ichikib kasal bo'lib qolgan edi. Endi bo'lsa besh kunligi qoldimi-yo'qmi, aka bo'lib xabar ham ololmaydi.

Shoikrom uxladi, yo'qmi, bilolmadi. Bir mahal bola yig'ladimi yo tashqarida shamolning guvullashi aralash dahshatli bir faryod qulog'iga kirdimi, anglay olmay qoldi. Sapchib o'rnidan turib ketdi. Ayvon chirog'ini yoqishi bilan qulupnay pushtasida muk tushib yotgan odam gavdasini ko'rdi-yu dahshatdan qotib qoldi. Shu ondayoq xato qilganini, qotillik qilganini payqadi. Sim uchini shartta ilgakdan yulib olib, hovliga otildi. «Boshqalari qochdi» degan fikr lip etib xayolidan o'tdi. Pushtalar ustida sakrab-sakrab yurib borarkan, oyog'i botib ketayotganini payqadi. Keyin buklanib yotgan odamdan uch qadam beriroqda

to'xtadi-yu, birdan cho'kkalab qoldi. Bir lahza ko'zlari olayib tikilib turdida, ko'ksidan shamol g'uvurini ham, o'z vujudini ham larzaga soluvchi bir nido otilib chiqdi:

– Oyi-i-i!

U boshidan hushi uchib borayotganini elas-elas his qilib o'zini yerga otdi. Titroq qo'llari bilan loy changallaganicha cho'kkalab ko'ksiga mushtlay ketdi.

– Oyi! Oyijon!

Umri xola bir qo'li bilan uniqqan chit ko'ylagining etagini mahkam changallab olgan, etak ichida ikki hovuch pishgan-pishmagan aralash qulupnaylar ko'rinib turar, boshqa qo'li bilan esa ilondek simni ushlab turardi. Shoikrom uning qulupnay qizili yuqqan, yorilib ketgan barmoqlarini, bo'rtgan tomirlarini aniq ko'rdi. Nariroqda, loyli ariq ichida, uning kalishi yotar, chamasi, sim oyog'iga tekkanida yulqib olmoqchi bo'lgan-u, qo'lga o'ralashib yiqilgan edi.

Shoikrom loyli marzadan emaklab borgancha, o'zini onasining quchog'iga otdi.

– Oyijon, oching ko'zingizni! – dedi u gezarib ketgan lablari bilan onasining muzday yuzidan o'pib.

U anchadan keyin o'ziga keldi-yu, tepasida xotini turganini, qizchalari yig'layotganini payqadi. Boshini ko'tarishi bilan marza chetida o'tirgan Shone'matga ko'zi tushdi. Necha haftalardan buyon o'rnidan jilmay yotgan ukasi, aftidan, qandaydir kuch topib, emaklab chiqqan, ko'ylagining yelkalari osilib turar, katta-katta ko'zlari vahima bilan boqar edi.

– Nima qilib qo'ydim, ukam! – dedi Shoikrom yana balchiqqa belangan kafti bilan yuzini changallab. Keyin yana onasini ko'tarishga urinar, ammo onasining ikki buklangan gavdasi negadir hech tiklanmas edi.

– Sut ichmay zahar ichsam bo'lmasmidi, – dedi Shone'mat ovozi titrab.

Shoikrom bu ojiz, titroq tovushdan seskanib, ukasiga tikilib qoldi.

– Zahar ichsam bo'lmasmidi, – dedi Shone'mat yana o'sha ohangda. Aftidan, u yig'lay olmas, yig'lashga madori yetmasdi. – Kechayam aytuvdim, ko'nmadilar. Qulupnayga sut alishadi, dedilar.

Shoikrom boshqa hech nimani eshitmadi. Eshitolmadi. Foydasi ham yo'q edi.

Umri xolani peshin namoziga chiqarishdi. Go‘ristondan chiqib kelishayotganida Shoikrom odamlarning o‘zaro gapini eshitib qoldi.

– Urush tamom bo‘pti, eshitingizmi?

Savol va topshiriqlar

1. O‘tkir Hoshimov haqida nimalar bilasiz? Gapirib bering.
2. «Urushning so‘nggi qurboni» hikoyasini sinchiklab o‘qing. Asarning asosiy mazmunini so‘zlab bering.
3. Hikoyaning bosh qahramoni Shoikromning ko‘ngli g‘ashligi, diqqinafas holatiga nima sabab ekanligini tushuntiring.
4. Urush odamlarni o‘zgartirib yuborganligini hikoya qahramonlari so‘zlari orqali tushuntiring.
5. Shoikromni qotillikka undagan, ko‘rinmas o‘g‘ridan o‘ch olishga majbur qilgan, oqibatda o‘z onasining o‘limiga sabab bo‘lgan narsa nima?
6. Hikoya qahramonlari xatti-harakatlarini tahlil qiling. Umri xola xarakterini tavsiflang.
7. Hikoyadagi Umri xola va «Dunyoning ishlari» qissasidagi ona obrazi o‘rtasida qanday o‘xshashlik bor?
8. Daftaringizga hikoyada ishlatilgan maqol va iboralarni yozib oling. Ularni yozuvchi qaysi maqsadda qo‘llaganini tushuntirib bering.
9. Shoikromning o‘g‘rilar uchun qo‘ygan tuzog‘i tufayli Umri xola qurbon bo‘ldi. Bu yerda Sizningcha kim qotil?
10. Umri xolaning harakatini o‘g‘rilik deb bo‘ladimi?
11. Hikoya asosida yoziladigan insho rejasini tuzing. Inshoda Umri xola, aka-uka Shoikrom va Shone‘mat, Xadicha obrazlarini tavsiflang.

Said AHMAD

(1920–2008)

Muhtaram o‘quvchi, yozuvchi Said Ahmad nomi Sizga tanishmi? Bir o‘ylab ko‘ring-a, Siz uni, albatta, taniysiz. «Kelinlar qo‘zg‘oloni» nomli spektaklni yoki kinofilmni har yili kamida ikki marotaba respublikamiz televideniyesi namoyish etadi. Siz uni ko‘rmagan bo‘lishingiz mumkin emas. Ko‘rgan bo‘lsangiz, demak Said Ahmad nomi ham Sizga ma‘lum. O‘zbekiston xalq yozuvchisi, «O‘zbekiston Qahramoni» Said Ahmad Husanxo‘jayev 1920-yilning 10-iyunida Toshkent shahrining «Samarqand darboza» mahallasida tug‘ilgan. Avval o‘rta maktabda, so‘ng Navoiy nomli pedagogika institutida o‘qigan. Bo‘lajak yozuvchining ilk mashqi – «Ishqi-boz» nomli hajviy hikoyasi o‘n olti yoshlarida «Mushtum» jurnalida chop etilgani uchun uning dastlabki ish faoliyati ham shu jurnal bilan bog‘liq.

Ikkinchi jahon urushi yillari Said Ahmad «Qizil O‘zbekiston» (hozirgi «O‘zbekiston ovozi») gazetasi tahririyatida, keyinroq «Sharq yulduzi» jurnalida ishladi.

O‘tgan asrning 50-yillari boshlarida yozuvchi ko‘plab ziyolilar qatorida qatag‘onga uchrab, «xalq dushmani» degan tuhmatlar bilan qamaladi. Bu siyosat qoralangandan so‘ng Said Ahmad ham nohaq jazodan ozod etilib, o‘z oilasiga qaytadi. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasida adabiy maslahatchi bo‘lib ishlaydi. Said Ahmadning birinchi kitobi «Tortiq» nomli hikoyalar to‘plami bo‘lib, 1940-yilda nashr etilgan. Shundan so‘ng uning «Er yurak» (1942-yil), «Farg‘ona hikoyalari» (1948-yil), «Muhabbat»

(1949-yil) to'plamlari, «Qadrdon dalalar» (1949-yil), «Hukm» (1958-yil) qissalari e'lon qilindi. Uning ijodida «Ufq» romani alohida o'rin tutadi. 60-yillarda bu asarning dastlabki ikki kitobi chop etilgan. Keyinroq uchinchi kitobi ham e'lon qilinib, trilogiya sifatida adabiyotimiz xazinasini boyitdi. Bu asar xalqimizning Ikkinchi jahon urushi arafasida, urush yillari va undan keyingi ilk davrlardagi hayoti, fidokorona mehnati, kurashlari, orzu-armonlarini badiiy aks ettiradi. 1988-yili adibning «Jimjitlik» romani nashrdan chiqadi. Said Ahmad 70–80-yillarda o'z hikoyalari asosida «Kelinlar qo'zg'oloni», «Kuyov» nomli pyesalar yozadi. Milliy teatrimizda ilk bor sahnalashtirilgan bu spektakllar xalqimiz o'rtasida juda katta shuhrat topib, hozirgacha teatrlar sahnasidan tushmay keladi. Bundan tashqari yozuvchining o'nlab hajviy hikoyalari televizion miniatyuralar teatri orqali, «Xandon pista» (1994-yil), «Bir o'pichning bahosi» (1995-yil) to'plamlari orqali xalqimizning ma'naviy mulkiga aylangan.

Said Ahmad keyingi yillarda yana bir qator yangi hikoyalar va xotiralar to'plamlari e'lon qildi. Ayniqsa, Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Mirtemir, Shuhrat, Saida Zunnunova, O'lmas Umarbekov kabi adabiyotimizning zabardast vakillari haqidagi xotiralari keng e'tirof topdi. Adibning ko'pgina asarlari xorijiy tillarga ham tarjima qilingan.

Said Ahmad 2008-yilda vafot etdi.

QOPLON

(hikoya)

Yangi hovli Tillayevga yoqdi. Yuklarni mashinadan tushirayotganda Qurbonboy bir gap aytib qoldi:

– Sizga endi it lozim, o'rtoq Tillayev. It uyning savlati bo'ladi. Albatta it boqing. O'zim g'alatisini topib beraman.

Tillayevning itga unchalik xushi yo'q edi, indamay qo'ya qoldi. Qurbonboy xotinlarning hayhaylashiga qaramay, polni ham o'zi yuvdi, gilamni ham o'zi olib chiqib, qoqib keldi.

– Iya, iya, biz turganda siz nega pol yuvarkansiz, opa? O'zimiz qotirib tashlaymiz. Men gilam qoqayin-u, siz tomosha qiling. Ammo-lekin itning g'alatisini boqish kerak. Ko'chadan kirgan odam kiroyi direktor bo'lsang, shunaqa it boq, deb havas qiladigan bo'lsin.

Qurbonboy uyni saranjom qilib bo'lgandan keyin ham darrov keta qolmadi. Hovlida ancha aylanib yurdi. It bog'laydigan joyni o'zi belgiladi.

– Yo'q, o'rtoq Tillayev, it masalasini bizga qo'yib beravering. Mana, itning joyi shu. Kichkinagina, ixchamgina uycha qurib berilsa, itning ham joni kirib qoladi. Xo'p, biz ketdik.

Qurbonboy ketdi.

– Bu kishi kim bo'ladilar? – dedi Tillayevning xotini orqasidan eshikni ilgaklab qaytarkan.

– Judayam anig'ini bilmayman, garajimizda ishlasa kerak. Ko'chishga mashina so'raganimda zavgar qarashib yuboradi, deb qo'shib bergan edi, – dedi Tillayev.

– Durust odamga o'xshaydi. Chaqqongina ekan.

Ertasi Tillayev ishdan qaytib yuvinayotganda Qurbonboy kattakon it yetaklab keldi. U itni ayvonning ustuniga boylab, iljaydi:

– Oti Qoplon, Tillayev aka. Odamning yaxshisini darrov taniydi. Sizga tez o'rganib ketadi. Ertaga yaxshilab uycha yasab berib ketaman. U qo'lini yuvib kelib, yarim soatcha itning ta'rifini qilib o'tirdi.

– It hamma gapni tushunadi, faqat jonivorning tili yo'q.

Qurbonboy bir so'zli kishi ekan, aytganini qildi. Tillayev ishga ketganida zambilg'altakda g'isht olib kelib, itga uycha yasab beribdi. Tillayev idoradan chiqib, endi mashinaga o'tiraman deb turganda, yugurib kelib qog'ozga o'rog'liq narsa uzatdi:

– Xo'jayin, Qoplonga nasiba. Kabobchi oshnamga tayinlab qo'ygan edim, suyakni begona qilma, deb.

– Qurbonboyingiz yaxshi odam ekan, – dedi xotini Tillayev uyga kelganda, – bechora jonini fido qivoraman deydi-ya. Bola-chaqali, kam-xarj odamga o'xshaydi. Imoratini yetti yildan beri bitkazolmasmish. Uncha-munchasiga qarashib yuboring.

Tillayev xotining gaplariga parvo qilmay choy ichardi.

Tillayev bilan Qurbonboy o'rtasida yaqinlik paydo bo'ldi. Bir kuni gap orasida u ro'zg'ordan orttirib uchastkasining tomini yopolmayotganligini aytib qoldi:

– Ayb o‘zimga, yoshligimdan shunaqaman, o‘zimga qaramayman, oshna-og‘aynilarning ishi bitsin, deyman. Ha, odam bolasidan shu qolar ekan. Bo‘lmasa, promkombinatda ham, raypoda ham oshnam bor, yuz-tagina shifer so‘rasam, yo‘q demaydi. So‘ramayman. Aslo so‘ramayman.

– Nechta shifer yetmayapti? – dedi Tillayev beparvo.

– Yo‘q, xo‘jayin so‘ramang. Siz bilan shu maqsadda oshno bo‘lmaganman. Bunaqa gapni aytsangiz uyingizga ikkinchi qadam bosmay ketaman.

Shu-shu bo‘ldi-yu, Tillayevning unga ixlosi oshib ketdi. Shundoq odam garajda mashina yuvib o‘tirmasin, deb uni garaj mudiriga muovin qilib qo‘ydi. Uyiga bir yuz saksonta shifer, o‘ttizta tunuka tushurib berdi. Qurbonboy ham har kuni tushlikka kelib, Qoplonni o‘ynatib ketishni tark qilmadi. Bu orada Tillayevning eski bod kasali tutib, yotib qoldi. Avvaliga Qurbonboy kelib uning holidan xabar olib turdi. Doktorlar endi bo‘lmadi, pensiyaga chiqing, deb maslahat berishgandan keyin Tillayev ministrlikka ariza yozib, ishdan bo‘shatishlarini so‘radi. Ministrlik uning talabini qondirib, o‘rniga boshqa direktor tayinladi. Qurbonboy o‘sha kuni kelib, Qoplonni aylantirgani olib chiqib ketdi-yu, qaytib kelmadi. Tillayev Qoplonga ancha o‘rganib qolgan ekan, to yarim kechagacha ikki ko‘zi to‘rt bo‘lib, itni poyladi. Yo‘q, Qoplon bedarak ketdi. Qurbonboy ham qorasini ko‘rsatmay qo‘ydi.

Oradan anchagina vaqt o‘tdi. Tillayev hassaga tayanib ko‘cha aylangani chiqdi. Bir mahal qarasa, ko‘chaning narigi betida Qurbonboy Qoplonni yetaklab yuribdi. Chaqirsa it qaradi-yu, Qurbonboy qaramadi. O‘sha kuni yangi direktor o‘g‘lining tug‘ilgan kuniga o‘tirish qilib berayotgan ekan. Tillayevga mashina yuboribdi. Er-xotin borishdi. Darvozadan kirishlari bilan yo‘lakda yotgan Qoplon ularni ko‘rib, dumini likillatib erkalandi.

– Bizning it qalay? – dedi yangi direktor.

– Bu itni taniyman, – dedi Tillayev va nariroqda yangi direktorning charm to‘nini tuflab artayotgan Qurbonboyga bir qarab, uyga kirib ketdi.

Savol va topshiriqlar

1. Sizningcha «Qoplon» hikoyasini yozishga yozuvchini nimalar undagan?
2. Hikoya qahramoni Qurbonboy yashash va tirikchilik o'tkazishning qanday yo'lini o'zi uchun kasb qilib olgan?
3. Qurbonboyning Qoplon haqidagi «Odamning yaxshisini darrov taniydi. Sizga tez o'rganib ketadi» degan ta'rifini uning o'ziga nisbatan qanday shaklda ishlatgan bo'lardingiz?
4. Qurbonboy Tillayevning xotinida o'zi to'g'risida ijobiy taassurot qoldirish uchun qanday yo'l tutgan bo'lishi mumkin deb o'ylaysiz?
5. Hikoyadagi «Bir mahal qarasa, ko'chaning narigi betida Qurbonboy Qoplonni yetaklab yuribdi. Chaqirsa it qaradi-yu, Qurbonboy qaramadi» degan tasvir orqali hikoya qahramoni va itning qanday xususiyatlari ifoda etilgan?
6. Korxonaga yangi tayinlangan rahbarning qanday odamligi haqida taassurot beruvchi o'rinlarni hikoyadan topib o'qing va uni izohlashga harakat qiling.
7. « – Bizning it qalay? – dedi yangi direktor.
– Bu itni taniyman, – dedi Tillayev...»
Mazkur suhbat zahirida yotgan ma'nolarni sharhlab bering-chi.
8. Hayotingizda Qurbonboyga o'xshagan kishilarga duch kelganmisiz? Agar Siz Qurbonboy o'rnida bo'lganingizda o'zingizga shu holatni ravo ko'rarmidingiz? Javobingizni izohlang.
9. Nima deb o'ylaysiz: hikoya qahramoni Qurbonboyga aynan shunday ism tanlangani tasodifmi yoki yozuvchining bundan ko'zlagan boshqa maqsadi bormi?
10. Qurbonboyga o'xshagan qahramonlar tasvirlangan yana qanday asarlarni eslay olasiz?

SOBIQ

Xoh ishonang, xoh ishonmang, birinchi kuniyoq to'qqiz tonna paxta teribman. Avvaliga o'zim ham hayron bo'lib qoldim. Tavba, shuncha paxtani o'zim terdimmi yo biron qo'shib qo'ydimi? Ertasiga bir qaytadan o'n g'ayrat bilan paxta terish mana bunaqa bo'ladi, deb ishga tushib ketdim. To'qqiz yarim bo'pti. O'sha kuni oblastdan, Toshkentdan muxbirlar bosib

ketdi. Ovozimni lentaga yozib, radiodan eshittirishdi. Televizorda ikki marta ko'rsatishdi. Hamma yoqni xat bosib ketdi. Bunaqa obro' kimning tushiga kiribdi, deysiz. Ruhim tetik, bir gapirib, o'n kulaman. Yo'talsam ham labbay deb turishadi. Raisimiz u yoqqa borsam u yoqqa, bu yoqqa borsam bu yoqqa ergashadi. Bechora meni yer-ko'kka ishonmaydi. Ikki gapining birida:

– O'zingni tut, katta-kichikning oldida sharmanda qilma. Sen bizning mash'alimizsan. Ha, shundoq, soqolingni kunda olib tur. Dazmol bosilmagan shim kiyma, – deb nasihat qilib turadi.

Ikki kundan keyin gazetaning birinchi betida chakkamda paxta qistirib kulib turgan suratim chiqdi. O'sha kuni rais Berdiali aka yap-yangi «Volga»sini ishlab turgan joyimga yuboribdi. Tez yetib kelsin, deb tayinlabdi. Obbo, bir gap bo'lganga o'xshaydi, deb ishni tashlab idoraga qarab ketdim. Borsam, rais oyog'i kuygan tovuqday bezovtalanib, kutib turgan ekan.

– Keldingmi, uka, tez bo'l. Kengashga ketasan. Poyezd bileting tayyor, uyingga borib kiyinib olgin-u, yo'lga chiq.

Ketdim. Kengash ertasi kuni ochilar ekan, uch kun oblastda qolib ketdim. Kelgan kunimoq to'ppa-to'g'ri dalaga chiqib, endi mashinaga yetay deb qolgan edim, yana o'sha «Volga» olib ketdi. Idora oldida usti yopiq yuk mashinasi turibdi. Idoraga kirishim bilan yetti-sakkiz odam atrofimni o'rab olishsa bo'ladimi. Kinochilar ekan. Paxta terishimni kinoga olamiz deb, atayin Toshkentdan kelishibdi. Raisning gapini qarang. Ummatalining mashinasida kinoga tushasan, o'sha tomonda paxta yaxshi ochilgan, kinoda chiroyli chiqadi, deb turib oldi. Ummatalining yeriga qarab ketdik. Kinochilar o'larcha ezma, shoshmagan odam bo'lishar ekan, ikki kun ovora qilishsa bo'ladimi, mana, chiqib qolsa ko'rasizlar, qandoq qilib mashina haydashimdan tortib, peshanamdagi terni qanaqa qilib, qaysi qo'l bilan sidirib olishimgacha apparatga olishdi.

Kinochilardan qutulib uyga holdan toyib keldim-u, kiyim-boshim bilan uxlab qolibman. Ertalab raisning o'zi uyg'otdi.

– Tez bo'l, kutib qolishdi.

– Tag'in kinomi? Kecha tamom qilishgan edi-ku!

– Yo'q, boshqa gap. Rayonga yangi qurilgan madaniyat uyining ochi-

lish marosimi bo'ldi. Ilg'or mexanizatorlardan bir kishi tabrik nutqi so'zlashi kerak. Sen gapirasan. Qani ketdik.

Gapni ham ammo-lekin bopladim. Kuniga nutq so'zlab turgandan keyin usta bo'lib ketarkansan. Rosa chapak bo'ldi. Ichkariga mehmonlar uchun joy qildirib qo'yishgan ekan. Artistlar bilan birga o'sha yoqqa kirdim. Rosa pivoxo'rlik bo'ldi. Uyga kelib yotgan edim, eshik taqillab qoldi. Chiqsam, soch qo'ygan, ingichka mo'ylovli bir yigit turibdi. Yelkasida bir metrli faner sumka.

– Xizmat uka, ishlari bormidi?

– Atayin o'zlarini yo'qlab keldim. Suratingizni ishlashim kerak. Vistavkaga qo'yiladi.

Undoq desam, bundoq dedi, bundoq desam, undoq dedi. Sira gapimga ko'nmedi. Janjallashib, raisning oldiga bordik. Rais koyib berdilar.

– Esing joyidami? Bu vistavkaga qo'yiladigan suratlarning ro'yxatini oblastdan tasdiqlashgan. Qani, darrov bo'l.

O'zingiz bilasiz, raisimizning gapini ikki qilib bo'lmaydi. Ishga tushib ketdim. Rassom tushmagur hali yosh, tajribasi kamroq ekan. Rosa to'qqiz kunda o'zimga o'xshatdi. Bu orada uyim xatga to'lib ketdi. Pioneerlar bilan uchrashuv, meditsina xodimlari bilan uchrashuv, mebel fabrikasi ilg'or ishchilari bilan uchrashuv... Albatta, bularga rais o'zi bilib muomala qildi-yu, ammo rayon o't o'chirish komandasining pensiyaga chiqayotgan keksa xodimini tabriklashni menga yuklab qo'ysa bo'ladimi. Bordim. Bularning tantanasi g'alati bo'larkan. Yolg'ondakam o't ketdi qilib, birdan gupur-gupur qilishdi. Biri suv sepyapti, biri bolta bilan eski yashiklarni parchalab tashlayapti. Rosa odam yig'ildi. Men uchinchi bo'lib so'zga chiqdim...

O'sha kuni shamollab qolgan ekanman. To'rt kun yotib oldim. Darmonim qurib ishga ketayotsam, rais qovoq-dimog'ini osiltirib, samovarning so'risida o'tiribdi. Indamay o'tib ketish uyat. Odobdan emas. Qo'rqa-pisa salomlashdim. U meni ko'rdi-yu ko'zlari yashnab ketdi.

– E, bormisan? Juda uzoq yotib olding-ku. Bu yoqda shuncha ish, shuncha joydan taklif. Sen bo'lsang, arzimagan kasalni bahona qilib yotibsan. Allaqayoqdan polvon kelayotgan emish, vokzalga chiqib kutib

oluvchilar ro'yxatining boshida sen turibsan. Shu bugun kech soat yetti-da poyezd keladi. Kechikmay yetib bor. Mashinani tayinlab qo'rganman.

Bir nima dey, desam, raisning fe'lidan qo'rqaman. Chidadim. Oxiri yorildim:

– Axir, rais buva, bu yoqda shuncha...

Aytdim-ku, rais og'iz ochgani qo'yamaydi deb, urishib berdi.

– Uncha-muncha odam qadam bosolmaydigan joylarga boryapsan. Noz qilma. Yigit kishining boshiga baxt bir qo'nadi. Qani tur, tayyor-garligingni ko'r. Fizkultura komitetidan telefon qilib, miyamni qoqib qo'limga berishdi. Uyaltirma-da, uka.

Xuddi soat yettida stansiyaga chiqdim. Poyezdning oltinchi vagoni. Eshigidan bo'yi salkam bir terak keladigan odam tushib kelyapti. Tikilib qaragam, bir yili domotdixga borganimda tarvuzni butun yutib o'yin ko'rsatgan polvon. Rayonimizga tosh o'ynashni ko'rsatgani kelgan ekan. To'rt kishi-to'rt kishi bo'lib yigirmata toshni sudrab tushurib qo'ydik. Stansiya bufetida jindek hozirlik ko'rib qo'yishgan ekan, o'tirishdik. Polvonni tabrikladik. Yaxshi kutib olganimizdan sevingan polvon oxirida so'zga chiqib, olti kishilikni bir qilib, kosaga quyib qadah ko'tardi. Hammamiz kayf qilib qolib, toshlar stansiyada qolib ketaveribdi. Qolsa qolavermaydimi, uni ko'taradigan mard qayoqda.

Mana, oktabr oyi ham oxirlab qoldi. Mashina terimi tugay deb turibdi. Harna bo'lsa ozroq terib olay, deb dalaga chiqsam, mashinam joyida turibdi. Bechorani biram chang bosibdiki, kimdir bo'r bilan yoniga «Kolxozimizning sobiq mexanizatori falonchi mavsumda bir hafta dalaga chiqib, shu mashinada paxta tergan» deb yozib ketibdi. Juda alam qildi.

Bunaqa beodob gap yozgan odamni topib rosa ta'zirini berardim-u, ishim tig'izroq edi-da. Axir bugun yosh drujinachilar¹ bilan rayon markazidagi somsapazlikni tekshirishimiz, kaloriyasini² aniqlashimiz kerak.

¹ **Drujinachilar** – tartib saqlash ishida ko'ngilli bo'lib qo'shilgan yosh bolalar.

² **Kaloriya** – lotincha issiqlik so'zidan. Bu o'rinda somsaning quvvati ma'nosida kelgan.

SAID AHMADNING HAJVIY HIKOYALARI HAQIDA

Adibning «Qoplon» hikoyasi satirik asarning yaxshi namunasi bo‘lib, kishilardagi xushomadgo‘ylik, laganbardorlik, o‘z manfaati yo‘lida andisha-mulohazaga bormay surbetlarcha ish tutishi, odamlarni amal kursisiga qarab munosabat ko‘rsatishi kabi yaramas illatlar tanqidiga bag‘ishlangan. Hikoyadagi Qurbonboy obrazi misolida yozuvchi o‘zini hali tanimagan rahbarlar pinjiga kirishning nozik yo‘llarini topib olgan, hech bir istiholasiz laganbardorligini oshkora ko‘rsatib, xo‘jayinining polini yuvib, gilamini ham qoqib berishdan orlanmaydigan, vaqti kelganda shartta yangi boshliqqa xizmat qilib ketaveradigan oriyatsiz, ablah bir shaxs qiyofasini ko‘rsatib beradi. Tillayev ham, uning xotini ham Qurbonboyning kimligini anglamay, ularga qilib yurgan xizmatini o‘zlaricha yaxshilikka yo‘yib yuradilar. Bu ish vaqtinchalik vazifa uchun qilinayotgan makkorlik ekanini tushunmaydilar. Shu bois Qurbonboyga ixlosi oshib, Tillayev uni mashina yuvuvchidan garaj mudiri muovini vazifasiga ko‘taradi, uyi tomini yopib olishi uchun anchagina shifer, tunuka tushurib beradi. Qurbonboy esa ishi bitguncha girdikapalak bo‘lib, har qanday mayda-chuyda oilaviy yumushlarni orlanmay bajarib, yangi boshliq tayinlanishi bilan Tillayev xonadonidan batamom yuz buradi. Xushomadining asosiy vositasi bo‘lgan it – Qoplonni olib ketib, yangi rahbarga ham xuddi avvalgiday alfozda taqdim qiladi. Uning surbetligi shu qadar kuchliki, Qurbonboy Tillayevni yangi boshliqnikida ko‘rib qolganida, nomiga bo‘lsa-da uyalmaydi ham. Hatto it eski xo‘jayinini tanib, dumini likillatib erkalangani holda Qurbonboy yangi rahbarning charm to‘nini artib turaveradi. Hikoya so‘ngida Tillayev Qoplonni ko‘rib, «Bu itni taniyman» desa-da, achchiq istehzo bilan aytilgan bu so‘zlarni asli Qurbonboyga qarab qo‘yib aytadi. Demak, «it» deb Qurbonboyning nazarda tutadi. Yozuvchi bu bilan Qurbonboylar kabi buqalamun kimsalar, ablah odamlarni jamiyatda, insonlar orasida o‘rni bo‘lishi kerak emas, degan g‘oyani ilgari suradi.

Said Ahmadning «Sobiq» nomli ikkinchi hikoyasi achchiq, alamlil kulgidan yiroq, hajviy, sof yumoristik yo‘nalishda. Yozuvchi voqeani asar qahramonining tilidan hikoya qilarkan, jamiyatimizda, halol kishilarning xatti-harakatlarida paydo bo‘layotgan dabdababozlik, nozarur yumushlarga

chalg'ib, kulgili vaziyatlarga tushib qolishi kabi nuqsonlar ustidan yengil kuladi. Katta maqsadlar yo'lida intilayotgan yaxshi bir mehnatkash insonni asrab-avaylash, uning kuchidan oqilona foydalanish, har bir odam o'z o'rnida bo'lib, o'z vazifasini sidqidildan bajarishi lozimligi kabi masalalar hajviy yo'sinda tasvirlangan vaziyatlar orqali anglashiladi.

Sho'rolar davrining turg'unlik zamonlarida har narsani mafkuraga bog'lash odat tusiga kirgan edi. Hikoya qahramoni ham paxta terishda jonbozlik ko'rsatib, hech kutilmaganda dabdababozlikning nishoniga aylanadi. Eng ilg'or paxtakor deb, asosiy ishini yig'ishtirib, turli kerak-nokerak majlis, kengash, yig'ilishlarga borishga majbur bo'ladi. Endi dalaga chiqaman deganda, bir kinochilar, bir rassomlar kelib g'animat vaqtini behuda o'tkazadi. Yozuvchi bu xatti-harakatlarning bema'nilashib ketganini ta'kidlash uchun kulgining mubolag'a, lof kabi badiiy tasvir vositalarini qo'llaydi. Ya'ni paxtakor qahramon rayon o't o'chirish komandasining pensiyaga chiqayotgan kekxa xodimini tabriklashga yuboriladi. Tarvuzni butun yutib, o'yin ko'rsatadigan polvonni qutlashga chiqadi. Oxiri yosh drujinachilar bilan rayon markazidagi somsapazlarni tekshirgani o'tlanadi. Xullas, yozuvchi kulgili vaziyatni mubolag'a priyomi orqali yanada kuchaytirib, o'quvchida shodon qahqaha paydo qiladi va bu bilan jamiyat rivojiga xalaqit berayotgan mayda nuqson, kamchiliklarga e'tiborni qaratadi.

Har ikki hikoyada ham yozuvchi badiiy tilning xalqona, nozik qochirimli, shirali, ko'p ma'noli xususiyatlaridan keng foydalanadi.

Nazariy ma'lumot

BADIY ASARDA KULGI HAQIDA TUSHUNCHA

Kulgi turli janrdagi asarlarda uchrashi mumkin bo'lgan hodisa, holat. Biror voqea tarkibida yoki biror obraz tasvirida kulgi, kulgili holatlar bo'lishi mumkin. Kulgi o'z o'rnida mahorat bilan, me'yorli qo'llanilsa, har qanday asarga hayotiylik, o'quvchiga qiziquvchanlik, yengil kayfiyat bag'ishlaydi. Bunday asarlarga kitobxon ehtiyoji ham katta bo'ladi.

Odatda, mutaxassislar badiiy asardagi kulgini ikki yo'nalishga ajratadilar – satira va yumorga.

Satira soʻzi yunoncha turli, aralash degan maʼnolarni anglatib, badiiy asarda keng maʼnoda kishilardagi yoki maʼlum bir jamiyatdagi nuqson va kamchiliklarni keskin tanqid qilish, masxaralab bartaraf etish maqsadida qoʻllaniladi.

Yumor ingliz tilidagi namlik, suyuqlik soʻzidan olingan boʻlib, u keng maʼnoda badiiy adabiyotda yengil kulgi qoʻzgʻash, hazil-mutoyiba sifatida qoʻllaniladi. Bunda ijodkor ayrim nuqsonlar ustidan kinoya-kesatiqsiz doʻstona, xayrixohlik bilan kuladi. Voqea-hodisalarning, jamiyatdagi insonlarning hech bir nuqsonsiz boʻlishini istab, ularni inkor etmagan holda zukkolik, topqirlik, hozirjavoblik, hazil-askiya bilan munosabat bildiriladi.

Said Ahmadning Siz yuqorida oʻqigan ikki hikoyasi oʻsha ikki yoʻnalishda yaratilgan asarlardir. Jamiyatdagi turli illatlar, nuqson va kamchiliklar, odamlar oʻrtasidagi kulgili munosabatlar, har xil toifa xarakterlar mazkur hikoyalarning bosh mavzusidir.

Dramatik asarlarda, ayniqsa, komediya va tragikomediyalarda kulgining ikki xil koʻrinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bular xarakter kulgisi va holat kulgisidir. Ularning birinchisi asar qahramonlarining xarakteriga, tabiatiga xos boʻlgan kulgi hisoblansa, ikkinchisi asarda tasvirlanayotgan vaziyatlar, holatlardan kelib chiqadigan kulgidir. Agar rus yozuvchisi Gogolning «Revizor» komediyasida koʻproq holat kulgisiga guvoh boʻlsak, oʻzbek dramaturgi Sharof Boshbekov qalamiga mansub «Temir xotin» komediyasining bosh qahramoni Qoʻchqor oʻz xarakterining bagʻoyat ajabtovurligi bilan har bir epizodning kulgili tus olishiga sababchi boʻladi.

Savol va topshiriqlar

1. Said Ahmadning hayoti va ijod yoʻli haqida soʻzlab bering.
2. «Kelinlar qoʻzgʻoloni» spektakli va kinofilmini koʻrganmisiz? Koʻrgan boʻlsangiz taassurotlaringizni soʻzlab bering.
3. «Sobiq» hikoyasi qahramoni qanday odam?
4. Rais obraziga taʼrif bering.
5. Yozuvchi kulgili vaziyatni kuchaytirish uchun qanday tasviriy vositalardan foydalanadi?
6. Yumorning satiradan qanday farqi bor? Misollar bilan tushuntiring.

Musa JALIL

(1906–1944)

Dunyo adabiyotida shunday siymolar borki, ular nafaqat ijodiy faoliyati, balki insoniy matonati bilan ham kelgusi avlodlarga ibrat namunasi bo‘lib qolgan. Yurtimizni mo‘g‘ul bosqinchilaridan himoya qilish janglarida mardlarcha halok bo‘lgan buyuk mutafakkir Najmiddin Kubro, bir qo‘lda yarog‘, bir qo‘lda qalam bilan temuriylar saltanatini qayta birlashtirmoq uchun cheksiz jabr-u jafolar chekkan Bobur Mirzo, insoniyatni fashizm atalmish vabodan qutqarish yo‘lida qurbon bo‘lgan chex shoiri Yulius Fuchik shular jumlasidandir.

Yuqori sinf tarix darslarida Siz 1939–1945-yillari bo‘lib o‘tgan Ikkinchi jahon urushi, uni boshlagan fashist yetakchilarining kirdikorlari haqida batafsil ma‘lumotga ega bo‘lasiz, albatta. Biz bugungi mavzuni yoritmoq uchun bu urush to‘g‘risida qisqacha ma‘lumotni Sizga eslatib o‘tmog‘imiz lozim.

XX asrning 30-yillari boshida Germaniya davlati boshqaruvini Adolf Gitler rahbarligidagi bir guruh harbiylar qo‘lga oladi. Ular dunyo mamlakatlarini o‘ziga bo‘ysundirish, boshqa xalqlarni qullikka muhtalo qilishdek yovuz niyatni ko‘zlashar edi. Shu maqsadda yirik armiya tuzishdi, uni eng zamonaviy qurol-aslaha bilan ta‘minladilar. Butun mamlakat aholisi o‘rtasida «faqat nemis millatigina «oliy irq»qa tegishli, boshqa xalqlar o‘z mehnati va boyliklari bilan unga xizmat qilishi lozim» degan

vayronkor g'oya keng targ'ib qilindi. Shu tarzda «fashizm» deb atalgan shafqatsiz mafkura dunyoga keldi.

1939-yilning 1-sentabrida Gitler boshchiligidagi fashistlarning Polshaga hujum qilishi, 3-sentabrda esa Angliya va Fransiyaning Germaniyaga urush e'lon qilishi bilan Yevropa qit'asida Ikkinchi jahon urushi alangasi yoqildi. Olti yil davom etgan bu dahshatli urush olovi Yevropaning deyarli barcha mamlakatlarini, Ukraina, Belorussiya, Rossiya, AQSh, Yaponiya singari davlatlarni o'z komiga tortdi. Urush natijasida jami 60 dan ortiq mamlakatdan 60 million nafardan ko'proq odam hayotdan bevaqt ko'z yumdi. Minglab shahar va qishloqlar, yuz minglab korxonalar kuyib kul bo'ldi. Bir so'z bilan aytganda, mazkur urush tarixdagi eng katta va eng halokatli urush sifatida insoniyat boshiga cheksiz qayg'u-alamlar olib keldi.

Ikkinchi jahon urushining asosiy janglari Germaniya va sobiq Sho'rolar davlati (SSSR) o'rtasida bo'lib o'tgandi. U 1941-yilning 22-iyun kuni saharda Germaniyaning hujumi bilan boshlanib, 1945-yilning 9-may kuni Berlin shahrining olinishi bilan yakuniga yetgan.

Nemis qo'shini Moskva ostonasiga qadar bostirib kelar ekan, ko'plab harbiylar va tinch aholi vakillarini asir olar, ularni turli joylarda qurilgan konsentratsion lagerlarga – qamoqxonalariga jo'natar edi. Mazkur qamoqxonalarda odam bolalari hayvondan-da battarroq sharoitda, ochlik va xo'rlikda saqlanar, eng qora va og'ir ishlarga majbur qilinar, kichkina bahona bilan o'ldirib tashlanar edi. Ana shunday lagerlardan biri Germaniya poytaxti Berlindagi Moabit turmasi sanalgan. Shu qamoqxonaga 1942-yilning iyun oyidagi janglarda yaralanib, fashistlar qo'liga asirlikka tushgan iste'dodli tatar shoiri Musa Jalil ham keltiriladi...

Musa Mustaf o'g'li Jalilov – Musa Jalil 1906-yilning 15-fevralida Rossiyaning Orenburg gubernasida dehqon oilasida dunyoga keladi. U dastlab ovuldagi boshlang'ich maktabda savod chiqaradi. Oilasi shaharga ko'chib kelgach, Orenburgdagi mashhur «Husayniya» madrasasida tahsilini davom ettiradi. Musa talaba tengdoshlari orasida o'zining izlanuvchanligi, ko'p narsaga qobiliyatli ekani bilan ajralib turar edi. Uning

ilk she'ri Turkiston fronti nashri hisoblangan «Qizil yulduz» gazetasida 1919-yilda bosilib chiqadi. Shundan so'ng birin-ketin ommalashib bo'rayotgan turli gazeta va jurnallarda shoirning qator she'rlari va dostonlari e'lon qilinadi.

Musa Jalil 1925-yilgacha yozgan asarlarini jamlab «Biz boramiz!» nomi ostida she'rlar va dostonlardan iborat dastlabki to'plamini o'quvchilarga hadya etadi. 1929-yilda «O'rtoqqa», 1934-yilda esa «Ordenli millionerlar» nomli kitoblari chop etiladi. O'z bilimi va tajribalarini oshirish maqsadida Moskva davlat universitetining adabiyot fakultetiga o'qishga kirgan Musa Jalil 1931-yilda uni muvaffaqiyatli bitiradi.

Shoir 1940-yilda yaratilgan «Xat tashuvchi» nomli poemasida xat tashuvchi yigit Temirbulat bilan dehqon qiz Fayro'zaning sof muhabbatini, samimiy insoniy kechinmalarini yorqin she'riy bo'yoqlarda aks ettirgandi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Musa Jalil serqirra iste'dod egasi edi. U Moskva davlat konservatoriyasi huzurida tashkil qilingan tatar opera studiyasi repertuarining badiiy mukammal asarlar bilan ta'minlanishida alohida faollik ko'rsatadi. Dastlabki tatar milliy operalarining yaratilishiga shoirning o'zi munosib hissa qo'shadi. Uning bastakor Jiganov bilan hamkorlikda yaratgan «Oltin soch» operasi butun mamlakatda katta dovrug' qozongani, davlat mukofoti bilan taqdirlangani buning yorqin dalilidir.

Keyinchalik Musa Jalil Tatariston yozuvchilari uyushmasiga rahbarlik qilar ekan, ona yurtida ijod qilayotgan shoir-yozuvchilar boshini qovushtirish, ularning badiiy mahoratini oshirish borasida samarali ish olib bordi.

Afsuski, Yevropa sarhadlarida boshlangan urush bu ijodkorning ham barcha rejalarini ostun-ustun qilib yubordi.

O'z o'rnini urush maydonlarida deb bilgan Musa Jalil jangchilar o'rtasida ma'rifiy targ'ibot ishlarini olib borar, front gazetalarida harbiy muxbir sifatida turli xabar, maqola va badiiy asarlari bilan faol ishtirok etardi. Shoirning shu yillari nashr etilgan «Okopdan xatlar» nomli kitobiga jamlangan she'rlarida bo'layotgan urushning butun dahshati ro'yirost tasvirlangandi.

1942-yilning yozida Volxov daryosi bo'yida kechayotgan shiddatli janglar paytida Musa Jalil og'ir yaralanadi va dushman qurshoviga tushib qoladi. U fashistlar qo'liga tirik taslim bo'lishni sira istamasdi. Biroq:

Taqdir kuldi, o'lim tegmasdan
O'tib ketdi, qilmadi jur'at.
Netay, axir so'nggi minutda
Pistoletim qildi xiyonat...

Netay, axir do'st pistoletim
So'nggi so'zdan to'sat bosh tortdi.
Kishan soldi dushman qo'limga
Va erksizlik qa'riga otdi.

(«Kechir, yurtim!» she'ridan)

Shu kundan e'tiboran shoirning tutqunlikdagi mashaqqatga to'la hayoti boshlandi. U fashistlarning turli qamoqxonalarida chidash mumkin bo'lmagan qiynoqlarga solindi, xo'rlik va haqoratlarini boshdan kechirdi. Ruhan matonatli ijodkor turfa millat vakillaridan iborat mahbuslar orasida o'zining dushmanga nafrat, kelgusi ozod va yorug' kunlarga ishonch bilan yo'g'rilgan da'vatlari, she'rlari bilan tanildi. Uning bu faoliyatidan xabar topgan fashistlar, nihoyat, shoirni Berlinga olib kelishib, Moabit turmasining zax va qorong'i, bir kishilik xonasiga tashlashadi...

Urushdan keyin Moabit turmasidan qutulib chiqqan belgiyalik partizan Andre Timmermans ismli kishi Brussel (Belgiya)dagi konsulxonaga she'rlar bilan to'lgan bir yon daftarni olib keladi. U mazkur daftar qamoqxonadagi yaqin do'sti, tatar shoiri Musa Jalilga tegishli ekanini aytib, ijodkorning o'zi fashistlar tomonidan vahshiylarcha o'ldirilganini so'zlab beradi. Daftarda Musa Jalilning o'limi oldidan yozib qoldirgan quyidagi vasiyati ham bor edi:

«Tatarcha yozuvni taniydigan va bu daftarni o'quvchi do'stga.

Bularni tatarlarning taniqli shoiri Musa Jalil yozib qoldirdi. Uning tarixi bunday... 1942-yilda urushga ketib ham ... asirlikda ko'p azoblar tortib qirq o'limdan qolib, oxirida Berlinga keltirildi. Berlinda yashirin

siyosiy uyushmada qatnashuvda ayblanib, qo'lg'a tushdi va turmaga qamaldi. Balki uni o'lim jazosiga hukm etarlar. U o'lar. Ammo uning asirlikda va tutqunlikda yozgan 115 she'ri bor. U shular uchun qayg'uradi. Shuning uchun 115 she'rning 60 tasini bo'lsa hamki ko'chirib qoldirishga tirishdi. Ammo bu kitob qo'lingga tushsa, she'rlarni yaxshilab, diqqat bilan oqqa ko'chirib saqla, ham urushdan so'ng Qozonga xabar qilib, tatar xalqining marhum shoirining she'rlari, deb nashr ettir. Mening vasiyatim shu! Musa Jalil, 1943-yil dekabr».

Bu vasiyatnoma yozilganidan keyin oradan bir oy o'tib – 1944-yilning yanvarida tatar xalqining asl farzandi shoir Musa Jalil fashistlar tomonidan qatl etildi.

ISHONMA

Senga mendan xabar bersalar,
«U yiqildi charchab», – desalar,
Yo'q, ishonma, jonim!
Bu so'zni –
Do'stlar aytmas, yaqin ko'rsalar.

Bayrog'imga qon bilan yozgan
Ontim undar olg'a borishga!
Haqqim bormi hech qoqilishga,
Haqqim bormi charchab-horishga?

Senga mendan xabar bersalar,
«U Vatanni sotdi» desalar,
Yo'q, ishonma, jonim!
Bu so'zni –
Do'stlar aytmas, meni sevsalar.

Yurtdan ketdim yurtni, seni deb,
Men kurashdim qonli har damda.

Yurtni, seni qo'limdan bersam,
Nima qolar menga olamda?

Senga mendan xabar bersalar,
«Musa o'ldi endi» desalar,
Yo'q, ishonma, jonim!
Bu so'zni –
Do'stlar aytmas, meni sevsalar.

Tuproq ko'mar tanni, ko'molmas
O'tli qo'shiq to'lgan ko'nglimni.
«O'lim» deyish mumkinmi axir,
Yengib o'lgan bunday o'limni?

Musa Jalilning «Moabit daftari»ga kirgan bu she'ri 1943-yilning 20-noyabrida, o'limidan ikki oygina oldin yozilgan. Guvohi bo'lganimizdek, uning har bir bandi shoirning so'nggi yillardagi taqdirini o'zida mujassam etadi. Birinchi va ikkinchi band og'ir jangda qattiq yaralanmasin, dushman qurshovini yorib chiqishga urinayotgan, tanasidan mador ketib borayotganiga qaramay, ruhi taslim bo'lishni istamayotgan jangchi kechinmalarini aks ettiradi. Bilasizki, har bir askar harbiy xizmatga kirar ekan, ont – qasamyod qabul qiladi. Unda qanday sharoitga tushmasin, qanday qiyinchiliklarga duchor bo'lmasin, o'z vazifasini ado etishga, yurtiga va xalqiga sadoqatli bo'lishga qasam ichiladi. She'r qahramonining esa bu qasamga qanchalar sodiqligini ontga berilgan ta'rif orqali bilib olamiz: «Bayrog'imga qon bilan yozgan ontim...»

Demak, bu jangchi qasamyodni shunchaki yodlab takrorlagan emas. U o'z ontiga shu qadar sodiqlik, bundan avvalgi janglar davomida bayrog'iga tomgan qoni bilan ham buni isbotlagan.

Avval aytganimizdek, 1942-yilning iyun oyida Musa Jalil dushman qo'lga asir tushgach, undan oilasiga, yor-do'stlariga xat-xabar kelishi birdan to'xtab qoladi. Bunday paytda askarning yaqinlariga telegramma orqali «bedarak yo'qoldi» degan xabar yuborish rasm bo'lgan edi. Ayrim

og'ziga kuchi yetmaganlar, shunday taqdirga duchor bo'lgan askarlar haqida «har qalay, dushmanga sotilib ketgan bo'lsa kerak» qabilidagi badgumon gaplarni tarqatishdan ham toyishmasdi. Ayni holatni ko'ngli bilan sezgan shoir she'rning uchinchi-to'rtinchi bandida bunga o'zining qalb javobini beradi. Bu javob o'zining qat'iyati, mantig'i bilan kishini to'la ishontiradi. Darhaqiqat, yurtidan shu yurtini, yurtdoshlarni deb qonli jangga ketgan chinakam fidoyi inson ona Vatanini yog'iyga sotishi mumkinmi?! Shoir qalbidagi bu vatanparvarlik, yurtga muhabbat hissi shunday badiiy ifodasini topganki, u o'zgalar yuragida ham ayni hisslarning kuchayishiga sabab bo'ladi:

Yurtini, seni qo'limdan bersam,
Nima qolar menga olamda?

Asarning eng yuqori pardasi, albattaki, uning so'nggi bandlari hisoblanadi. Musa Jalil – hayot hodisalarini chuqur idrok etuvchi ijodkor, o'zining fashistlar qo'lidan osonlikcha qutula olmasligini, balki, aziz umri mana shu tutqunlikda xazon bo'lishi ehtimolligini o'ylamasligi mumkin emas edi. Qolaversa, dushman ham o'z changalida oddiy odam emas, balki fashizm kirdikorlarining tub mohiyatini teran anglaydigan, agar qamoqxonadan tirik chiqib ketsa, bu yerda ko'rgan-kechirganlarini dunyo afkor ommasiga oshkor qilishi mumkin bo'lgan qalami o'tkir ijodkor turganini yaxshi bilardi. Shu tufayli ham fashistlar shoirni xufiyona o'ldirishni maqsad qilgan edilar. Ularning bu niyatini ichdan his qilgan Musa Jalil o'limni mardonavor qarshi oladi, uning qoshida tiz cho'kmaydi. Garchi o'zining jonsiz vujudi tuproqqa qorishib ketsa-da, misralar aro uning o'lmas ruhini o'zida mujassam etgan she'r-u dostonlari mudom tirik bo'lishini bashorat qiladi. She'rning so'nggi misralari esa Musa Jalilning butun hayoti va ijodiga qo'yilgan go'zal badiiy obida bo'lib qoldi:

«O'lim» deyish mumkinmi axir,
Yengib o'lgan bunday o'limni?

Darhaqiqat, shoirning «Moabit daftari»ida kuylangan erkin hayotga chanqoqlik, insoniyatning baxtli kelajagiga ishonch hissi Musa Jalilning

har qanday o'limni dog'da qoldirganidan yorqin dalolatdir. Shu daftardan o'rin olgan «Qushcha» nomli she'rida qamoqxonaning tikanli simiga kelib qo'ngan erkin qushchaga murojaat qilib, shoir:

Uch, qushcha, hur
Qo'shig'im bo'lib! –
Shudir sendan so'nggi tilagim.
Tanim qolsin bunda (Tan nima?)
Ona yurtga borsin yuragim, –

deya kuylagan edi. Uning o'lim oldidan qilgan orzusi ro'yobga chiqdi. Shoir she'rlarida ifoda etilgan o'tli tuyg'ular, go'zal insoniy hislar nafaqat yurti va o'z yurtdoshlari, balki jahonning ko'plab xalqlari yuragiga yetib bordi, millionlab qalblarda aks sado berdi. Jumladan, o'zbek kitobxoni Musa Jalilning «Moabit daftari» to'plamini (tariimon – Mamarasul Bohoyev) va boshqa asarlarini o'z ona tilida o'qib, ko'ngliga jo qildi.

Savol va topshiriqlar

1. Musa Jalilning hayoti va ijodi qanday davrda kechdi?
2. Shoirning serqirra faoliyati o'z ichiga nimalarni qamrab oladi?
3. «Moabit daftari»ning yaratilish tarixini so'zlab bering.
4. Bu qo'lyozmaning taqdiri qanday kechgan ekan?
5. «Ishonma» she'rida shoirning qanday kechinmalari badiiy ifodasini topgan?
6. Nima sababdan shoir
«Bu so'zni –
Do'stlar aytmas, meni sevsalar» deya ishonch bilan ta'kidlaydi?
7. Musa Jalil taqdiriga o'xshash taqdirli ijodkorlardan yana kimlarni bilasiz?
8. Uyda «Musa Jalil – matonatli ijodkor» mavzusida yozma ish yozib, o'qituvchingizga taqdim eting.

XALQ QO‘SHIQLARI

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» asarida san’atning barcha turlari qatori milliy qo‘shiqchiligimiz tarixi, uning bugungi kundagi rivojlanishi masalalariga ham alohida diqqat qaratilgan. Yurtboshimiz ta’kidlaganidek, «... kuy-qo‘shiqqa, san’atga muhabbat, musiqa madaniyati xalqimizda bolalikdan boshlab, oila sharoitida shakllanadi. Uyida dutor, doira yoki boshqa cholg‘u asbobi bo‘lmagan, musiqaning hayotbaxsh ta’sirini o‘z hayotida sezmasdan yashaydigan odamni bizning yurtimizda topish qiyin, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi» (141-bet).

Bu jihatdan xalq qo‘shiqlarining o‘rni va ahamiyati beqiyosdir. Qo‘shiqlar xalq poetik ijodining eng qadimiy va ommaviy shakllaridan biridir. Siz har kuni radio, televizor orqali o‘nlab, yuzlab qo‘shiq tinglaysiz. O‘zingiz biror-bir yoqimli qo‘shiqni xirgoyi qilib yursangiz ham ajab emas. Biroq ularni farqlay bilish kerak.

Qo‘shiqlar yaratilish manbayi, tinglovchilarning qaysi qatlamiga bag‘ishlangani, mavzulariga ko‘ra har xil. Tariximizda xalq qo‘shiqlarining ko‘plab turlari mavjud bo‘lgan: ov qo‘shiqlari, mavsum qo‘shiqlari, to‘y qo‘shiqlari («Yor-yor»), aza qo‘shiqlari (marsiya) kabi. Bundan tashqari bolalarga mo‘ljallangan alla, ovunchoq qo‘shiqlar, o‘yin qo‘shiqlari («Boychechak», «Oq terakmi, ko‘k terak») ham keng tarqalgan.

Siz bilan biz tanishmoqchi bo‘lgan *xalq qo‘shiqlari* kundalik hayotimizni bezovchi ko‘ngil mulki hisoblanadi. Xalqimiz o‘z quvonchini, shodligini yoki g‘am-hasratini qo‘shiqlarda yorqin aks ettirgan. Xalq

og‘zaki bisotidan lirik qo‘shiqlar va termalar yillar davomida sayqallanib bizgacha yetib kelgan va hozir ham sevilib ijro etilyapti.

Xalq qo‘shiqlarida milliy urf-odatlarimiz nafislik va nazokat bilan aks ettiriladi. Kundalik hayotda onalarimiz allani kanda qilmay kuylayotganlari yoki to‘ylarimizning «Yor-yor»siz o‘tmayotganligi buning isbotidir.

Qo‘shiq – jon ozig‘i. Uni tinglaganingizda ruhingiz yengil tortadi, jon orom oladi. Buning asosiy sababi mazkur qo‘shiqlar xalqning jonli tilini o‘zida mujassam etgani, rang-barang xalqona iboralar bilan bezalib, ularning hikmat darajasiga ko‘tarilgani bilan izohlanadi. Tabiat va uning farzandi bo‘lmish inson ruhiyatidagi mushtarak jihatlar, ona tabiatdagi har bir o‘zgarishning odamlar kayfiyatiga ta’sir qilishi, kishilar o‘z hayotini tevarak-atrof hodisalari bilan chambarchas bog‘liq holda tasavvur qilishi bu qo‘shiqlarda yaqqol aks etadi. Agar e’tibor bersangiz, xalqimiz insonning tug‘ilishidan tortib to bu dunyoni tark etish marosimigacha o‘z tuyg‘ularini mana shu qo‘shiqlar orqali ifoda etadi.

Bugungi kunda respublikamizning turli viloyatlarida faoliyat ko‘rsatayotgan folklor ansambllari tomonidan o‘zlari mansub bo‘lgan hududga xos qadimiy qo‘shiqlarni qayta tiklash, ularga yangi-yangi jilvalar berib boyitish borasida samarali ishlar olib borilmoqda. Hatto iste’dodli estrada xonandalari repertuaridan ham bu qo‘shiqlar munosib o‘rin egallayapti. Yurtimizda har yili keng nishonlanadigan Navro‘z bayrami tantanalarida esa xalq qo‘shiqlarining eng sara namunalari kishilar qalbiga bahoriy kayfiyat, ertangi kunga komil ishonch tuyg‘ularini singdirmoqda.

Quyida e’tiboringizga havola etilayotgan xalq qo‘shiqlari biz ta’riflagan buyuk ummondan tomchilar, xolos. Ularni o‘qing, kuylang, toki ko‘nglingiz zavq-u shavqqa to‘lsin.

BOYCHECHAK

Boychechagim boylandi,
Qozon to‘la ayroni.
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayronidir.

Qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.

Boychechakni tutdilar,
Tut yog'ochga osdilar.
Qilich bilan choptilar,
Baxmal bilan yopdilar.

Qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.

CHITTIGUL

Chittigul-e, chittigul,
Etagingga gul bosay.
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

Qo'ling qo'lbog'da bo'lsin,
Beling belbog'da bo'lsin.
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

Tapir-tupur ot keldi,
Chiqib qarang – kim keldi?
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

Aravada un keldi,
Childirmada gul keldi.
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

Gul yaxshi-yu gul yaxshi,
Gulning popugi yaxshi.
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

O'rtada o'ynagan qizning
Haydar kokili yaxshi.
Hay-yu, chittigul,
Hay-yu, chittigul.

BOSHHINAM OG'RIYDI

- Onajon, onajon!
Boshginam og'riydi-ya.
– Boshginangdan onang aylansin,
Nimalarga og'riydi-ya?
- Bozorlarda bo'lar ekan,
Zargarlarda turar ekan,
Uning oti tillaqosh,
O'shanga og'riydi-ya!
- Onajon, onajon!
Bo'yniginam og'riydi-ya.
– Bo'yniginangdan onang aylansin,
Nimalarga og'riydi-ya?
- Bozorlarda bo'lar ekan,
Zargarlarda turar ekan,
Uning oti bo'yintumor,
O'shanga og'riydi-ya!
- Onajon, onajon!
Quloqqinam og'riydi-ya.
– Quloqqinangdan onang aylansin,
Nimalarga og'riydi-ya?
- Bozorlarda bo'lar ekan,
Zargarlarda turar ekan,
Uning oti oltin isirg'a,
O'shanga og'riydi-ya!

QO'SHIQ VA UNING TURLARI HAQIDA TUSHUNCHA

Qo'shiq – qadimiy lirik janr hisoblanib, kuyga solib aytishga mo'ljallab yoziladi. Qo'shiq, odatda, ikki xil bo'ladi: xalq qo'shiqlari va yozma adabiyot namunasi bo'lgan qo'shiqlar.

Xalq qo'shiqlari juda qadimiy tarixga ega. Ular dastlab mehnat jarayonida paydo bo'lgan. Qo'shiqlarda xalqning orzu-umidlari, zavq-shavqi, quvonch va iztiroblari mujassamlashgan.

Qo'shiq yozma adabiyot janri sifatida ham mashhur. Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Feruz, Ogahiy, Muqimiy, Furqat va boshqa mumtoz shoirlarimizning she'rlari xalqimizning sevimli qo'shiqlariga aylanib ketgan. Hamza, Hamid Olimjon, Turob To'la, Po'lat Mo'min, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Omon Matchon, Usmon Azimov singari ijodkorlar asarlarining qo'shiq qilib kuylanishi yozma adabiyot bilan qo'shiq janrining bir-biriga naqadar aloqadorligini isbotlaydi.

Xalq qo'shiqlari haqida gapirar ekanmiz, ular ko'pchilikning his-tuyg'ularini umumlashtirgan holda, yakka shaxs kechinmalari orqali aks ettiriladi.

Xalq qo'shiqlari har bir joyning jug'rofiy tuzilishi, iqlimiga, urf-odatlariga, o'tkaziladigan marosimlariga monand tarzda o'sha yurtning turli yoshdagi vakillari tomonidan yaratiladi va ijro etiladi. Bu borada bolalar og'zaki ijodi ham salmoqli o'rinni egallaydi. Dastlab, kattalar tomonidan bolalar uchun qo'shiqlar ijod qilingan bo'lsa, keyinchalik bolalarning o'zlari kuylagan qo'shiqlari, termalar vujudga kelgan.

Masalan, bahor elchisi boychechakka bag'ishlangan qo'shiqlarni, qizaloqlar aytadigan «Chittigul» kabi qo'shiqlarni bolalar maroq bilan kuylaganlar. Bolalar qo'shiqlari shakl jihatdan nihoyatda oddiy, o'ziga xos ohangdorlikka egadir. Bolalar tilidan aytilgan qo'shiqlar, o'z ma'nomohiyati bilan aytuvchilarning ruhiy olamida yuz berayotgan tovlanishlarni, qo'shiq mazmunida ifodalangan sodda, samimiy, beg'ubor tuyg'ularni tarannum etadi. Shuning uchun ham ular o'z soddaligi bilan dilga yaqin, ta'sirchan.

Marosim qo'shiqlarida to'y, aza va boshqa marosimlar bilan bog'liq

holatlar tasvirlanadi («Yor-yor», «Kelinsalom», «Kuyovsalom» kabi). Mehnat qo‘shilari esa turli mehnat jarayonlari bilan bog‘liq. Masalan, xirmon yanchishda «Xo‘p hayda», «Maydagul», sigir, qo‘y, echkilarni sog‘ishda, buzoq, qo‘zi, uloqlarni emizishda «Xo‘sh-xo‘sh», «Turey-turey», «Churey-churey» kabi xalq qo‘shilari dehqon va chorvadorlar ish faoliyatini o‘zida aks ettiradi.

«Boychechak» qo‘shig‘i odatda bahor faslida ijro etilgan. Boychechak gulining qo‘shiqqa solib aytilishi tasodifiy emas. Chunki bu gul bahor darakchisi. Qishloq bolalari ushbu gulni ko‘tarib uyma-uy qo‘shiq bilan suyunchi so‘rab borishgan, xonadon sohiblari bolalarga hadyalar berishgan. Boychechakni ko‘rgan keksalar uni ko‘zlariga surtishgan. Negaki, boychechak bahorga yetib kelganlikning shukronalik belgisi sifatida qabul qilingan.

«Boychechak» qo‘shig‘ining to‘rt, olti, sakkiz qatorli ko‘rinishlari mavjud. Qo‘shiq bolalarga xos sodda, samimiy, hazil-mutoyiba tarzidagi misralar bilan boshlanadi:

Boychechagim boylandi,
Qozon to‘la ayrondi.
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayrondir.

Boychechak – ijobiy obraz, u yoshlik, jo‘shqinlik ramzi. U bolalarning bahor faslidagi birinchi qo‘shig‘i hisoblanadi. Bu qo‘shiq baland ovoz bilan aytiladi. Naqarot tarzida takrorlanadigan qismi jamoa bo‘lib kuyiladi:

Qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.

Qo‘shiq matnidagi «boychechakni tutdilar, tut yog‘ochga osdilar» deyilishining ma‘nosiga e‘tibor beraylik.

Ma‘lumki, xalqimizda tut daraxti muqaddas hisoblanadi. Xalq tut daraxti mevasini sevib iste‘mol qiladi. Uning tanasidan taroq, bola uchun beshik yasashadi. Boychechak xalq orasida ramziy ahamiyatga ega bo‘lib, unda chuqur ma‘no bor. Uni «tutadilar», «tut yog‘ochga osadilar»,

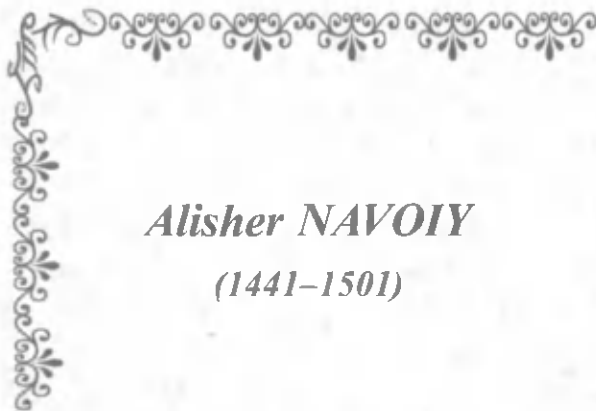
«qilich bilan chopadilar», «baxmal bilan yopadilar». Xalqda o‘z kuchi bilan qiynalib maqsadga erishsa, «Axir u qattiq yerdan qatalab chiqqan boychechakning o‘zi-da» deyishadi. Bu ifodalarning barchasida boychechak mehnatkash inson ramzi ekanligiga ishora qilinadi.

Siz o‘rganishingiz kerak bo‘lgan «Chittigul» qo‘shig‘i ham bolalar ijodiga xos bo‘lib, kichik yoshdagi qizaloqlar ijro etishadi. Bu qo‘shiq bahorni eslatgani uchun ham mavsum qo‘shig‘i hisoblanadi. Qizlar bu qo‘shiqni ijro etganda uning ohangiga mos harakatli o‘yin o‘ylab topadilar. Qizlar juft-juft bo‘lishib, kaftlarini bir vaqtda bir-biriga urib, aylanishib, yana urishtirib qo‘shiq aytadilar. «Chittigul-o chittigul» deyilganda qizlar yuzma-yuz turadilar. Qo‘llari ma‘lum tartib bilan bir-birlariga qarsillab tegib, chiroyli ohang kasb etadi. «Hay-yu, chittigul» deyilganda, qizlar bir xil maqom bilan turgan joylarida gir aylanadilar. Qo‘shiq matni juft-juft matn va naqarotdan iborat bo‘ladi.

Xullas, bolalarning mavsumiy qo‘shiqlari aytilishi, ijro uslubi bilan ko‘plab o‘ziga xosliklarga ega, ya‘ni ma‘lum faslda o‘tkaziladigan marosimlar, harakatli o‘yinlar bilan bog‘liqdir. Muhimi, bu xildagi qo‘shiqlar o‘tmishimizni, uzoq ajdodlarimizning turmush tarzi, dunyoqarashi va orzu-istaklarini o‘rganishda katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. «Qo‘shiq – jon ozig‘i», «Qo‘shiq – ko‘ngil mulki» deganda nimani tushunasiz?
2. Qo‘shiqlar yaratilish manbayi, mavzulari, kimlarga mo‘ljallanganiga qarab har xil dedik. Buni tushuntirib bering.
3. Xalq qo‘shiqlari qanday xususiyatlarga ega?
4. Qaysi qo‘shiqlarni o‘yin qo‘shiqlari deya olamiz?
5. Mavsum qo‘shiqlari sirasiga qaysi qo‘shiqlar kiradi?
6. «Boychechak» qo‘shig‘i nima haqda? Sharhlang.
7. Kitobingizdagi qaysi qo‘shiqni savol-javob qo‘shig‘i deya olamiz?
8. Biror-bir xalq qo‘shig‘ini yod oling va uni kuylashga harakat qiling.

Alisher NAVOIY

(1441–1501)

Aziz o‘quvchi, Siz buyuk bobokalonimiz hazrati Alisher Navoiy haqida ko‘p eshitgansiz, kitoblar o‘qigansiz va balki atoqli yozuvchi Oybekning «Navoiy» romani asosida suratga olingan ko‘p qismli videofilmni ham tomosha qilgansiz. Qolaversa, o‘tgan yilgi adabiyot darslarida hazratning hayoti va ijodiy faoliyatiga oid ma‘lumotlarni qunt bilan o‘rgangansiz. Har yili 9-fevralda shoirming tavallud ayyomi Toshkent shahridagi Milliy bog‘ hamda yurtimizning turli go‘shalariga o‘rnatilgan haykallari poyiga gullar qo‘yib, ul zot xotirasini yod etish an’anaga aylanganini ham bilasiz. Nima uchun shoir bobomizga shunday ehtirom va e’zoz bildiramiz? Asarlarini qayta-qayta nashr etib, keng targ‘ib qilamiz? Chunki «Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g‘ururi, sha‘n-u sharafini dunyoga tarannum qilgan o‘lmas so‘z san’atkoridir. Ta‘bir joiz bo‘lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so‘zlovchi biron-bir inson yo‘qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e‘tiqod bilan qaramasa»¹.

Darhaqiqat, bobomizning mustaqillik yillarida nashr etilgan yigirma jildlik mukammal asarlari to‘plamiga kirgan she‘r-u dostonlari, ilmiy va tarixiy asarlari, xotira va yozishmalari ruhiy dunyomizni nihoyatda boyitadigan, aql-tafakkurimizni charxlaydigan, yurtimiz tarixi va uning

¹ Islom Karimov. «Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch». T., «Ma‘naviyat», 2008, 47-b.

buyuk siymolari haqida juda qimmatli ma'lumotlar beradigan asarlardir. Mazkur asarlarning orasida besh ulug'vor dostonni o'z ichiga olgan «Xamsa», ayniqsa, alohida e'tiborga sazovor. Siz avvalgi sinflarda bobomizning ijodiy faoliyatlari bilan tanishganingizda «Xamsa» yaratish juda mushkul, ammo sharaflı hodisa hisoblanganini, jahon adabiyotida faqat ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy, hind adibi Xisrav Dehlaviy va fors-tojik adabiyoti namoyandasi Abdurahmon Jomiyga, o'zbek hamda boshqa turkiy adabiyot vakillari orasida esa faqat Alisher Navoiyga nasib etganini bilib olgansiz.

Savol va topshiriqlar

1. Alisher Navoiy hazratlarining xalqimiz ma'naviy hayotida tutgan o'rni haqida so'zlab bering.
2. Nima uchun biz har yili 9-fevral kunini bayram sifatida nishonlaymiz?
3. Alisher Navoiy siymosi aks etgan qanday badiiy kitob va boshqa san'at asarlarini bilasiz?
4. «Xamsa» so'zi qanday ma'noni anglatadi va «Xamsa» yaratgan qaysi ijodkorlarni bilasiz?

«MAHBUB UL-QULUB»dan

T a n b i h (11)

Saxovat va himmat bobida

Saxovat insoniyat bog'ining borvar shajaridur, balki ul shajarning mufid samaridur. Odamiylik kishvarining bahri mavjvari, balki ul mavj bahrining samın gavhari. Saxovatsiz kishi – yog'insiz abri bahor va royahasiz mushki totor. Mevasiz yig'och hamon-u o'tun hamon va yog'insiz bulut hamon-u tutun hamon. Saxosiz kishi birla gavharsiz sadafning bir hukmi bor. Dursiz sadaf bila o'lub qurug'on kashafg'a ne e'tibor.

Saxiy bulutdur – ishi xirmon, balki maxzan bermak. Baxil mo'rdur – da'bi xo'sha balki dona termak. Himmat ahlig'adur saxovat ixtisosi va bu ikki sharif sifat valoyat xosi. Saxovat odamig'a badandur va himmat anga

ruh va himmat ahlidin olamda yuz ming futuh. Himmatsiz kishi er sonida emas, ruhsiz badanni kishi tirik demas. Oliy himmat shohbozedur baland parvoz va behimmat sichqon sayyode yurutachi toz. Shunqor maskani shohning bilagi, yurutachi maqomi o'laksaning sassig' badani va so'ngagi.

Arslon ishi sayd urub sibo'ni to'yg'ormoq va sichqon varzishi diram o'g'urlab, tugunni axtarmoq. Sohibi himmat muflisliq bila past bo'lmas, himmatsiz ganj topsa, biyiklarga hamdast bo'lmas. Chinor ilgi xolilig'idin biyikligiga ne nuqson va tufroqqa nihon ganjlari bila ne ulvi shon. Himmat ahlig'a agarchi biyik kavkabdur, ammo saxovatg'a necha martabadur.

Isrof saxo emas va itlofni ma'no ahli saxo demas. Haq molin kuydurganni devona derlar va yorug' kunda sham'i kofuriy yoqqonni aqldin begona derlar. Mubohot uchun bermak xudnamoliq va aning bila o'zin saxiy demak behayoliq. Ulki el ko'rmaguncha bermas – laimdur, saxiy emas. Tilab berganni ham saxodin yiroq bil; ibrom bila bergandin bermaganni yaxshiroq bil. Birta o'tmakni ikki bo'lub, yarmin bir ochg'a berganni saxiy de; o'zi yemay barin muhtojga berganni axiy de.

T a n b i h (12)

Hunarlarni topmoq – yedurmakdur va ayblarni yopmoq – kiydurmaqdur. Mahallida bergan eski chortora to'n – saxovat va bemahal bergan zarboft chorqab – shaqovat. Desangki, taoming zoye' bo'lmag'ay – yedur va tilasangki, libosing eskirmagay – kiydur. Saxo tariyqin mazkur bo'lg'on so'z-la angla, ammo karam oyini va futuvvat rusumi o'zga angla.

T a n b i h (18)

Hilm zikrida

Hilm inson vujudining favoqihlig' bog'idur, odamiylik' olamining javohirlig' tog'i. Hilmni havodis daryosida kishilik kemasining langari desa bo'lur va insoniyat mezoni toshig'a nisbat qilsa bo'lur. Axloq shaxsning og'ir baholig' libosidur va ul libos jinsining sangin debosi. Muxolif nafslar sarsari uchurmoqdin asrag'uvchi va munofiq, bulhavaslar harzasi tundbodi sovrurmoqdin saqlag'uvchi. Xaloyiqdin kishiga mujibi

ta'zim va e'zoz va akobirdin asog'irg'a boisi iltifot va imtiyoz. Necha ulug' kishi tamasxur va tiybat qilsa, aning qoshida beshukuh va viqor. Nechakim, musin kishi hazl va xiffat ko'rguzsa, aning qoshida beshafqat va bee'tibor. Ammo davron bog'ining xas va xoshakoyinlari va yeldek besabot va tamkinlari ko'ziga hilm ahli og'irliqqa mansub va garon jonliq bila ma'yubdurlar. Quyundek tufrog'ni havog'a sovururlar va sabuksorliq bila boshlarin ko'kka yetkururlar. Tog' paykorin ayog' ostig'a olmoq oyinlari va dasht ajzosin havog'a sovurmoq tamkinlari. Yeldek har eshikdin kirarga orlari yo'q, o'tdek otashdonlig'idin o'zga shiorlari yo'q. Yel agarchi lola tojin uchurg'ay, ammo qiyo kamarig'a neta olg'ay. O't agarchi tog' etagin kuydurgay, ammo quyosh axgarig'a nechuk yeta olg'ay?..

Ammo yel agar ko'kka yetsun, sabukbordur va bemiqdor va tog' agar tufroqqa botsunki, sohibviqordur, hilm-shior. Aning zimnida o'tqa yoqqudek xas-u xoshok, munung javfida shoh tojig'a tikilgudek la'li otashnok.

Bayt:

Og'irliq vaznidindur seldin g'amsiz Hiriy tog'i,
Yengillik fartidin barbod erur qomg'oq yafrog'i.

T a n b i h (22)

Mazlumg'a baxshoyish ko'rguzki, zolimdin osoyish ko'rgaysan. Zerdastlarga naf' yetkur, agar tilasangki, zabardastlardin zarar ko'r-magaysan. Xiradmand muxolafatdin qochar va muvofaqatg'a muloyamat eshigin ochar. Zanbur g'avg'osidin nish mutasavvardur va asal savdosidin no'sh muyassar.

T a n b i h (30)

Har kimki, birov bila yordur yoki yorlig' da'viysi bordur, kerakkim, o'ziga ravo tutmog'onni yorig'a ravo tutmasa, ko'p nimakim o'ziga ham ravo tutsa, anga tutmasa. Bas mashaqqatkim, andin ruhg'a alam yetar, kishi ani o'z jism-u jonig'a tajviz etar. Ammo ani yorig'a taxayyul qila olmas, agar taxayyul qilsa, vahshatidin hayoti qolmas.

Qit'a:

Yor uldurki, har nechakim o'ziga
Istamas, yorig'a ham istamagay.
O'zi istarki, yor uchun o'lgay,
Ani munda sherik aylamagay.

T a n b i h (48)

Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz. Harzago'ykim, ko'p takallum surgay, itdekdurkim, kecha tong otquncha hurgay. Yamon tillik andoqkim, el ko'ngliga jarohat yetkurur, o'z boshig'a ham ofat yetkurur. Nodonning muvahhish harzag'a bo'g'zin qirmog'i – eshakning jihatsiz qichqirmog'i. Xo'shgo'ykim, so'zni rifq va musovo bila aytg'ay, ko'ngulga yuz g'am keladurg'on bo'lsa, aning so'zidin qaytg'ay. So'zdadur har yaxshiliqni imkoni bor, munda debdurlarki, nafasning joni bor. Masihokim, nafas bila o'lukka jon berdi, go'yo bu jihatdin erdi.

Makruheki, harzasi tavil va ovozi karihdur, o'zi savti bila qurbaqag'a shabihdur. Ahli saodatlar ruhbaxsh zulolig'a manba' ham til, ahli shaqovatlar nahs qavqabig'a matla' ham til. Tiliga iqtidorlig' – hakimi xiradmand; so'ziga ixtiyorsiz – laimi najand. Tilki fasih va dilpazir bo'lg'ay – xo'broq bo'lg'ay, agar ko'ngul bila bir bo'lg'ay.

Til va ko'ngul xo'broq a'zodurlar insonda; savsan va g'uncha marg'ubroq; rayohindurlar bo'stonda. Odame til bila soyir hayvondin mumtoz bo'lur va ham aning bila soyir insonga sarafroz bo'lur. Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidur.

T a n b i h (49)

Tildin azubat dilpisanaddur va liynat sudmand. Chuchuk tilki, achchig'liqqa evruldi, zarari om bo'ldi, qandniki, muskir boda qildilar, harom bo'ldi. Chuchuk so'z sof ko'ngullarg'a qo'shdur, barcha atfol tab'ig'a muloyim halvofurushdur.

Bayt:

Xush so'zga kim o'lsa mast-u behush,
Sharbat aro zahrni qilur no'sh.

T a n b i h (50)

Har kimki, so‘zi yolg‘on, yolg‘oni zohir bo‘lg‘och uyolg‘on. Yolg‘onni chindek aytqovchi suxanvar – kumushni oltun ro‘kash qiluvchi zargar. Yolg‘on afsonalarda uyqu kelturguvchi, yolg‘onchi uyquda takallum surguvchi. Yolg‘on aytguvchi g‘aflatdadur. So‘zning asnofi bag‘oyat cho‘qdur, yolg‘ondin yamonroq sinfi yo‘qdur.

T a n b i h (108)

Safar manofii zikrida

Arzi sokin qayda va sipehri davvor qayda va turobi mutamakkin qayda va kavkabi sayyor qayda?!

Ul biri sukundin xoksorlar poyandozi bo‘ldi va bu biri taharrukdin sarafrozlar sarafrozi.

Ranj va mashaqqat moyayi tavozu’ va adabdur va safar ranj va mashaqqatg‘a sabab.

Safar ko‘rayi gudoz va so‘zdur va ul gudoz va so‘z erning vujudi oltunig‘a iyoranduzdur.

Safar mahjurlarni matlubig‘a yetkurguvchi va mahrumlarni murod uyig‘a kivurguvchi va xomlarni pishirguvchi va taomlarni singurguvchi. Olam g‘aroyibidin bahra yetkurguvchi va ofarinish ajoyibig‘a ittilo’ berguvchi.

Buzurgvorlar mazorati fayzig‘a musharraf va mukarram bo‘lmoq safardin va fayzosor eranlar xizmatig‘a muazziz va muhtaram bo‘lmoq safardin. Solikning atvoriga andom berguvchi safar, ko‘ngulning har sari havo qilurig‘a orom berguvchi safar. Musofirni manozillardan boxabar qilg‘uvchi ul, ul marohilg‘a rahbar qilg‘uchi ul. Issiq-sovuqdin jong‘a intiboh berguvchi ul, achchig‘-chuchukdin ko‘ngulni ogoh qilguvchi ul. Safar vodiysida musofir ayog‘ig‘a dard-u balo tikanlari ko‘p sonchilur, lekin har tikandin maqsud guli ochilur. Yo‘l emgagi shiddatidin badani ko‘p tovshalur va vujudi rohravlar ayog‘ig‘a to‘shalur va a‘zosi ul ayog‘ ostida ushalur, ammo ko‘ngli buzug‘lug‘lari yasalur va ruhi ko‘zgusi safo olur.

Har kishvarning oroyishini va har manzilning osoyishini safar ahlidin so‘r va musofirdin ko‘r. Safar qilmag‘on orom farog‘atin qayda bilsun va g‘urbat chekmagan vatanda kom rafohiyatin ne nav’ ma‘lum qilsun. Daryoki sokindur, suyidin yutsa bo‘lurmu va ro‘dkim mutaharrikdur, zuloli tarkin tutsa bo‘lurmu? Taharruk ahlig‘a hayotdin asardur va jamodot xayli tiriklik nishonasidin bexabar.

T a n b i h (110)

Yaxshidin yomonlar ham yomonlig‘ ko‘z tutmas; yaxshi yomonlarga ham yaxshilig‘ni unutmas. Yaxshiliq qila olmasang, yomonliq ham bore qilma. Yaxshiliqdin yomonlig‘ni yaxshiroq bilmasang, yaxshilarga qo‘shul, yaxshiliq tebrasiga evrula olmasang, yaxshilar tebrasiga evrul.

«MAHBUB UL-QULUB» ASARIDAN OLINGAN NAMUNALARNING NASRIY BAYONI

Hurmatli o‘quvchilar, guvohi bo‘lganingizdek, Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asaridan keltirilgan ayrim namunalarning o‘ziyoq buyuk mutafakkirning ham she‘riy, ham nasriy uslubda birdek yuksak asarlar yarata olish iqtidoriga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Hikoya tarzining ravonligi, badiiy san’atlar bilan bezalgani, fikr va qarashlarning aniq ifoda etilishi matnning shavq bilan o‘qilishiga zamin yaratadi. Lekin Sizning bilim va tajribalaringiz mazkur asardagi barcha so‘zlarni to‘liq anglash uchun hozircha yetarli emas. Shundan kelib chiqib, asardan olingan parchaning bugungi adabiy tilimizdagi matnini e‘tiboringizga havola etish foydali bo‘ladi, deb o‘ylaymiz.

T a n b i h (11)

Saxovat va himmat to‘g‘risida

Saxovat insoniyat bog‘ining hosildor daraxti, balki u daraxtning foydali mevasidir. Saxovat odamiylik mulkining mavj urib turgan dengizidir, balki u to‘lqinli dengizning bebaho gavharidir. Saxovatsiz odam – yog‘insiz

bahor bulutiga va hidi yo‘q mushk-anbarga o‘xshaydi. Mevasiz daraxt ham bir-u, o‘tin ham bir; yog‘insiz bulut ham bir-u, tutun ham bir. Saxovatsiz odamdan ichida gavhari bo‘lmagan sadafning farqi yo‘q; dursiz sadaf bilan qurib qolgan toshbaqa chanog‘ining farqi yo‘q... Saxiy bulutdir, xirmon-xirmon don hosili, balki xazina beradi; baxil chumolidir, don-dun, mashoq teradi. Himmat ahlining ixtisosi – saxovatdir; bu ulug‘ sifat – pokiza kishilarga xosdir. Odam bir badan bo‘lsa, himmat uning jonidir; himmatlilardan olam ahli uchun yuz ming sharaf va shukuh yetishadi. Himmatsiz kishi – er sonida emas; jonsiz badanni hech kim tirik demas. Oliyhimmat odam – balandparvoz lochindir; behimmat – sichqon ovlovchi kalxatdir. Shunqorning maskani – shohning bilagidir; kalxatning joyi o‘limtikning sassiq badani va so‘ngagidir.

Arslonning maqsadi – ov qilib, och yirtqichlarni to‘yg‘azmoq; sichqonning harakati – don o‘g‘irlab, tugun axtarmoq. Himmat egasi – qashshoq bo‘lsa ham tubanlik qilmas; himmatsiz odam – xazina topsa ham buyuklarga teng bo‘lmas. Chinor daraxti bo‘sh qo‘lli bo‘lsa-da, uning yuksakligiga nuqson yetmaydi; yer tagida yashirinib yotgan xazinaning tuproqqa foydasi tegmaydi. Himmatli kishilarning darajasi yuksakdir; ammo saxiylikning darajasi bir necha barobar yuksakdir.

Isrof qilish – saxiylik emas; o‘rinsiz sovurishni aqlli odamlar saxiylik demas. Halol molni kuydirganni – devona deydilar; yorug‘ joyda sham yoqqanni aqldan begona deydilar. Maqtanish uchun mol bermog‘ – o‘zini ko‘z-ko‘z qilmoq va shunday qilib o‘zini «saxiy» demoq – behayolik bilan nom chiqarmoq. Kimki xalqqa ko‘rsatib ehson bersa, u pastkash, saxiy emas. Tilagandan so‘ng berishlik ham saxovatdan yiroqdir, qistash natijasida bergandan – bermagan yaxshiroqdir. Bitta kulchani ikki bo‘lib, yarmini och odamga berganni – saxiy deb, o‘zi yemay, hammasini muhtoj odamga berganni – axiy do‘st deb bil.

T a n b i h (12)

Yaxshiliklarni topmoq – yedirmoqdir; ayblarni yashirmoq – kiydirmoqdir. Zarur vaqtida berilgan eski chopon va bo‘z to‘n – saxovat;

bemahal hadya qilingan zarbof chopon – yaramaslikdir. Ovqatim uvol bo‘lmasin desang – yedir; libosim eskirmasin desang – kiydir.

Saxovat qilish yo‘lini shu aytilgan gaplardan angla; ammo oliyjanoblik va mardlik rasmlari bundan boshqachadir.

T a n b i h (18)

Hilm to‘g‘risida

Hilm (muloyim tabiatlik) inson vujudining xushmanzara mevalik bog‘idir va odamiylik olamining javohirga boy tog‘idir. Yumshoq ko‘ngillilik – hodisalar to‘la dengizdagi kishilik kemasining langari desa bo‘ladi va insoniyat qadrini o‘lchaydigan tarozining toshiga tenglashtirsa ham bo‘ladi.

Hilm – axloqli odamning qimmatbaho libosi va u kiyim turlarining eng chidamli matosidir. U – yomon nafsni daydi shamol uchirishidan asraguvchi va ikkiyuzlama munofiqlarning behuda harakatidan himoya qiluvchi.

Hilm natijasida odam xaloyiqning izzat-hurmatiga sazovor bo‘ladi; hilm tufayli kattalardan kichiklarga iltifot va marhamat yetishadi.

Katta kishilar yoshlarni masxara va kulgi qilsa, ular qoshida o‘zi shuncha obro‘siz va bachkana tuyuladi; yoshlar ham kattalarga nisbatan hazil va yengiltaklik qilsa, uning qoshida uyatsiz va e‘tiborsiz bo‘ladi.

Bu davr bog‘ining xas-xashak singari odamlari, shamoldek betayin, yengiltak kishilari oldida hilm ahli go‘yo og‘ir tabiatli va yomon fe‘lli deb kamsitiladilar. Ularning o‘zlari esa, quyundek tuproqni havoga to‘zitadilar va yengiltabiatlari bilan boshlarini go‘yo ko‘kka yetkazadilar. Tog‘ jussasini oyoq osti qilmoq – odatlari; dala-dashtlardagi zaralarni havoga sovurmoq – bularning salobatlari. Bunday odamlar yeldek har eshikdan kirishga or qilmaydi; o‘tdek otashdonni qizdirishdan o‘zga ishni bilmaydi. Yel – garchi lolaning tojini uchiradi, ammo tog‘ qoyalari kamariga qanday ta‘sir qila oladi? O‘t – tog‘ etagidagi xas-xashaklarni kuydirishi mumkin, lekin quyosh uchquniga qanday tenglasha oladi?..

Yel – agar ko'kka yetsa ham, baribir yengil va qadsiz; tog' – agar tuproqqa botsa ham salobatlidir. Yelning orasida o'tga yoqiladigan xas-xashaklar bor; hilm mazmunida esa, shoh tojiga qadalgudek cho'g' kabi qizil la'l bor.

Bayt:

Hiri tog'i og'ir bo'lgani uchun uni sel bossa ham tashvishi yo'q,
To'zg'oq o'simligining yaprog'i yengil bo'lgani uchun shamolda
barbod bo'ladi.

T a n b i h (22)

Mazlumga yaxshilik qilsang – zolimdan omonda bo'lasan. Agar kuchlilardan zarar ko'rmayin desang, kuchsizlarga foyda yetkaz. Aqli bor odam janjallashishdan qochadi; do'stlashish uchun kelishuvchilik eshigini ochadi. Arining g'uvullashida, nayza sanchishi xavfi bor; asalarining g'ovurida bolga muyassar bo'lish imkoni bor.

T a n b i h (30)

Har kim birov bilan do'st-yor bo'lsa yoki do'st-yorlik da'vosini qilsa, o'ziga ravo ko'rmaganni unga ham ravo ko'rmasligi kerak; ba'zi narsalarni o'ziga ravo ko'rsa hamki, yoriga ravo ko'rmasligi lozim. Ko'p mashaqqatlardan kishi ruhiga alam yetadi, jism-u joni bunga toqat qiladi. Ammo bunday mashaqqat do'sti boshiga tushishini xayoliga ham keltira olmaydi. Mabodo xayoliga keltirgudek bo'lsa, dahshatdan hayoti so'nadi.

Qit'a:

Yor uldirki, o'ziga ravo ko'rmagan narsani
Yoriga ham ravo ko'rmagay.
O'zi yori uchun o'lmoqqa tayyor esa-da,
Lekin yorini bu ishda sherik qilmagay.

T a n b i h (48)

Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz. Ko'p, bemaza so'zlaydigan ezma – kechalari tong otguncha tinmay huradigan itga o'xshaydi. Tili yomon

odam – xalq ko‘nglini jarohatlaydi, o‘z boshiga ham ofat yetkazadi. Nodonning vahshiylarcha baqirmog‘i – eshakning bemahal hangramog‘i. Xushsuxan odam yumshoqlik bilan do‘stona so‘z aytadi; ko‘ngilga tushishi mumkin bo‘lgan yuz g‘am – uning so‘zi bilan daf bo‘ladi. So‘zda har qanday yaxshilikning imkoni bor, shuning uchun ham aytadilarki, «nafasning joni bor...»

O‘zi xunuk, gapi bema‘ni, ovozi yoqimsiz odam qurbaqaga o‘xshaydi. Baxt bag‘ishlovchi toza ruh manbayi ham til; yomonliklar keltiruvchi nahs yulduzining chiqar joyi ham til. Tilini tiyolgan odam – donishmand oqil; so‘zga erk bergan odam – beandisha va pastkash. Til shirin va yoqimli bo‘lsa yaxshi; til bilan dil bir bo‘lsa yana yaxshi. Til bilan dil – insondagi eng yaxshi a‘zoldir. Bo‘stonda – gulsafsar, gulg‘uncha va rayhonlar eng yoqimli gullardir.

Odam – tili bilan boshqa hayvonlardan imtiyozlidir. Uning tili orqali boshqa odamlardan afzalligi bilinadi. Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma‘qul bo‘lib chiqsa – tilning ofatidir.

T a n b i h (49)

Til shirinligi – ko‘ngilga yoqimlidir; muloyimligi esa – foydali. Chuchuk til achchiqqa aylansa ko‘pchilikka zarari tegadi; qanddan may tayyorlansa harom bo‘ladi. Shirin so‘z sof ko‘ngillar uchun asal kabi totlidir; bolalar uchun muloyim tabiatli odam – halvofurush kabi sevimlidir.

Bayt:

Yaxshi so‘zga kim mast-u behush bo‘lsa,
Sharbat ichida zaharni totli qiladi.

T a n b i h (50)

Har kimningki so‘zi – yolg‘on, yolg‘onligi bilingach, uyatga qolgon; yolg‘onni chindek gapiruvchi so‘z ustamoni – kumushga oltin qoplab sotuvchi zargar. Yolg‘on-afsonalar bilan uyqu keltiruvchi yolg‘onchi – uyquda alahlovchi. Yolg‘on gapiruvchi g‘aflatdadir; so‘zning bir-biridan farqi ko‘pdir, ammo yolg‘onroq turi yo‘qdir.

Safarning foydalari to'g'risida

Turg'un yer qayda-yu, aylanuvchi osmon qayda? Bir joyda turgan tuproq qayda-yu, sayr etib yuruvchi yulduz qayda? Biri qimirlamay turgani uchun kishilar oyog'i ostida poyandoz bo'ldi; ikkinchisi esa, harakatda bo'lgani tufayli, yuksaklarning yuksagi bo'ldi.

Azob va mashaqqat tavoze va adabning negizidir. Safar esa ranj-mashaqqatga sababdir. Safar – erituvchi va kuydiruvchi ko'radir. U erish-kuyish esa er kishining vujud oltinini toblab xom gildan tozalovchidir.

Safar – ayriliqqa uchraganlarni maqsadiga yetkazuvchi va mahrumlarni murod uyiga olib kiruvchidir. Safar – xom odamlarni pishiruvchi va taomlarni singdiruvchidir. Safar kishilarni olam ajoyibotlaridan bahramand qiladi, g'aroyibotlar dunyosidan xabardor qiladi.

Aziz kishilarning mozorlarini ziyorat qilish fayziga musharraf va mukarram bo'lmoq ham safardan; fayzli, ulug' zotlar xizmatida izzat va hurmat topmoq ham safardan. Yo'lovchining yurishiga quvvat beruvchi ham safar va ko'ngliga har tomonga borish zavqini soluvchi ham safar. Musofirni turli joy va manzillar bilan tanishtiruvchi ham u; dunyoni kezish yo'liga soluvchi ham u. Issiq-sovuqda jonga orom beruvchi ham u; achchiq-chuchukdan ko'ngilni ogohlantiruvchi ham u.

Safar vodiysida musofirning oyog'iga ko'p dard-u balo tikanlari sanchiladi, lekin har qadalgan tikandan bir maqsad guli ochiladi. Yo'l mashaqqati zarbidan kishining a'zoyi badani qaqshaydi; vujudi yo'lovchilar oyog'i bilan toptaladi va har a'zosi u oyoqlar ostida ushaladi. Ammo, ko'nglining vayronligi tuzaladi va ruhi ko'zgusi ravshan tortib, jilo topadi.

Har o'lkaning go'zalligi, har manzilning osoyishtaligini safarda yuruvchilardan so'ra va musofirlardan eshit. Safar qilmagan orom olish farog'atini qaydan bilsin? Musofirlik azobini chekmagan vatandagi hayotning qadrini qaydan anglasin? Oqmaydigan dengiz suvini ichsa bo'ladimi? Oqar daryoning zilol suvlaridan ichishni tark etsa bo'ladimi?

Odam uchun doim harakatda bo'lish – hayotlikdan asardir; jonsiz mavjudotlar – tiriklik nishonasidan bexabardir...

T a n b i h (110)

Yaxshi odamdan yomonlar ham yomonlik kutmas; yaxshi odam yomonlardan ham yaxshilikni ayamas.

Yaxshilik qila olmasang – yomonlik ham qilma. Yaxshilikni yomonlikdan yaxshiroq deb bilmasang, yomonroq deb ham bilma. Yaxshilik qilishni bilmasang, yaxshilarga qo‘shil; yaxshilik atrofida aylana olmasang, yaxshilar atrofida aylan.

ALISHER NAVOIYNING HIKMATLI SO‘ZLARI VA «MAHBUB UL-QULUB» ASARI HAQIDA

Siz hazrat Alisher Navoiy ijodini qancha ko‘p o‘rgansangiz, shunchalik ko‘p ibrat, hayotiy saboq olasiz. Bular, o‘z navbatida, hayotingiz davomida juda asqotadigan, Sizni to‘g‘ri yo‘ldan borib, yaxshi inson bo‘lib yetishishingiz, obro‘-e‘tibor qozonishingizga ko‘maklashadigan saboqlardir. Ulug‘ mutafakkir bobomizning qay bir asarini olmaylik, unda insonning ma‘naviy tarbiyasi bilan bog‘liq biron fikr, hikmat uchramasdan qolmaydi. Hikmatli so‘z, pand-u o‘git Sharq adabiyotining qon-qoniga singib ketgan. Asli adabiyot so‘zidagi «adab» o‘zagining ma‘no-mazmuni odob ekanini yodga olsak, Sharqda badiiy ijod insonlarga pand-u o‘git, nasihat berishning ta‘sirli usuli bo‘lganini anglaymiz. Sharq adabiyoti ibratli voqealar, hikmatli so‘zlar vositasida kishilarni yuksak axloqli, ma‘naviy boy, komil inson etib tarbiyalashni o‘zining bosh maqsadi deb belgilagan. Alisher Navoiy bobomiz ham Sharq adabiyotining ana shu mohiyat-mazmuni, an‘analariga ko‘ra ijod etdi va turkiy xalqlar adabiyotini yuksak cho‘qqiga ko‘tardi. Shoirming g‘azal-u ruboiylari, muxammas-u qit‘alari hamda dostonlarida pand-u o‘git, hikmatlar badiiy obrazlar, qiyosiy o‘xshatishlar, qiziqarli sarguzashtlar bayoni orqali anglashiladi. «Mahbub ul-qulub» nomli asarida esa pand-nasihat, axloqiy qarashlar bosh mavzuga aylanib, bevosita – to‘g‘ridan to‘g‘ri ifoda etiladi, ularga har tomonlama ta‘rif berilib, falsafiy, axloqiy xulosalar chiqariladi. Mana shu mulohazalardan kelib chiqib, «Mahbub ul-qulub» kabi asarlarni axloqiy-falsafiy yo‘sindagi pandnoma yoki nasihatnoma deb ataymiz.

Turkiy va fors-tojik adabiyotida Alisher Navoiygacha xuddi shu janr va koʻrinishdagi asarlar mavjud edi. Bunga Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig», Saʼdiy Sheroziyning «Guliston» va «Boʻston», Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston» asarlarini misol keltirish mumkin. Alisher Navoiy ham mazkur asarlarni chuqur oʻrganib, oʻsha anʼanalar ruhida ijod etdi. Shoir bu asarni umrining oxirida – 1500-yilda yaratdi va uni «Mahbub ul-qulub», yaʼni «Koʻngillarning sevgani» deb atadi. Bu nom bilan mazkur kitobda insonga xos eng ezgu fazilatlar, uni maʼnaviy barkamol etadigan, oʻzgaralar qarshisida goʻzal, oliyjanob koʻrsatadigan xislatlar jamlanganligini anglatmoqchi boʻldi. Darhaqiqat, Alisher Navoiy koʻzlagan maqsad nafaqat asar nomida, ayni chogʻda uning butun maʼno-mazmunida, taʼrif tafsilotlarida toʻla mujassamdir.

Ulugʻ bobomiz asarning kirish qismida quyidagilarni alohida taʼkidlaydi:

«Bu xoksor va parishonroʻzgor kamina bolalikdan to qarilikka qadar koʻhna davron voqealaridan, aylanuvchi osmon hodisalaridan, fitna qoʻzgʻovchi dunyo buqalamunligidan – tovlamachiligidan, zamonaning rang singari gunogunligidan koʻp vaqt va uzoq muddat har xil xayol va taraddudlar bilan daydib yurdim; har tovur va ravishda boʻldim va turli yoʻllarga kirdim, yaxshi-yomonning xizmatini qildim; katta-kichikning suhbatida boʻldim; goh xorlik va qiyinchilik vayronasida nola qildim; goho izzat va maʼmurlik boʻstonida majlis qurdim.

Masnaviy:

Gahi topdim falakdin notavonligʻ,
Gahi koʻrdum zamondin komronligʻ,
Base issigʻ, sovugʻ koʻrdum zamonda,
Base achchigʻ, chuchuk totdim jahonda».

Darhaqiqat, «Mahbub ul-qulub» asari oltmish yillik umri davomida hayotda koʻrgan-kuzatganlarini teran tahlildan oʻtkazib, muayyan xulosalar chiqargan donishmand adibning kelgusi avlodlarga qoldirgan buyuk maʼnaviy merosidir. Bu asar har bir odam umri davomida duch kelishi muqarrar boʻlgan hayotiy savollarga eng toʻgʻri javoblarni taʼsirli usulda

berishi bilan yuksak qimmat kasb etadi. Buni Siz o'qigan boblarning mazmun-mohiyati ham yaqqol ko'rsatib turibdi.

Mutafakkir adib saxovat va himmatni insoniyat bog'ining hosildor daraxti, u daraxtning foydali mevasi deb atar ekan, bunda mutlaqo mubolag'a qilmaydi. Darhaqiqat, insonlar o'rtasidagi munosabatlarda saxovatlilik, himmatlilik singari oliyjanob xislatlar yo'qolgan kuni bu hayot daraxti qaqrab qurimog'i turgan gap. Asarda oliyhimmat kishilar balandparvoz lochinga, behimmat kimsalar esa sichqon ovlovchi kalxatga o'xshatilishi bejiz emas. Bunga qo'shimcha, chinakam saxovatli va himmatli kishilarga minnat degan qusur mutlaqo yotdir.

Navoiyning bundan besh asr avval ilgari surgan g'oyalari bugun ham o'z dolzarbligi va ahamiyatini yo'qotmay kelayotgani kishini hayratga soladi. Bu jihatdan shoirning isrof to'g'risidagi mulohazalari, ayniqsa, ibratli. «Isrof qilish – saxiylik emas; o'rinsiz sovurishni aqlli odamlar saxiylik demas. Halol molni kuydirganni – devona deydilar; yorug' joyda sham yoqqanni aqlan begona deydilar. Maqtanish uchun mol bermoq – o'zini ko'z-ko'z qilmoq va shunday qilib o'zini «saxiy» demoq – behayolik bilan nom chiqarmoq. Kimki xalqqa ko'rsatib ehson bersa, u pastkash, saxiy emas». Bugungi kunda o'tkazilayotgan ayrim to'y va boshqa marosimlarda inson peshona teri bilan yaratilgan noz-ne'matlarning behisob uvul qilinayotganini, ularning egalari bu illatdan ko'ra o'z nomini chiqarmoqni ko'proq o'ylayotganlarini ko'rganda Navoiyning bu iztiroblari beixtiyor yodga kelmaydimi?! Xuddi shunga o'xshash mulohazalarni uning muloyim tabiatlilik, tilga e'tibor, safar fazilatlarini to'g'risidagi fikrlari borasida ham bemalol aytmoq mumkin.

Hazrat Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asari, muallifning o'zi ta'kidlaganidek, uch qismga bo'linadi: birinchi qism har xil odamlarning fe'l-atvori va ahvoli haqida; ikkinchi qism yaxshi fe'l xosiyati va yomon xislat kasofati haqida, uchinchi qism turli foydali kuzatishlar va misollar haqida.

Savol va topshiriqlar

1. Sharqda adabiyot soʻzining maʼno-mazmuni va undan koʻzlangan maqsad nima?
2. Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asari qanday anʼanalar asosida va nima maqsadda yaratilgan?
3. Alisher Navoiyga qadar shu yoʻnalishda kimlar tomonidan qanday asarlar yaratilgan?
4. «Mahbub ul-qulub» iborasi qanday maʼnoni anglatadi va u necha qismdan iborat?
5. Saxiylik va himmat tushunchalariga shoir qanday taʼrif beradi va qanday oʻxshatishlar qoʻllaydi?
6. «Saxiy» soʻzi bilan «axiy» soʻzining farqi haqida soʻzlang va shunga oid oʻz fikrlaringizni bildiring.
7. Asarning «Saxovat va himmat bobida»n kelib chiqib, shu mavzularda sinfdoshlaringiz bilan suhbat quring.
8. Yaxshilik va hojat chiqarish deganda siz nimani tushunasiz?
9. «Hilm» – yumshoq koʻngillik odamlar nima uchun eʼtibor topadi, izzat-hurmat koʻradi?
10. Oʻz hayotingizda uchratgan yumshoq koʻngilli insonlar haqida soʻzlab bering.
11. Shoir «Tilga ixtiyorsiz – elga eʼtiborsiz» degan hikmatli soʻzlarni keltirganda nimalarni nazarda tutadi?
12. Mustaqillik yillarida ona tilimizga munosbat qanday boʻldi va biz qaysi kunni «Davlat tili kuni» bayrami sifatida nishonlaymiz?
13. Nima uchun yaxshi, rost soʻz eʼtiborli va qisqa boʻladi? Asarda koʻtarilgan fikrlar va kuzatishlaringiz asosida oʻsha hikmatni izohlang.
14. Safarga chiqishning qanday foydalari bor?
15. Oʻzingizning hayotingizdan safar taassurotlari boʻlsa, oʻrtoqlaringizga soʻzlab bering.
16. «Inson odobi bilan goʻzal» degan mavzuda sinfingizda bahs-muloqot oʻtkazing.

HIKMATLI SO'ZLAR HAQIDA TUSHUNCHA

Chuqur va o'tkir mazmunli, qisqa, aniq va lo'nda ibora, bayt, jumla hikmatli so'z bo'ladi. Hikmatli so'zni ayrimlar grek tilidan o'zlashgan «aforizm» deb ham qo'llaydilar. Hikmatli so'z xalq maqollaridan farqlanadi. Hikmatli so'zlarning muallifi aniq, uning qaysi manbadan kelib chiqqani, kim tomonidan aytilgani ma'lum bo'ladi. Hikmatli so'zlar shakl jihatidan mukammal holga kelib, ko'pchilik tomonidan qo'llana boshlagach, maqolga aylanib ketadi. Xalq maqollarining paydo bo'lishi aksariyat shunday xususiyatga ega. Hikmatli so'zlar o'zicha mustaqil janr hisoblanadi, ya'ni ular alohida yaratilishi mumkin. Lekin ko'p hollarda ular turli ilmiy, falsafiy, tarixiy va badiiy asarlar tarkibida uchraydi. Ba'zida butun asar hikmatli so'zlardan tarkib topgan bo'lishi ham mumkin. Hikmatli so'zlar har bir xalq adabiy tilini boyitish bilan birga, inson ma'naviyatini yuksaltirishda, yoshlarning axloqiy tarbiyasida juda katta o'rin tutadi. Qandaydir bir fikrni shunchaki aytmay, hikmatli so'zlar bilan bezab aytilsa, uning ta'siri kuchli bo'ladi, ayni chog'da tinglovchining xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi. Hikmatli so'zlar asosan tarbiyaviy yo'sindagi pand-nasihad, o'git, tanbeh shaklida bo'ladi. Bu xususiyat, ayniqsa, sharqona hikmatli so'zlarga juda ham xosdir. Sharq adabiyotida faqat hikmatli so'zlar va ibratli hikoyatlar asosiga qurilgan asarlar ko'plab uchraydi va ular turli xalqlar orasida juda mashhurdir. Masalan, Sa'diy Sheroziyning «Guliston» va «Bo'ston», Nosir Xisravning «Sadoqatnoma», Alisher Navoiyning «Nazm ul-javohir», «Mahbub ul-qulub», Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asarlari shular jumlasidandir.

Xususan, Alisher Navoiyning ko'rib o'tganimiz «Mahbub ul-qulub» asari ham hikmatli so'zlarga boyligi bilan e'tiborni tortadi. Jumladan, «Saxovatsiz kishi – yog'insiz abri bahor», «Ko'p degan ko'p yengilur, ko'p yegan ko'p yiqilur», «Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q», «Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz», «Har kimki so'zi yolg'on, yolg'oni zohir bo'lg'on», «Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar», «Oshning ta'mi tuz bilan», «Oz-oz o'rganib dono bo'lur», «Bilmaganni so'rab

o'rgangan olim va orlanib so'ramag'on o'ziga zolim» va hokazo. Bu hikmatli so'zlarni kundalik hayotda turli soha kishilari tilidan eshitish mumkin. Ko'pchilik ularni Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asaridan olinganini bilavermaydi ham. Chunki bu hikmatlar allaqachonlar xalq maqollariga aylanib ketgan. Demak, chuqur ma'noli va quyma shaklga kelgan hikmatli so'z xalq tilida va dilida saqlanadi. O'rni kelganda doimo qo'llanadi. Badiiy asarlarda esa hikmatli so'z asarning badiiyligini oshirib, xalq o'rtasida keng ommalashishiga sabab bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. «Hikmatli so'z» deganda nimani tushunasiz?
2. «Hikmatli so'z» va «aforizm» tushunchalarini izohlab bering.
3. Xalq maqollari bilan hikmatli so'zlarning qanday farqi bor va hikmatli so'z qachon maqolga aylanadi?
4. Hikmatli so'z va hikoyatlardan iborat qanday asarlarni bilasiz?
5. Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asaridagi hikmatli so'zlar haqida gapirib bering.
6. «Mahbub ul-qulub» asaridan olingan namunalar orasidan yana boshqa hikmatlarni aniqlang.
7. Mustaqil ravishda o'qigan asarlaringizdagi hikmatli so'zlarni aniqlab, ularning asardagi o'rni haqida so'zlab bering.

GULXANIY

(XVIII asrning oxiri – XIX asrning 20-yillari)

Muhammadsharif Gulxaniy XVIII asr oxiri – XIX asrning 20-yillarida Qo‘qonda yashab ijod qilgan mashhur masalnavis adib va hassos shoirdir. Jo‘shqin fe‘lligi va olovqalbligi tufayli o‘ziga Gulxaniy taxallusini tanlagan. Keyinchalik she‘rlarida Jur‘at taxallusini ham qo‘llagan. Bizgacha uning o‘zbek va tojik tillaridagi 12 g‘azali Qo‘qon xoni Amir Umarxonga bag‘ishlangan 1 qasidasi va «Zarbulmasal» asari yetib kelgan.

Gulxaniyning hayoti, asosan, Qo‘qon va Namanganda kechgan. U tirikchilik vajidan hammomda o‘t yoquvchi ham bo‘lgan, Qo‘qon xoni Amir Olimxon navkarlari safida xizmat ham qilgan (1801–1810-yillar). Mustaqil mutolaa yo‘li bilan mumtoz adabiyotni o‘qib o‘rgangan. Olimxon vafotidan keyin taxtga o‘tirgan Amir Umarxon (shoir Amiriy) Gulxaniyning saroy shoirlari davrasiga jalb etgan. U ko‘proq oddiy insonlarga manzur bo‘ladigan she‘rlar, hajviy asarlar bitgan.

Gulxaniy o‘zbek va tojik tillarida yaratgan «Barmog‘im», «Ey, to‘ti», «Lola ko‘ksidek bag‘rim...» singari g‘azallarida lirik qahramonning ruhiy kechinmalari ta‘sirli ifoda etilgan. Uning «Bideh» (bergil ber menga) radifli g‘azalida o‘zining navkarlik davridagi og‘ir hayoti tasvirlanadi. Mazkur asarda muallif katta ijtimoiy masalalarni – o‘z davrining harbiy tartibi, rasm-rusumlari, navkarlar hayotini ta‘sirli misralarda bayon etgan. G‘azalning lirik qahramoni obrazi umumlashma obraz darajasiga ko‘tarilgan.

Gulxaniy o'zining noyob iste'dodi, xalq hayotini kuzatish orqali orttirgan tajribasi, turmushga haqqoniy qaray bilishi tufayli xalqchil ijodkor sifatida adabiyotimiz tarixidan munosib o'rin egallagan. Uning ijodiy merosi hajman katta bo'lmasa-da, XIX asr o'zbek milliy adabiyoti rivojiga samarali ta'sir ko'rsatgan.

«ZARBULMASAL»

O'z davri voqeligini badiiy ifoda etgan tanqidiy-hajviy yo'nalishdagi «Zarbulmasal» asari Gulxaniyga katta shuhrat keltirdi. Unda hayotning dolzarb muammolari, turli odamlar o'rtasidagi munosabatlar, xalq turmush tarzi va udumlari haqida majoziy uslubda so'z yuritiladi. Insonga xos xususiyatlar boshqa jonli va jonsiz narsalarga ko'chirib tasvirlangan asarlar majoziy asar deyiladi. Gulxaniy ham, qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit qabilida qushlar misolida o'z davri voqeligi manzaralarini tasvirlaydi. Toj-u taxt talashlari, urushlar natijasida yurt vayron, xalq xarob bo'lgan. O'sha davrda Buxoro va Qo'qon xonliklari o'zaro urishib yurganlari uchun ham asarda Buxoro go'yoki vayronalarga boy muzofot sifatida tasvirlanadi. Qo'qon ham undan obod emas edi. Adib aytmoqchi, xonning atrofini Boyo'g'li, Yapaloqqush, Ko'rqush, Kordon, Kulonkir sulton kabi yomon amaldorlar o'rab olgan. «Holo, bu turg'onlaring navola¹ do'stlari, piyola hariflari², taom yemakka hozir, maslahatga aqli qosir»³. Bu ketishda mamlakat vayronaga, shoh uning ustidagi Boyo'g'liga aylanib qolishi hech gap emas. Gulxaniyning yirtqich va asosan, tunda ov qiladigan qushlarni o'z asariga qahramon qilib olishida nozik ishora mavjud. Shuning uchun Ko'rqush tilidan quyidagicha nasihat qilinadi: «Ulug'ni borgohinda⁴ xiradmandi⁵ donish⁶ va aqli xiradi bohush⁷ har qancha ko'b bo'lsa ham, oz

¹ Navola – in'om, ehson; taom, luqma.

² Piyola hariflari – qadah, ulfatchilik do'stlari.

³ Qosir – qisqa; ojiz.

⁴ Borgoh – shoh qabulxonasi, saroy.

⁵ Xiradmand – oqil, dono, donishmand.

⁶ Donish – ilm, ma'rifat; aql, idrok.

⁷ Bohush – es-hushli.

bo‘lur. Xususan, podshohi odilg‘a uch toifadin guzir¹ yo‘qdur: avval, olimi boamalki², podshohning oxiratlik asbobini³ taraddudida bo‘lsa. Ikkinchi vaziri sohibi ra‘yki⁴, podshohning dunyolik yarog‘ini taraddudida bo‘lsa. Uchunchi, munshiyi⁵ rostnavis⁶, qalamzan-u⁷ nigohdor-u⁸ shamshirzan⁹ bo‘lsa».

«Zarbulmasal» arabcha *zarb* va *masal* so‘zlarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan bo‘lib, «masallar yig‘indisi» ma‘nosini beradi. Masal so‘zi o‘tmishda biz hozir qo‘llaydigan maqol ma‘nosida ishlatilgan. Zarbulmasal so‘zga maqol qo‘shib gapirish, o‘xshashi va dalilini keltirish ma‘nolarini ham anglatadi. Zarbulmasal bo‘lish – el og‘ziga tushish, afsona bo‘lish, mashhur bo‘lish ma‘nolarida ham keladi. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, Gulxaniy o‘z davri va zamondoshlarini asarda zarbulmasal qilgan.

Asar qahramonlari o‘z nutqlarida vaziyatga mos ko‘plab maqollarni keltiradilar, to‘g‘rirog‘i, maqollar yordamida gapiradilar. Shu bilan birga, ular bir-birlariga turli masal va hikoyatlarni aytib beradilar.

«Zarbulmasal»da 400 ga yaqin maqol, matal, naql va 15 dan ortiq katta-kichik masal va hikoyat mavjud. Bu muallifning xalq hayoti, turmush tarzi, an‘ana va marosimlari, og‘zaki va yozma adabiyotini chuqur bilganligidan dalolat beradi. U mashhur hind eposi «Kalila va Dimna», Abdurahmon Jomiyning «Silsilat uz-zahab» asarlari, shuningdek, Sa‘diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy, So‘fi Olloyor kabi ulug‘ so‘z ustalari hikmatlaridan ham mahorat bilan foydalangan. Bularning barchasi asarning ta‘sirchanligi va o‘qishlilikini oshirgan.

«Zarbulmasal» xalq orasida «Yapaloqqush hikoyasi» nomi bilan mashhur bo‘lib, qissaxonlik kechalarida uni eshitgan shinavandalar asarning

¹ **Guzir** – biror narsadan xalos bo‘lish.

² **Olimi boamal** – ilmiga amal qiladigan olim.

³ **Oxirat asbobi** – oxirat uchun zarur amallar.

⁴ **Sohibi ra‘y** – aql-u tadbir egasi.

⁵ **Munshiy** – kotib.

⁶ **Rostnavis** – haqiqatni yozadigan.

⁷ **Qalamzan** – kotib.

⁸ **Nigohdor** – nazorat qiluvchi.

⁹ **Shamshirzan** – shamshir uruvchi. Bu yerda: yozishga usta ma‘nosida.

chuqur hayotiy mazmuniga qoyil qolishgan. Asarning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Fargʻona iqlimida Kayqubod degan podshohdan qolgan bir vayrona bor edi. Unda yashovchi Boyoʻgʻlining Gunashbonu ismli qizi boʻladi. Shu atrofda manzil tutgan Yapaloqqush uni oʻgʻli Kulonkir sultonga olib bermoqchi boʻlib, Koʻrqushni sovchilikka yuboradi. Koʻrqush yoʻlda Hudhudga duch kelib, oʻzaro munozara qiladi. Keyin Kulonkir sulton bilan gaplashib oladi. Boyoʻgʻlinikiga kelsa, u qarindoshlari bilan kengashib, soʻng javob bermoqchi boʻladi. Buni yaxshilikka yoʻygan Yapaloqqush doʻsti Shoʻranul degan qargʻa orqali qushlar shohi Malikshohindan suyunchi oladi. Malikshohin oʻzining pahlavoni boʻlmish Kulonkir sultonning toʻyini podshohlik hisobidan oʻtkazib bermoqchi boʻlib, xazinchisi Kordonni toʻy xarajatlarini aniqlash uchun Boyoʻgʻlinikiga joʻnatadi. Boyoʻgʻli qizining qaliniga mingta vayrona soʻraydi. Kordon Umarxon davrida mamlakat obod boʻlib, vayronalar kamaygani, shuning uchun uning sonini 600 taga tushirishni soʻraydi. Boyoʻgʻli koʻnmagach, ortiga qaytib ketadi. Uni eshitgan Koʻrqush oting Kordon – ishbilarmon boʻlsa-da, aslida qoʻlingdan hech ish kelmas ekan deb, oʻzi Boyoʻgʻlining yoniga kelib, Qoʻqondan topilmasa ham, mingta vayronani Buxoro muzofotidan topib berishga vaʼda beradi. Shundan keyin dabdabali toʻy qilib, kelin-kuyov murod-maqсадlariga yetadilar.

Aziz oʻquvchilar! Sizing yoshingiz, bilim darajangiz, dunyoqarashingizni hisobga olib, «Zarbulmasal»dan olingan bir necha ibratli masal va hikoyatlarni eʼtiboringizga havola qildik. Voqealar ortidan quvmay, ularning mazmuniga sinchiklab nazar soling, muallifning bu masal yoki hikoyat orqali nima demoqchi ekanligiga diqqat qiling. Shu narsani yodda tutingki, shoir yoki yozuvchi biror voqea-hodisani shunchaki bayon qilib qoʻya qolmaydi. Voqea-hodisa – ijodkorlarga oʻz badiiy maqsadini amalga oshirish uchun bir vosita, xolos. Aytaylik, «Maymun va Najjor» masali orqali qoʻlidan kelmagan ishga uringan kishi albatta, sharmanda boʻladi, degan fikr ilgari surilsa, «Toshbaqa va Chayon» masalida doʻst tanlashda adashmaslik kerakligiga eʼtibor qaratiladi. «Tuya bilan boʻtaloq» masalida erki oʻzida boʻlmagan kishining fojiasi koʻrsatiladi va hokazo.

KABUTAR¹ BILAN ZOG‘²

Hakimi hoziq³ bir gulistoni ruhafzog‘a⁴ doxil bo‘ldi. Ko‘rdiki, bir shox uzasinda Kabutar ila Zog‘ nishast qilib⁵ o‘lturubdur. Ikkisi bir-biriga vahshat bila nazar qilur⁶, ulfati baror kelmas⁷. Shul asnoda⁸ mehmonsaroni⁹ oldida bir jo‘y¹⁰ bor erdi – ikkisi suv ichmoqqa qasd qildi. Mehmonsaroni ichida bir rustoiy¹¹ azbaroyi¹² sayd¹³ o‘qin sozlab, muntazir o‘lturub erdi. Zog‘ daraxtdan parvoz qilib, eshikni to‘g‘risig‘a tushdi. Zog‘din rustoiy o‘qin otib o‘tkardi, qushig‘a yem qildi. Kabutar parvoz qilib, sihhat¹⁴ ketti. Agar Zog‘ o‘z jinsi birla sahroda va yo juvaripoyada¹⁵ va yo eski xirmanlarda yursa erdi, o‘q zaxmini¹⁶ yeb, qushg‘a yem bo‘lmas erdi.

MAYMUN BILAN NAJJOR¹⁷

Bor edi Kashmir¹⁸ navohinda¹⁹ tog‘,
Bog‘i Eram²⁰ rashkdin ko‘ksida dog‘.

Anda imoratga yaroqliq yag‘och,
Yetti quloch bo‘yi, eniga – quloch.

¹ Kabutar – kaptar.

² Zog‘ – qarg‘a.

³ Hakimi hoziq – bilimdon tabib.

⁴ Ruhafzo – ruhni yayratuvchi, ko‘ngilni quvontiruvchi, jonbaxsh.

⁵ Nishast qilib – qaror topib, maqom tutib.

⁶ Nazora – qarash, nazar solish.

⁷ Baror kelmas – mos, muvofiq kelmas.

⁸ Asno – vaqt, payt, holat.

⁹ Mehmonsaro – mehmonxonona.

¹⁰ Jo‘y – ariq, anhor, oqar suv.

¹¹ Rustoiy – qishloqi; majozan: nodon, ahmoq.

¹² Azbaroyi – uchun, sababli.

¹³ Sayd – ov.

¹⁴ Sihhat – sog‘-omon.

¹⁵ Juvaripoya – jo‘xorizor.

¹⁶ Zaxm – zarb, jarohat.

¹⁷ Najjor – duradgor, imorat yasovchi usta.

¹⁸ Kashmir – Shimoliy Hindistondagi voaha va shahar.

¹⁹ Navohiy – atrof, tevarak, chegara.

²⁰ Bog‘i Eram – afsonaviy jannat bog‘i.

Bor edi cho‘x¹ ne‘mati alvonlari²,
Xurram-u ma‘mur³ edi hayvonlari.

Zulf⁴ kabi sunbuli⁵ xushbo‘lari,
Rohatijon erdi o‘qar suvlari.

Uydin ulug‘roq⁶ edi bir gulbune⁷,
Anda vatan tutmish edi Maymune.

Jon sonub⁸ o‘zni, uyin aytardi tan,
O‘qur edi qissayi «hubbul vatan»⁹.

Yer edi ko‘ngli tilagan mevasin,
Boshlar edi odamilik shevasin¹⁰.

Bir kuni najjori xiradmandi fard¹¹,
Ko‘ngli yag‘och yo‘qligidan qildi dard¹².

Uylaki, nav¹³ kissalarin qistari,
Rasm edi najjor yag‘och istari.

Egdi kulah¹⁴ go‘shasini¹⁵ farrasin¹⁶,
Belga suqub teshasi-yu arrasin.

¹ **Cho‘x** – ko‘p.

² **Alvon** – rang-barang, turli-tuman.

³ **Ma‘mur** – obod, farovon; bu yerda: to‘q.

⁴ **Zulf** – soch.

⁵ **Sunbul** – xushbo‘y va gullari halqa-halqa giyoh. Qizlarning sochiga nisbat beradilar.

⁶ **Ulug‘** – bu yerda: katta.

⁷ **Gulbun** – gul tupi.

⁸ **Sonmoq** – bilmq, hisoblamoq.

⁹ **Hubbul vatan** – vatan muhabbati.

¹⁰ **Sheva** – odat, ravish; hunar.

¹¹ **Fard** – yakka, yagona.

¹² **Dard qilmoq** – bu yerda: tashvishga tushmoq.

¹³ **Nav** – yangi.

¹⁴ **Kulah** – bosh kiyim.

¹⁵ **Go‘sha** – chet, chekka, burchak.

¹⁶ **Farr** – go‘zallik; dabdaba, hashamat.

Bordi o'shal toqg'a – mavquf¹ edi,
Ezgu yag'ochlar anga ma'ruf² edi.

Shahrni zindonidin ozod o'lib,
Tog'ni Shiriniga Farhod o'lib³.

Sonur edi o'zini tog' xisravi⁴,
Tog'ni uqub Dehlavii ma'navi(y)⁵.

Borib anga, kesti yag'och reshasin⁶,
Qo'ydi u yerda unutilib teshasin.

Bordi yana – kesti bo'lak bir yag'och,
Yormog'ini fikriga qildi iloj.

Bolta bilan bir uchini yordi ul,
Pona qo'yub, tesha sari bordi ul.

Tushti banogah⁷ anga Maymun ko'zi,
Oqil-u dono sonub ul dam o'zi(n).

Aydi: «Ulus⁸ ichra bu bir kasb erur,
«Kasb»ni kessang boshini, «sab»⁹ erur.

Kissayi purzar¹⁰ emish elga hunar,
Behunar elni o'xiyur¹¹ (rishi)¹² xar¹³.

¹ **Mavquf** – to'xtash; tegishli.

² **Ma'ruf** – ma'lum, mashhur.

³ Bu yerda «Farhod va Shirin» dostoniga ishora qilinmoqda.

⁴ **Xisrav** – podshoh, hukmdor.

⁵ Bu yerda buyuk shoir Xusrav Dehlaviy nomi vositasida so'z o'yini qilinmoqda: o'zini tog' xisravi (podshohi), tog'ni esa ma'naviy jihatdan (Xusrav) Dehlavii ma'naviy hisoblar edi, ya'ni duradgor uchun tog' Xusrav Dehlaviy kitobiga o'xshar edi.

⁶ **Resha** – ildiz, tomir.

⁷ **Banogah** – kutilmaganda, daf'atan.

⁸ **Ulus** – xalq, el.

⁹ Bu yerda: arab yozuvi asosida so'z o'yini qilingan: «kasb» so'zining bosh harfi o'chirilsa, «sab» qoladi. **Sa'b** – qiyin, og'ir degani.

¹⁰ **Purzar** – bu yerda: pulga to'la.

¹¹ **O'xiyur** – aytadilar, hisoblaydilar.

¹² **Rish** – soqol.

¹³ **Xar** – eshak.

Man dog‘i najjorlig‘in¹ o‘rganay,
Zuryalarim² barchasig‘a o‘rgatay.

Jahd qilib turdi ravon borg‘ali,
Ya‘ni yag‘och qolmishini yorg‘ali.

Bar sari on cho‘bi kafida rasid,
Kibri hunar didu kaduro nadid³.

Mindi yag‘och ustuga najjordek,
Kosibi purkardau⁴ purkordek⁵.

Ketti hunar shavqi bila g‘ussasi,
Tushti yag‘och ayrisiga xossasi⁶.

Bas, keynidin bo‘ldi tutulmog‘lig‘i,
Mumkin emas bo‘ldi qutulmoqlig‘i.

Odamini jinsida yo‘q qissasi,
Qoldi ani xossasini hissasi.

TUYA BILAN BO‘TALOQ

Bor edi Farg‘onada bir sorbon⁷,
Tevasi⁸ bor erdi, tug‘ub nogahon.

Ahli ayoli⁹ ani bor erdi cho‘x,
Ozuqadin kulbasida narsa yo‘x.

¹ **Najjorlig‘** – duradgorlik, ustalik.

² **Zurya** – bu yerda: zurriyod, avlod.

³ «Yorib qo‘yilgan yog‘och yoniga bordi-yu, hunar o‘rganish shavqi bilan bo‘lib, orqasida turgan baloni ko‘rmadi».

⁴ **Purkarda** – tajribali, ko‘pni ko‘rgan.

⁵ **Purkor** – tajribali, ko‘pni ko‘rgan, ishchan.

⁶ **Xossa** – biron narsaga tegishli, taalluqli. Bu yerda: maymunning dumi ma‘nosida kelyapti.

⁷ **Sorbon** – tuyachi, tuya yetaklovchi.

⁸ **Teva** – tuya.

⁹ **Ahli ayol** – bola-chaqa.

Hosili dunyo¹ edi bir tevasi,
Emadig'on orqasidin bo'tasi.

Bir kuni u tevasini qo'mladi²,
Ortadig'on yuklarini jo'mladi³.

Yuklari erdi og'ir-u yo'l yiroq,
O'rtadi tayloqini⁴ nori firoq⁵.

Fasli tamuz⁶ erdi, havo cho'x isig',
Yo'lda temurdek edi, qumlar qiziq.

Och o'tina kuydi anodin⁷ judo,
Modarini⁸ mehrida erdi ado.

Jahd ila yetmay anosin keynidin,
Qumda kuyardi g'ami ul siynadin⁹.

Og'di yuki yo'lda o'shal sorbon,
Yerga cho'kurdi tuzatay deb ravon.

Qoldi horib anosi arqosidin¹⁰,
Yondi haroratlari yag'mosidin¹¹.

Yuzlanib aytdi: «Ayo, berahm enam,
Kuydi-yu, yondi-yu, tutashti tanam.

Asta yurusang na bo'lur, man yetay,
Tashna bo'lub hordim-u qoldim, emay».

¹ **Hosili dunyo** – dunyoda orttirgan narsasi, ishongan boyligi.

² **Qo'mladi** – cho'ktirdi.

³ **Jo'mladi** – jamladi.

⁴ **Tayloq** – bu yerda: bo'taloq.

⁵ **Nori firoq** – ayriliq azobi.

⁶ **Tamuz** – yoz, saraton.

⁷ **Ano** – ona.

⁸ **Modar** – ona.

⁹ **Siyna** – bu yerda: ona ko'kragi.

¹⁰ **Arqosidin** – orqasidan.

¹¹ **Yag'mo** – talon-toroj. Bu yerda issiq azobi ko'zda tutilmoqda.

Aydi anosi balosig‘a¹ boqib,
Ko‘zlarini yoshlari suvdek oqib:

«Ko‘rki, burundiq kishini qo‘lida,
Bu kishini ko‘zlari o‘z yo‘lida.

Manda agar zarra kabi ixtiyor –
Bo‘lsa edi, bo‘lmas edim zeri bor»².

TOSHBAQA BILAN CHAYON

Yaxshilar andog‘ aytmishlarki, Sangpusht³ Iroqdin Hijozga borur erdi. Bir Chayon anga yo‘ldosh bo‘ldi. Ikisi ketib borur erdi, ammo Sangpusht bag‘oyat⁴ sohifibahm – farosatlik erdi, toinki cho‘x safarlarda yaxshi-yamonlar birla yurub, ko‘b tajribalar hosil qilg‘on erdi. Ammo Chayonga inon-ixtiyorini verub⁵, bodiyalar⁶ qat‘ edub⁷ borur erdi. Shul orada banogoh bir nahri azim⁸ paydo bo‘ldi. Ikisi o‘tmoqqa qasd qildilar. Sangpusht birla Chayon o‘tmoqqa yo‘l topmay, tafakkur yog‘ochi anga ko‘pruk bo‘lurg‘a ojiz va tadbir qamuchi sol bo‘lurg‘a nobudu nochiz⁹. Oxir ul-amr¹⁰ Sangpusht mustajobi da‘vadek¹¹ murod hadafiga¹² maqrun¹³ o‘lub, shinovarlik¹⁴ birla muddao istid‘osi¹⁵ sohiliga o‘zini oldi, nori yoqig‘a o‘tub, qoz-u¹⁶ o‘rdakdek silkinib turdi. Banogoh orqasiga boqti,

¹ **Balo** – bola.

² **Zeri bor** – yuk ostida (qolmoq).

³ **Sangpusht** – toshbaqa.

⁴ **Bag‘oyat** – g‘oyatda, juda, nihoyatda.

⁵ **Verub** – berib.

⁶ **Bodiya** – cho‘l, dasht, biyobon, sahro.

⁷ **Qat‘ edub** – bosib o‘tib.

⁸ **Nahri azim** – katta daryo.

⁹ Tafakkur kuchi bunga ko‘prik va tadbir qamishi sol (kema) bo‘lishga ojiz.

¹⁰ **Oxir ul-amr** – nihoyat, oqibatda.

¹¹ **Mustajobi da‘va** – duosi qabul bo‘ladigan.

¹² **Hadaf** – nishon.

¹³ **Maqrun** – yaqin.

¹⁴ **Shinovar** – suzuvchi.

¹⁵ **Istid‘o** – iltimos, so‘rash, yalinib-yolvorish.

¹⁶ **Qoz** – g‘oz.

koʻrdiki, yoʻldoshini oti horugʻon, poyluchchak tagʻolardek nayzasini kiftiga tashlab, yuqori va quyi yurur erdi¹. Anda Sangpusht aydiki:

– Moʻjib² nadur – buyon oʻtmaysiz?

Kajdum³ aydi:

– Koʻzyoshicha suv boʻlsa, bizga maʼzur tutung.

Sangpusht aydi: «Yoʻldosh boʻlmoq sharti bul ermaski, oz hodisa birla hamrohliq rasmini bartaraf qilsam. Avloroq⁴ uldurki, tagʻoni oʻtkarib qoʻysam, yaxshi boʻlur. Burungʻilar masalidurki: «Yaxshilik qil, suvgʻa sol, baliq bilur, baliq bilmasa, Xoliq⁵ bilur». Anda Sangpusht hutchav yagʻochini qoʻlgʻa olib⁶, oz harakat birla najot sohiligʻa oʻzini oldi. Aydi:

– Ey birodar, sani daryodan oʻtkazgali oʻgʻradim⁷. Mani ustimga mingil va lekin bejo harakat qilmagʻilki, oʻz joningga jabr qilursan.

Anda Chayon aydi:

– Har kim oʻz maslahatini oʻzi bilur.

Andin soʻng Sangpushtni orqasigʻa mindi. Daryogʻa tushib oqdilar. Zamonedin soʻng Chayoni mazkur tebrana berdi. Sangpusht aydi:

– Bul bejo harakatdin muddao nimadur?

Chayon aydi:

– Bu kun maydoningni vase⁸ topdim. Burungʻi yaxshilar «Eshak oʻyuni qirq yilda va yana it oʻyuni bor anda», debdurlar. Bul foʻlod⁹ nayzamni yakjirma qalqoningga¹⁰ ozmoyish¹¹ qiloyin derman.

Anda Sangpusht aydi: «Gʻolibo uldurki: «Oʻz doʻsti dilin resh¹² aylayur jahldin kim, ul urur oʻz mushtini devorgʻa!» Anda Sangpusht aydi:

¹ Bu yerda Chayonning suvdan qoʻrqib, nayzasini kiftiga tashlab, yuqori va quyi yurishi qurolini yelkasiga osib, oyoqyalang u yoqdan bu yoqqa yuruvchi posbonga oʻxshatilyapti.

² Moʻjib – sabab.

³ Kajdum – chayon.

⁴ Avlo – yaxshi, afzal.

⁵ Xoliq – Yaratuvchi, Xudo.

⁶ Suvga suzishga hozirlanib.

⁷ Oʻgʻramoq – yoʻl olmoq, moʻljallamoq.

⁸ Vase – keng.

⁹ Foʻlod – poʻlat; oʻtkir, tez.

¹⁰ Yakjirma qalqon – toshbaqaning yaxlit kosasi.

¹¹ Ozmoyish – sinash, imtihon.

¹² Resh – yara, jarohat.

– Sani bu xorsifat¹ nayzayi bemajoling² mani bu yakjirma qalqonimg‘a ne kor³ qilsin?

Anda Chayon aydi:

– Bilganing yo‘qmuki, aqrabni⁴ muddaosi nish urmoqdur xoh do‘st ko‘ksina va xoh dushman orqasina!

Qit‘a:

Har kimi odati zamima⁵ bo‘lur,
Beirodat⁶ zuhur etar⁷ andin.
Toshdin nish⁸ ayari yo‘q aqrab,
Garchi mundoq demak ajab sandin.

Anda Sangpusht aydi:

– Ishonmagil do‘stingg‘a, samon tiqar po‘stingg‘a. «Oshnongdin tob» debdurlar. Ey do‘stum, suv uzra jasadimiz xasdek yurmagi tokay? Bu bahri⁹ amiq¹⁰ javohirlarin tamosho qilmoq kerak, – deb g‘avvoslardek¹¹ bir g‘o‘ta¹² urdikim, ul javohir termogda qoldi va bul jon bermog‘da qoldi.

DUMSIZ ESHAK

Bir dum y o‘q eshak bor edi. Dumsizligini o‘ylab, dardi kundan kunga ziyoda bo‘lar edi. Dum axtarib, dum talab qilib, biyobonma-biyobon kezar edi. Shunday sarson-sargardon kunlardan birida o‘zi bilmagan holda bir ekinzorning o‘rtasidan o‘tib qoldi. Eshakni uzoqdan kuzatib turgan dehqon uni tutib olib, ikki qulog‘ini kesib tashladi. Bechora eshak dum orzu qilib, dum topish o‘rniga ikki qulog‘idan ham ajraldi.

¹ Xorsifat – tikanga o‘xshash.

² Bemajol – ojiz, kuchsiz.

³ Kor – bu yerda: ta‘sir.

⁴ Aqrab – chayon.

⁵ Zamima – yomon, yaramas.

⁶ Beirodat – beixtiyor.

⁷ Zuhur etish – ko‘rinish, namoyon bo‘lish.

⁸ Nish – zaharli jonivorlarning chaqish a‘zosi.

⁹ Bahr – ummon, dengiz.

¹⁰ Amiq – chuqur, teran.

¹¹ G‘avvos – suvga sho‘ng‘uvchi.

¹² G‘o‘ta urish – suvga sho‘ng‘ish.

YOLG‘ONCHI TUYA

Qish ayyomi¹ erdi. Havodin qor-yamg‘ur behad yog‘ib erdi va ko‘cha sahrodin osha loy bo‘lg‘on erdi. Anda bir Teva loyg‘a yiqilib, ikki yonig‘a og‘nab, dumigacha sho‘mg‘ug‘on va har tora² mo‘yi³ loyi mazkurdin najote tobqon yo‘q erdi. Ul Teva sorbong‘a javobi xargo‘sh berib⁴, bir sho‘razor axtarib borur erdi. Yo‘lda bir Tulki yo‘luqti. Salomlashib, Tulki Tevani ahvolini so‘rdi. Aydi:

– Hormasunlar! Qaydin kelurlar?

Anda Teva aydi:

– Mo‘jibi g‘usl⁵ uchun hammomdan kelurman.

Anda Tulki aydi:

– Borakallo! Rost aytursan. Nishonayi tozalug‘ing birla tonudum. Hama boshdin ayog‘ chunon toza turar. Bu sar-u⁶ gardani⁷ pokizaki sanda bor va bu poy-u⁸ siyoqeki⁹ sanda bor, mulohaza qildimki, hammomni garmoba¹⁰ suvini boshing bila ayog‘ing‘a ozoncha ishlatibsan. Magar hammomchi o‘lgan ekanmu va hammomni xoli ko‘rdingmu?

Naql

...Ibrohimbek... bog‘inda tab‘i tund¹¹, lavand¹² bir bog‘boni bor erdi. Ani bog‘boni o‘zini bog‘bone sonub, olti tub daraxtni ho‘l shoxini quruq shoxiga payvand qilur erdi va yana bu aql-u farosati birla o‘zini olamni bog‘bonidek sobit qadam olur erdi.

¹ **Ayyom** – vaqt. Bu yerda: fasl.

² **Tora** – tola.

³ **Mo‘y** – soch.

⁴ **Javobi xargo‘sh berib** – quyonning rasmini chizib.

⁵ **G‘usl** – cho‘milish, poklanish.

⁶ **Sar** – bosh.

⁷ **Gardan** – bo‘yin.

⁸ **Poy** – oyoq.

⁹ **Siyog** – bashara. aft.

¹⁰ **Garmoba** – hammom; bu yerda: issiq suv.

¹¹ **Tund** – tez, g‘azabli.

¹² **Lavand** – yalqov, tanbal, dangasa, bo‘shang.

Naql

...bir odam yaxshi ko'rgan to'ppisini¹ tez suvga oqizib, harchand taraddud bila ololmadi. Mahrum bo'lub qaytur erdiki:

– Yo'qolg'oni ham xo'b bo'ldi², boshimg'a ham tor kelur erdi, – deb.

Naql

...zangi³ yo'l uzasidin bir oyina topib oldi. Oyinada o'zini aksi nomu-borakini ko'rub, oyinani yerga urub, anga necha ayblar qo'yub, aytur erdiki:

– Bul o'zi yaxshi mato' bo'lsa, yo'l uzra yoturmidi?!

YODGOR PO'STINDO'Z

Odamizod arosinda Yodgor otlig' bir odam bor erdi. Goho o'zini o'tkir so'fiy⁴ ot qo'yar, goho mirishkori⁵ hushyor va donishmandi ro'zgor olib aytur erdiki:

– O'n yoshimda hazrati Nuh payg'ambarni obi azobda⁶ qolg'onlarida kemalarin itorib, boham⁷ erdim.

Va yana aytur erdiki:

– Andog' ham ermas. O'n besh yoshimda hazrati Ibrohim alayhissalomni kofirlar manjanaqqa⁸ solib o'tga otarda bir poyasinda⁹ hozir erdim.

Boz aytur erdiki:

– Andog' ham ermas. Yigirma besh yoshimda hazrati sultoni orifin¹⁰ Xoja Ahmad Yassaviy xonaqohlarin¹¹ obod qilurda loy tepib, xisht bergan man erdim.

Ul yerda o'lturg'on yor-jo'ralari aytur erdiki:

¹ **To'ppi** – do'ppi.

² **Xo'b bo'ldi** – yaxshi bo'ldi.

³ **Zangi** – qora tanli, habash, negr.

⁴ **So'fiy** – tasavvuf tariqati namoyandasi.

⁵ **Mirishkor** – o'z ishining ustasi.

⁶ **Obi azob** – azob suvi. Bu yerda: Nuh davridagi to'fon ko'zda tutilmoqda.

⁷ **Boham** – birga.

⁸ **Manjanaq** – palaxmon.

⁹ **Poya** – joy.

¹⁰ **Sultoni orifin** – oriflar sultoni. **Orif** – ma'rifat sohibi, Ollohni tanigan kishi, komil inson.

¹¹ **Xonaqoh** – so'fiylar yig'iladigan, zikr tushadigan joy.

– Ey Yodgor aka, rost naql qiling...

Aytur erdiki:

– Qul Muhammad Bahodirdin bo‘lagini bilsam, Xudo ursun!

Yodgoming po‘stin tikkanin ko‘rsangiz, chokidin barmoq o‘tar erdi.

Bozorga olib chiqsa, xaridorlar barmog‘ini chokiga suqub, aytur erdiki:

– Bu na tikish?

Ul javob berurki:

– Musht o‘tmasa, xo‘b tikish!

O‘zi din, ilmi sunnatga¹ amri ma‘ruf² qilg‘uchi erdi, to onki tahoratda qo‘l-oyoqni bandig‘acha yuvmog‘ni farz³-sunnat ekanin bilmay, uch angushtni⁴ birin yuvub, ikkisini yuvmay qo‘yar erdi.

«ZARBULMASAL» ASARI HAQIDA

Ta‘kidlanganidek, zarbulmasal masallar yig‘indisi demakdir. *Masal* so‘zi bir vaqtlar hozir biz qo‘llaydigan maqol qo‘shib gapirish, o‘xshatishlar qilish, dalil keltirish ma‘nolarini ham anglatadi. Zarbulmasalda u yoki bu hikoya tarkibida, ularning xulosasi o‘rnida maqol, matallar keltiriladi. Zarbulmasal adabiyotimiz tarixida o‘ziga xos ta‘sirchan adabiy janr sifatida yashab kelgan. Zarbulmasal ko‘proq axloqiy-ta‘limiy hikoyalardan iborat bo‘lib, maqol, matallar, ularning tarbiyaviy xulosasini o‘zida mujassam etadi. Bu janrdagi asarlarning asosiy xususiyati ularda majoziy usul qo‘llanilishi, ya‘ni voqea va hodisalar hayvonlar, qushlar tilidan hikoya qilinishini bilib oldingiz. Asarlarning mualliflari tanqid qilinajak kishilar ta‘qibidan cho‘chib shu usulni qo‘llaganlar. Gulxaniyning «Zarbulmasal» asarida ham garchi Buxoro, Qo‘qon singari joy nomlari aniq ko‘rsatilsa-da, u yerlarni boshqargan hukmdorlar, turli darajadagi zodogonlar fe‘l-atvori qushlar timsolida ifoda etiladi.

«Zarbulmasal» tarkibidagi mashhur masallardan biri «Maymun bilan najjor» masali hisoblanadi. Bu masalda tasvirlanishicha, Hindistonning

¹ **Sunnat** – yo‘l, ravish, odam. Muhammad alayhissalomning yo‘li va qilgan ishlari.

² **Amri ma‘ruf** – savob ishlarga da‘vat qilish.

³ **Farz** – bajarilishi zarur bo‘lgan ish.

⁴ **Angusht** – barmoq.

Kashmir viloyati atrofidagi tog‘da bir maymun rohat-farog‘atda, o‘rmondagi daraxtlarning behisob mevalaridan xohlaganicha totinib, umrguzaronlik qilar edi. Nogoh bu tog‘ o‘rmoniga bir najjor, ya‘ni duradgor yog‘och kesish uchun keladi. U bir daraxtni kesib, boshqasiga ketar ekan, u joyda teshasini unutilib qoldiradi. Najjorning yumishini kuzatib turgan maymunga uning hunari oddiy bir ishdek tuyuladi. Xayoliga keladiki, bu ishni o‘zi qoyillatib, kelgusi avlodlariga ham osongina o‘rgatib qo‘ysa. Najjorning yo‘qligidan foydalangan maymun chala qolgan daraxtni kesmoq uchun uning ustiga minib, ishni o‘zicha davom ettiradi. Shunda daraxt tanasi orasiga qistirilgan pona chiqib ketib, maymunning dumini qisib qoladi. Jon holatda bu ahvoldan qutulmoqni istagan maymun dumining bir qismi daraxt orasida qolib ketadi.

Har qalay, shoir bu masal orqali aytmoqchi bo‘lgan fikrni angladingiz. Har qanday hunarning o‘ziga xos sir-u sinoati, yillar davomida o‘zlashtiriladigan nozik jihatlari bo‘lishini anglamaguncha kishi biror natijaga erishishi mumkin emasligi ma‘lum, albatta. Ustoz ko‘rmagan shogird har maqomga yo‘rg‘alar deganlaridek, masaldagi o‘zibilarmon maymun ham ayanchli, ham kulgili holga tushadi. Hamma zamonlarda bo‘lgani singari, Gulxaniy zamonida ham qo‘lidan kelmagan ishga urinib, dovruq topmoqchi bo‘lgan, natijada ham o‘zini, ham xalqni qiynaydigan turli darajadagi kishilar ko‘plab uchragan. Mazkur masalni mana shunday kishilarga nisbatan shoirning achchiq kinoyasi, xolis bahosi deb tushinish to‘g‘ri bo‘ladi.

Nazariy ma‘lumot

MASAL HAQIDA TUSHUNCHA

«Masal» so‘zi arab tilida *namuna, misol* degan ma‘noni anglatadi. Biz biror-bir fikrni tushuntiradigan bo‘lsak, *masalan* so‘zini ishlatishimizning boisi ham shunda. Badiiy adabiyotda *masal* so‘zi mustaqil adabiy janr ma‘nosida keladi. Masal didaktik, ya‘ni axloqiy-ta‘limiy janrdir. Bu janrga mansub asarlar she‘riy yoki nasriy shaklda bo‘lib, kichik hajmda bitiladi. Masal majoziy, ko‘chma ma‘nodagi asar hisoblanib, unda jamiyat,

insonlar hayotidagi voqealar, ular o'rtasidagi munosabatlar hayvonlar, qushlar, buyumlar, o'simliklar vositasida tasvirlanadi. Bunday asarlar tanqidiy ruhda yaratilgani uchun unda hajviy tasvir, mutoyiba, kinoya ustun bo'ladi. Masaldagi voqealar bayoni xuddi ertak, latifalarga o'xshasa-da, asar yakunida ta'limiy xulosa chiqariladi.

Masal janri qadim tarixga ega. Uning mukammal namunalarini miloddan avvalgi VI–V asrlarda buyuk masalnavis Ezop ijodida uchratamiz. Sharq adabiyotining atoqli namoyandalari Fariddin Attor, Navoiy o'z asarlarida masaldan unumli foydalanganlar.

Fransuz adibi Lafonten, ispaniyalik adib Lope de Vega, rus adiblari I. Krilov, S. Marshak, S. Mixalkovlar masallarning ajoyib namunalarini yaratganlar. Bugungi o'zbek adabiyotida Sami Abduqahhor, Olim Qo'chqorbekov, Muxtor Xudoyqulov, Yamin Qurbon kabi masalchi shoirlarimiz ushbu janrda faol ijod qilmoqdalar.

Savol va topshiriqlar

1. Gulxaniy haqida bilganlaringizni gapirib bering.
2. «Kabutar bilan Zog'» hikoyatidan qanday ma'no uqdingiz?
3. Qo'ltidan kelmagan ishga uringan kishi, albatta, sharmanda bo'ladi, degan fikr qaysi masalda aks etgan?
4. «Tuya bilan Bo'taloq» hikoyati nima haqda? Bo'taloq onasidan nega xafa bo'ldi? Ona tuyaning javobini sharhlang.
5. «Toshbaqa bilan Chayon» hikoyati mazmuni orqali qanday ibratli fikr ilgari surilgan? Tushuntirib bering.
6. O'z ahvolidan doim shikoyat qilib yurish, noshukurlik illatlari fosh qilingan hikoyani topib, sharhlashga urinib ko'ring-chi.
7. «Yolg'onchi tuya», «Yodgor po'stindo'z» hikoyalarida qanday xulqli odamlar hajv qilinadi?
8. «Zarbulmasal»dan keltirilgan naqllardagi odamlarning latifanamo holatini sharhlang.
9. «Zarbulmasal» deb qanday asarga aytiladi?
10. Daftaringizga «Zarbulmasal»dagi maqol va iboralarni ko'chirib oling. Ularni hozirgi maqollar bilan taqqoslang.

Avaz O'TAR

(1884–1919)

O'zbek mumtoz adabiyotining taniqli vakili Avaz O'tar o'g'li o'zining ma'rifatparvarlik ruhidagi asarlari bilan adabiyotimiz tarixida alohida o'rin tutadi. Avaz O'tar o'g'li 1884-yil 25-avgustda Xiva shahrida hunarmand oilasida tug'ilgan. Shoirning otasi Polvonniyoz O'tar Gadoyniyoz o'g'li sartarosh edi. Xalq o'rtasida usta O'tar nomi bilan mashhur bo'lgan bu kishi san'at va adabiyotga juda qiziqar, o'z zamonasining yetuk adiblari Ogahiy, Komil Xorazmiy, Mujrib Xonaxarobiy, Bayoniy kabi shoirlar bilan do'stona munosabatda bo'lib, tez-tez suhbatlashar, doimiy muloqot qilar edi.

Usta O'tar o'z uyida yuqorida tilga olingan shoir-u san'atkorlar, madaniyat ahli bilan suhbatlar uyushtirar, tabiiyki, Avaz ham ularda ishtirok etardi. Yosh Avazning she'riyatga erta havas qo'yishining sababi ham shunda bo'lsa, ajab emas.

Otasi Avazni sakkiz yoshida maktabga beradi. Avaz maktabdan keyingi tahsilni madrasada davom ettiradi. U Xo'ja Hofiz, Nizomiy, Jomiy, Lutfiy, Navoiy, Fuzuliy ijodini qiziqib o'rganadi. Bundan tashqari Munis, Ogahiy, Komil, Feruz kabi shoirlar bilan yaqindan muloqotda bo'ladi. Ular ta'sirida she'rlar yoza boshlaydi va tez orada iste'dodli shoir sifatida taniladi. Ma'lumotlarga ko'ra, Avaz O'tar o'n to'rt yoshlaridayoq she'r yozishga kirishgan, o'n sakkiz yoshlarida yetuk shoir nomini olib,

ko'pchilikning e'tiboriga tushgan. Iste'dodli shoir Avaz O'tar to'g'risidagi xabarlar xon saroyigacha yetib boradi. Uni saroyga taklif etadilar. Shoir bir qancha vaqt Xiva xoni saroyida ijod qiladi. Biroq uning bu yerdagi faoliyati ko'p davom etmaydi. Avvalo, saroydagi biqiq ijodiy muhit shoirming ko'ngliga o'tirmaydi, qolaversa, uning she'rlariga hasad bilan qaragan ayrim kimsalar turli bo'htonlar to'qib, Avazni xonga yomon ko'rsatadilar. Xonning buyrug'i bilan shoirni 200 darra urib jazolaydilar va hatto uni aqldan ozganga chiqarib, yomon otliq qiladilar. Tazyiq va xo'rliklardan bezgan shoir saroyni tark etadi va ota kasbi sartaroshlik bilan tirikchilik qila boshlaydi, ijod bilan qizg'in shug'ullanadi. Biroq shoirga nisbatan tazyiqlar tag'in davom etadi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II vafotidan so'ng otasi o'rniga taxtga o'tirgan Isfandiyorxon ham unga zulm qiladi, sog'lig'i busiz ham nochor bo'lgan Avazni bog'lab 50 darra urdiradi. Ma'naviy va jismoniy qiynoqlardan muttasil azob chekkan shoir uzoq yashay olmaydi – o'ttiz besh yoshida vafot etadi.

Avaz O'tar mumtoz she'riyatning g'azal, muxammas, masnaviy, mustazod, ruboiy, qit'a kabi keng tarqalgan janrlarida ajoyib asarlar yaratdi. Shoir o'z she'rlarini to'plab kattagina devon tuzgan va uni «Saodatul-iqbol» deb nomlagan. Asarlar to'plami bir necha marta nashr etilgan.

Avaz O'tar turli mavzularda qalam tebratdi. Uning muhabbat haqidagi nozik hislarni uyg'otuvchi she'rlari hozirgacha kuyga solinib ijro etilayotgan bo'lsa, ma'rifatparvarlik ruhidagi asarlari ilm olishga, ma'rifatli bo'lishga da'vat bo'lib yangramoqda. Ular orasida, ayniqsa, «Til» she'ri alohida diqqatga sazovordir. U g'azal shaklida bitilgan bo'lib, Siz-u bizni til o'rganishga, ayniqsa, «g'ayri tilini bilishga sa'y qilish»ga, ya'ni chet tillarni o'rganishga da'vat qilishi bilan muhim. Darhaqiqat, xalqimiz «Til bilgan el biladi», deb bejizga aytmaydi. Shoir tilni insonlar, turli millatga mansub kishilarni birlashtiradigan, do'stlashtiradigan «robitai olamiyon» – kishilarning aloqa vositasi deb ataydi. Shuning uchun ham o'zgarlar tilini ona tilidek bilish «foydai kondir» deydi. Shoirming ma'rifatparvarlikni targ'ib etuvchi asarlaridan yana biri «Maktab» she'ridir. G'azal shaklidagi bu she'rda Avaz maktabni ilm-madaniyat manbai sifatida ta'riflab shunday deydi:

Avaz himmatni qil oliy ocharg'a emdi maktabkim,
Baloi jahl-u nodonlikni barbod etgusi maktab.

Yuqorida biz ta'rif bergan «Til», «Maktab» she'rlarining o'zi ham shoirning ilm-fan jonkuyari, ma'rifat kuychisi bo'lganidan dalolat beradi.

Avaz O'tarning «Fidoi xalqim» deb boshlanuvchi g'azalida shoirning mazlum xalq ahvoliga achinishi, uning mashaqqatli hayotidan cheksiz afsuslanishi yaqqol sezilib turadi. Shoir o'zi mansub xalqqa jonini fido qilishga tayyor:

Fidoi xalqim bo'lsun tanda jonim,
Bo'lub qurbon anga ruhi ravonim.

Gar o'lsam darbadar mazlumlar uchun,
Budur maqsudi qalbi notavonim.

Na yaxshi o'ylakim, ma'qul-u manzur,
Avaz, xalqim uchun to'kulsa qonim.

Shoir, yuqorida ta'kidlaganimizdek, g'am-g'ussaga botgan mehnatkash xalqni baxtli qilish uchun zolimlar bilan murosasiz kurashga, ularni mahv qilishga chog'langan isyonkor qiyofasida namoyon bo'ladi. Avaz «kuyub o'rtanmish el» ozodligi uchun hatto zolim xon boshini olmoqqa ham tayyor. Shoirning ushbu to'rtligi mazlum xalq himoyasiga otlangan sheryurakli botir hayqirig'i kabi yangraydi:

Biling: ushbu zamon g'amnokidurman,
Kuyub o'rtanmish elning xokidurman.
Avazkim, nazm elin cholokidurman,
Boshin olmoqqa xonning pokidurman.

Avaz O'tar nazarida xalqqa ziyon-zahmat yetkazadigan kimsalar xoh u xon, amaldor, xoh mutaassib dindor, xoh kaltabin zodagon bo'lsin, elga dushman odamlardir. Shuning uchun shoir ularni hajv qildi, she'r tili bilan fosh etdi. Buning uchun kichik she'riy shakllardan foydalandi. Shoirning

mahalliy amaldorlar, katta-kichik mansabdor shaxslarni tanqid qilib yozgan qit'alari hozirgacha mashhuriligini saqlab kelyapti. Masalan, shoirning «Sipohi pora istar...» deb boshlanuvchi qit'asini olaylik:

Sipohi pora istar,
Mulla ijora istar,
Bechora chora istar,
Bir chora zamon bormu?

Ko'ryapmizki, sipohi (amaldor) pora so'rab tursa, mulla tamagiriligini qo'ymasa, dodingni kimga aytasan, kishi?! Shoir xalqni tinkasini quritgan zolimlardan nafratlanadi, «bechoralarga chora» topib beradigan «bir chora zamon» bormikin deb, kuyinadi.

Avaz O'tar she'rlari mazmun jihatdan chuqur, ta'sirchanligidan tashqari, ixcham va ravon bitilgan. Ushbu asarlar o'quvchini charchatib qo'ymaydi. Har bir she'rda kishi yuragini jizillatadigan his, joziba sezilib turadi. Shuning uchun ular ravon o'qiladi, tez tushuniladi va tez yodda qoladi.

Avaz O'tarning o'zbek adabiyotidagi o'rni buyuk. Shoir o'zbek ma'rifatparvarlik she'riyatini yuqori bosqichga ko'targan Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Hamza kabi shoirlar qatorida hurmat bilan tilga olishga loyiq ijodkor sifatida biz uchun qadrlidir.

* * *

Har tilni biluv emdi bani odama jondur,
Til vositai robitai olamiyondur.

G'ayri tilini sa'y qiling bilgani, yoshlar,
Kim ilm-u hunarlar bilonki ondin ayondur.

Lozim siza har tilni biluv ona tilidek,
Bilmakka oni g'ayrat eting foida kondur.

Ilm-u fan uyig'a yuboringlar bolangizni,
Onda o'qug'onlar bori yaktoyi zamondur.

Zor o'lmasun onlar dog'i til bilmay Avazdek,
Til bilmaganidan oni bag'ri to'la qondur.

* * *

Ochinglar, millati vayronni obod etgusi maktab,
O'qusin yoshlarimiz ko'nglini shod etgusi maktab.

Dil-u jon birla el maktab ocharga ijti hod etsin,
Nedinkim, bizni g'am qaydidin ozod etgusi maktab.

Ko'ngullarning sururi, dog'i ko'zlar nuridur farzand,
Alarning umrini, albatta obod etgusi maktab.

Ota birla onaga farz o'qitmoq bizni majburiy –
Ki bizni yaxshilik qilmoqqa mu'tod etgusi maktab.

Qayu millatga bizdek gar nasimi inqiroz yetsa,
Anga, albatta, mustahkamlik ijod etgusi maktab.

Bu ne navmidlikdur, maktab ochsak, oqibat bizni,
Aro'si kom ila maqsudga domod etgusi maktab.

Avaz, himmatni qil oliy ocharg'a emdi maktabkim,
Baloyi jahl-u nodonlikni barbod etgusi maktab.

* * *

Fidoi xalqim o'lsun tanda jonim,
Bo'lub qurbon anga ruhi ravonim.

Gar o'lsam darbadar mazlumlar uchun,
Budur maqsudi qalbi notavonim.

Mani solsa fano yo'liga davron,
Yurur ustimdin avlodi zamonim.

Umidim: yashasin maktab bolasi,
Alar har biri bir sheri jayonim.

Na yaxshi o'ylakim, ma'qul-u manzur,
Avaz, xalqim uchun to'kulsa qonim.

* * *

Biling, ushbu zamon g'amnokimdurman,
Kuyib o'rtanmish elning xokidurman.
Avazkim, nazm elin cholokidurman,
Boshin olmoqqa xonning pokidurman.

Savol va topshiriqlar

1. Avaz O'tar hayoti va ijodi haqida so'zlab bering.
2. Avaz O'tarning hukmdorlar tomonidan ko'plab tahdid va tazyiqqa uchrashining sabablari to'g'risida mulohaza yuriting.
3. Shoirning xon saroyida uzoq tura olmasligining sabablari nimalar bo'lgan, deb o'ylaysiz?
4. Shoir «Til» she'ri orqali xorijiy tillarni bilish kishi va jamiyat hayotiga qanday ijobiy ta'sirlar ko'rsatishini bashorat qiladi?
5. «Til» she'ridagi «Til vositai robitai olamiyondur» degan jumlaning ma'nosini tushuntirib bering.
6. Avaz O'tar «Fidoi xalqim...» she'rida xalqqa o'z muhabbatini qanday badiiy vositalar orqali ifoda etgan? Fikringizni misollar bilan isbotlang.
7. «Sipohi pora istar...», «Biling ushbu zamon g'amnokidurman...» qit'alarida shoir kimlarni hajv qilgan?
8. Uyda «Til» she'rini yod olib keling.

ABAY
(1845–1904)

Abay Qo'nonboyev qozoq mumtoz adabiyotining asoschilaridan biri, buyuk shoir va ma'rifatparvar hisoblanadi. Shoirning asl ismi Ibrohim bo'lib, Abay uning taxallusidir. Shoir 1845-yil 10-avgustda Qozog'istonning Yettisuv viloyati Chingiztog' (hozirgi Abay) tumanida chorvador boy oilasida tug'ildi. Avval Yettisuvdagi Ahmad Rizo madrasasida o'qidi. Keyinchalik rus maktabiga qatnab rus tili va adabiyotini o'rgandi. Bo'lajak shoir bir tomondan Sharq allomalari – Firdavsiy, Nizomiy, Navoiy, Fuzuliy ijodidan bahramand bo'lgan bo'lsa, rus tili orqali rus va g'arb adabiyoti vakillarining ijodi bilan yaqindan tanishdi.

Shoirning ijodi yoshlik chog'laridan she'r yozish va o'lan aytishdan boshlandi. Abay o'zigacha og'zaki kuylab kelingan o'lanlarni yozma adabiyotga olib kirgan shoirdir. Shoir o'lanlarni yozma yaratishdan tashqari ularga kuy bastalab, mahorat bilan kuylagan. U bastalagan 17 ta o'lan kuyi hozirgacha oqinlar tomonidan sevib ijro etilyapti.

Abay ma'rifatparvar shoir edi. U o'z she'rlarida tarqoq qozoq qabillalarini birlashishga, hamjihatlikka chaqirdi, ilmi va ma'rifatli bo'lishga undadi. Shoir bir o'lanida:

O'zi bilan yovlashgan yurtim, tingla!
O'zi bilan dovlashgan yurtim, tingla!
Dardingga davo bo'lsin o'lanlarim,
Bir-birini ovlashgan yurtim, tingla! –

deya iztirob chekadi. Abayning «Shoʻrlik qozogʻim», «Boy bolasi bilan kambagʻal bolasi», «Ilm oʻrgan», «Oʻlan» kabi sheʻrlarida ham ilgʻor millatlardan oʻrnak olib qoloqlikdan chiqish, chidam va mashaqqat bilan ilm-fanni egallashga daʼvat yaqqol sezilib turadi. Shoir yirik voqeaband asarlar ham yaratgan. Uning «Iskandar», «Masʻud», «Azim rivoyati» kabi dostonlari hozirgacha el orasida mashhur. Bu teran falsafiylik bilan yoʻgʻrilgan, ezgulik va yaxshilikka daʼvat qiluvchi asarlarni sevimli shoirlarimiz Mirtemir va Uygʻun oʻzbek tiliga tarjima qilishgan.

Abay ijodiy merosining salmoqli qismini xalqni ilm-maʼrifatga, madaniyatga daʼvat qiluvchi «Naqliya soʻzlar» majmuasi tashkil etadi. Hassos adib va shoir ushbu asarida inson hayotida muhim oʻrin tutadigan aql, ilm-ziyo, insof va adolat, yaxshi xulq, muomala madaniyati, din, eʼtiqod, davlatni idora qilish, xalqlar, elatlarning ahil, doʻstona munosabatda boʻlishlari haqida mulohaza yuritadi. Asar 44 boʻlimdan iborat. Buyuk oqin Abay qalamiga mansub ushbu «soʻz»larning har biri yoshlar uchun ezgulikka daʼvat, yomon xulqlardan ogoh boʻlishga chorlovchi chaqiriqlar sifatida yangraydi. «Naqliya soʻzlar» asari oʻzbek tilida «Nasihatlar» nomi bilan mashhur boʻlib ketgan. Bu asarni sevimli bolalar yozuvchisi Nosir Fozilov oʻzbekchaga tarjima qilgan. Quyida «Nasihatlar» kitobidan ayrim oʻgitlar bilan tanishasiz. Qadrli bolajonlar, ushbu pandnoma asarni toʻliq oʻqib chiqing. Undagi koni foyda nasihatlar sizga abadiy yoʻldosh boʻlishiga aminmiz.

«NASIHATLAR» KITOBIDAN

UCHINCHI SOʻZ

... Bunga dunyoda oʻtgan barcha donishmandlar shunday javob qiladi: har qanday yalqov kishi – qoʻrqoq va gʻayratsiz boʻladi; har qanday gʻayratsiz, qoʻrqoq kishi – maqtanchoq boʻladi; har qanday maqtanchoq, qoʻrqoq kishi – aqlsiz, nodon boʻladi; har qanday aqlsiz, nodon kishi – orsiz boʻladi; har qanday orsiz kishi – yalqov, kishi oldida tilanchi, ochkoʻz, suq boʻladi; bunday hunarsiz kishilar hech qachon birovga doʻst boʻlmaydi.

YETTINCHI SO‘Z

Bola onadan tug‘ilganda ikki odat bilan tug‘iladi. Biri: yesam, ichsam, uxlasam demoqlikdir, albatta; shuningdek, bular tanning sihat-salomatligi uchun zarur hamdir; bular bo‘lmasa – tanda jon ham bo‘lmaydi, o‘smaydi ham, quvvatga ham kirmaydi. Ikkinchisi: ko‘rsam, bilsam demoqlikdir. Bola yoshligida nimani ko‘rsa – shunga talpinadi, yalt-yult etib qaraydi, ko‘rgan narsasini qo‘li bilan ushlab, yuzi-ko‘ziga yaqin olib borib suykagisi, og‘ziga solib tishlagisi keladi. Karnay-surnay ovozi eshitsa – yon-atrofiga alanglab qaraydigan bo‘ladi. Sal kattaroq bo‘lganidan keyin esa, it hursa ham, mol ma’rasa ham, birov kelsa ham, yig‘lasa ham o‘midan tura yugurib chiqib qaraydigan va: «U nima?», «Bu nima?», «U nega unday qildi?», «Bu nega bunday qildi?» deb ko‘zi ko‘rgan, qulog‘i eshitgan narsalarni so‘raydigan bo‘ladi – hech tin topmaydi. Bularning hammasi – ko‘rsam ekan, bilsam ekan, o‘rgansam ekan, degan tabiiy qiziqish alomatidir, albatta.

Dunyodagi barcha mavjud hodisalarning sirini hech bo‘lmasa yuzakiroq bo‘lsa ham bilmaslik – bu odamgarchilikdan emas. Shuni ham bilmagandan keyin, bu odam – odam emas, balki hayvondan hech farqi yo‘qdir...

O‘N YETTINCHI SO‘Z

Bir kuni G‘ayrat, Aql, Yurak uchalasi har qaysisi o‘z hunarini maqtab, aytishib, tortishib qolishibdi-yu, Ilmning oldiga kelib, undan hakamlik qilishni so‘rashibdi.

Shunda birinchi bo‘lib G‘ayrat so‘zlabdi:

– Ey Ilm, – debdi u, – axir o‘zing bilasan, dunyoda hech bir narsa yo‘qki, u mening ishtirokimsiz kamol topsin. Avvalo, mana, sening o‘zingni bilish ham, erinmay, sabot va matonat bilan izlab, o‘rganib, yana uni o‘z o‘rnida ishlatish ham – mening ishim. Har kuni o‘z vaqtida toat-ibodatni kanda qilmay o‘rniga qo‘yish ham – mening ishim. O‘zingga ma’lumki, dunyoda har kim o‘ziga loyiq hunar o‘rganishi, mol topishi, obro‘ qozonishi, mansab egallashi kerak – bularning hammasi bemehnat

bunyodga kelmaydi. O‘rinsiz, bo‘lar-bo‘lmas ishlarga ko‘ngil qo‘ydirmay, insonni sof saqlaydigan, uni gunohkorlikdan, johillikdan, shaytonning gapiga kirib, nafs balosiga giriftor bo‘lishlikdan saqlaydigan, adashgan bandalarni to‘g‘ri yo‘lga solib yuboradigan ham – men emasmi, axir? Shunday bo‘lgandan keyin, Aql bilan Yurak nega men bilan masala talashadi? – debdi.

Shunda Aql aytibdi:

– Na bu dunyoda va na u dunyoda nimaiki foydali, nimaiki zararli bo‘lsa – biladigan bir menman. Sening so‘zingni uqadigan ham men. Mensiz inson na o‘z foydasini biladi va na o‘z zararidan qochib qutula oladi. Hatto Ilmni ham o‘qib o‘rgana olmaydi. Shunday bo‘lgandan so‘ng, bu ikkalasi men bilan nega g‘ijillashadi? Men bo‘lmasam, bu ikkalasining qo‘lidan nima ish keladi? – debdi.

Nihoyat, Yurakka navbat kelibdi va u shunday debdi:

– Men inson tanasining podshosiman, qon mendan taraydi, jon menda makon quradi, mensiz hayot yo‘q, – debdi u. – Issiq uyda, yumshoq to‘shakda yotgan to‘q bir odamni: och-yalang‘och, to‘shaksiz sovqotib yurgan kambag‘alni holi nima kechdi ekan, deb o‘ylantirib, uni u yonidan bu yoniga ag‘anatadigan, uyqusini qochirib, jonini achitadigan ham – menman. Kattalarga nisbatan hurmat-izzat, kichiklarga nisbatan mehr-shafqat qildiradigan ham – menman. Biroq inson meni hamma vaqt ham sof saqlay olmaydi. Oxir bir kuni xor qiladi. Agar men toza bo‘lsam, inson bolasini olalamagan bo‘lur edim: yaxshisini yaxshilikka yetkazadigan ham – men, yomonining ta‘zirini beradigan ham – men. Adolat, insof, or-nomus, rahm-shafqat, mehribonchilik kabi narsalarning hammasi mendan chiqadi. Mensiz bularning ko‘rgan kuni – kunmi? Shunday bo‘lgandan keyin, bu ikkalasi men bilan yana qanday qilib masala talashishadi? – debdi.

Shunda Ilm uchalasining bafurja tinglab olib, uchalasiga shunday debdi:

– Ey G‘ayrat, sening aytgan gaplaringning hammasi to‘g‘ri. Hatto u aytganlaringdan boshqa hunarlaringning borligi ham rost, shuningdek, ularning sensiz hech ekanligi ham to‘g‘ri. Ammo shu bilan birga, kuch-quvvatingga yarasha qattiqchiliging ham bor. Ko‘pgina foydang bilan

birga, zararing ham yo‘q emas. Ba‘zan yaxshilikka, ba‘zan esa yomonlikka mahkam yopishib olasan – mana shuning yomon!

So‘ng Aqlga aytibdi:

– Ey Aql! Sening aytgan gaplaring ham – hammasi to‘g‘ri. Sening ishtirokingsiz hech narsaning bo‘lmasligi ham rost. Yaratgan tangri taoloni ham sen tanitasan, mavjud har ikki dunyoning kori-holini ham sen bilasan. Bundan tashqari ham sening qo‘lingdan ko‘p narsalar keladi: turli amal, hiyla-nayranglarning bari sendan chiqadi; yaxshining ham, yomonning ham tayangani – sensan. Sen ikkalasiga ham birdek xizmat qilasan, istaganini topib berasan – mana shu odating yomon! – deb so‘zini davom ettiribdi Ilm. Endi men uchalangning boshingni qo‘shib, ittifoqlaringni kelishtirib qo‘yishim kerak. Bu ishda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadigan boshliq Yurak bo‘lsa yaxshi bo‘ladi. Chunki, Aql, sening nojo‘ya tomonlaring ko‘p, shu sababdan Yurak sen yetaklagan tomonga qarab yuravermaydi: yaxshi yo‘lga boshlasang – jon-dilidan yuradi, hatto xursand ham bo‘ladi; yomon yo‘lga boshlasang – sendan jirkanadi, aytganingga yurmaydi, balki ko‘krakdan haydab chiqaradi.

So‘ngra Ilm yana G‘ayratga aytibdi:

– Ey G‘ayrat! Sening ham kuch-quvvating juda ko‘p. Lekin Yurak bosh bo‘lsa, seni ham o‘z erkingga qo‘ymaydi. Uni faqat o‘rinli ishlargagina safarbar qiladi. O‘rinsiz narsalarga-chi – qo‘l urdirmaydi. Mening gapimga kirib, uchovlon birga bosh qo‘shinglar, tinch-totuv yashanglar va bamaslahat ish ko‘ringlar! – deb maslahat beribdi Ilm. – Agar uchalangizdagi xususiyatlar birikib, bir odam bo‘lsalaringiz – u holda sizning bosgan izingizni tabarruk qilib ko‘zga surtsa bo‘ladi. Bordi-yu, uchovingiz ola bo‘lsangiz, bir kelishimga kelisha olmasangiz – u holda men faqat Yurakning tarafinigina yoqlayman. Chunki kitoblarda: odam-garchilik kishining qalbida bo‘ladi, qalbingni pok saqla, deyilgan...

O‘TTIZ BIRINCHI SO‘Z

Kishi eshitgan narsasini unutmash uchun to‘rtta shart bor: avvalo, buning uchun zehni bo‘lmoq kerak; ikkinchidan, bir narsani ko‘rganda, yo eshitganda – unga chin yurakdan ixlos qo‘yib, fahm-farosat bilan uqib

olmoqlik lozim; uchinchidan, eshitganlarini ichida bir necha marta takrorlab, ko'ngilga jo qilmoq kerak; to'rtinchidan, ko'ngilga boshqa narsalarni mutlaqo keltirmaslik va kelsa ham unga zarracha e'tibor bermaslik kerak. Masalan: beg'amlik, beparvolik, o'yin-kulgi yoki ixlos qo'yimaslik kerak. Aks holda, bu to'rt narsa aql bilan ilmga putur yetkazadigan omillardir.

O'TTIZ IKKINCHI SO'Z

Ilm o'rganishni talab qilgan kishi avvalo uni bilishi kerak. Buning bir necha shartlari bor. Bularni bilmay turib o'rganilgan ilm yuqmaydi.

Avvalo (birinchi shart – *mualliflar*), o'rganilayotgan ilm-hunarini oxir bir kun kelib biron kori-holimga yarab qolar, deb o'rganmasdan, hayotda uni turmushga tatbiq qilish maqsadida o'rganmoq kerak. Chunki ilmni faqat bilib qo'yish uchungina o'rgansang va shu bilan qanoat hosil qilsang, bunday ilmning kimga keragi bor? Kishi o'zining bilmagan narsasini bilib o'rgansa – bundan qanchalik huzur-halovat topishini asti qo'yavering! Agar sen ilmga astoydil mehr qo'yib o'rgansang, senda, yana ko'proq bilsam ekan, degan muhabbat paydo bo'ladi. Shundagina sen ko'zing ko'rgan har bir narsani ko'nglingga mahkam tugib, uqib oladigan bo'lasan.

Agar bordi-yu, ko'ngling boshqa narsada bo'lib, o'qib-o'rganayotgan ilmingni shunga sabab qilib ko'rsatsang, ya'ni uni ana shu ko'nglingdagi narsa uchungina o'rganayotgan bo'lsang, unda ilmga degan mehring go'yo o'gay onaning mehri kabi bo'ladi. Agarda chin niyat bilan o'rganayotgan bo'lsang, unda ilmga degan mehring xuddi o'z onangning mehriday iliq va samimiy bo'ladi. Sen ilmga chindan ham ixlos qo'ysang, u ham mehr qo'yadi va sen uni tezroq qo'lingga kiritasan. Agar sen unga chala mehr qo'ysang, o'rgangan ilming ham chala-chulpa bo'ladi.

Ikkinchidan, ilmni o'rganganda yaxshi niyat bilan o'rganish kerak. Ammo birov bilan bahs boylashmoq, talashishmoq uchun o'rganish kerak emas. Bahs, avvalo, ko'ngildagi ishonchni mustahkamlash uchun bo'lsa – bu zarar emas, lekin haddan oshib ketsa – kishini tuzatishdan ko'ra ham ko'proq buzib qo'yishi mumkin. Buning sababi: bahs qiluvchilar ko'proq haqiqatni aniqlash uchun emas, balki bir-birlarini yengmoq uchun harakat

qilishadi. Bunday bahs xusumatni kuchaytirib, odamgarchilikni yo'qotishgacha olib boradi. Bunday holda asosiy maqsad ilm o'rganish bo'lmay, odamning yuzini yolg'on so'zga buradigan bo'lib qoladi. Bunday maqsad faqat buzuq kishilardagina bo'ladi. To'g'ri yo'ldan ketayotgan yuzta odamni adashtirgan kishi, egri yo'ldan ketayotgan bitta notavonni to'g'ri yo'lga solgan kishidan sadqayi ketsin! Bahs – bu ham aslida ilm o'rganishning bir yo'li. Biroq unga ortiqcha hirs qo'yish yaramaydi. Chunki bahsga ortiqcha hirs qo'yishdan mag'rurlik, maqtanchoqlik, xusumat, yolg'onchilik, hatto arzimagan narsadan janjal chiqarish va birovga musht ko'tarish kabi yomon fazilatlar tug'iladi.

Uchinchidan, agar har bir harakating tufayli haqiqatga erisha oladigan bo'lsang, o'lsang ham bu yo'ldan qaytma, mahkam tur! Axir, o'zing shubha qilgan narsaga o'zgalar qanday qilib ishonch bildirsin? O'zing hurmat qilmagan narsani o'zgalar nega hurmat qilsin?

To'rtinchidan, ilmni ko'proq o'rganish uchun odamda yana ikki narsa bo'lishi lozim: biri – mulohaza yuritish, ikkinchisi esa muhofaza qilishlikdir. Bu ikki xususiyatni borgan sari kuchaytira borish kerak. Bu narsa kuchaymay turib ilm o'rganish qiyin.

Beshinchidan, shu nasihatlarining o'n to'qqizinchi so'zida yozilgan aql kasali degan to'rt narsa bor, shundan ehtiyot bo'lish kerak. Shularning orasida beg'amlik, beparvolik, degan narsa bor, zinhor-zinhor shu narsadan ehtiyot bo'! Chunki bu, birinchidan – Xudoning, ikkinchidan – xalqning, uchinchidan – davlatning, to'rtinchidan – ibratning, beshinchidan – aqlning, or-nomusning dushmanidir; or-nomus bo'lgan yerda bular bo'lmaydi.

Oltinchidan, senda ilmni, aqlni bir me'yorda saqlaydigan fe'l-atvor, xulq degan narsa bor. Sen shu narsani ehtiyot saqla! Ko'rgan narsangga qiziqaversang: yo birovning o'rinli, yo birovning o'rinsiz gapiga ishonib ketsang yoki to'g'ri kelgan narsalarga ko'ngil qo'yaversang – fe'l-atvoringning buzilib ketishi hech gap emas. Fe'l-atvoring buzilganidan keyin esa o'qib ilm o'rganganingdan hech foyda yo'q. Ko'kragingda unga o'rin bo'lmagandan keyin, uni qayerda saqlaysan? Aksincha, kiroyi ilming bo'lgandan keyin, uni ehtiyot qiladigan fahm-farosating, aqli-

hushing, or-nomusingni qo‘ldan bermaydigan fe‘li-atvoring va g‘ayrating bo‘lsa – nur ustiga a‘lo nur! Lekin bu ehtiyotkorliging, shubhasiz, aql uchun, or-nomus uchun qilingan bo‘lsin!

O‘TTIZ UCHINCHI SO‘Z

Agarda senga, mol-dunyo kerak bo‘lsa hunar o‘rgan. Mol-dunyo qo‘lning kiri, yuvsu ketadi. Ammo hunar esa – ado bo‘lmas boylikdir. Kimki yolg‘on gapimasa va qo‘lida halol hunari bo‘lsa qozoqlarning ichidagi eng avliyosi shu! Biroq Xudoy taolo qozoqlarning qo‘liga ozmuz hunar bersa – ular bosar-tusar joylarini bilmay qolishadi.

Avvalo, malakamni oshiray, ishlarimni yaxshilay, izlay, ko‘ray, hunar o‘rganay, demaydi. Qo‘lidagi bilgan ozdan-ovloq hunari bilan maqtanib: «Shu ham bo‘ladi-da» deb qozoqlarda mavjud talabsizlikka yuz burib ketadi.

Ikkinchidan, erinmay mehnat qilmoq kerak. Holbuki, bizning qozoqlar bir-ikkita mol topsa shu bilan xuddi mol-dunyoga botib, g‘arq bo‘lib ketgan kishidek, xotirjamlikka berilib, yalqov bo‘lib qoladi.

Uchinchidan, birov-biroviga: «Sen kasbdoshlaring ichida yakka-yu yagonasisan», yo esa: «Aka, sizdan nima ketadi, mana bu narsamni qilib bersangiz-chi?» desa u: «Menga ham odamlar yalinadigan bo‘lib qolibdiku» deb g‘ururlanib ketadi va shu bilan ham o‘zini, ham unga murojaat qilgan odamni aldab esiz-esiz vaqtining qanday o‘tganini ham bilmay qoladi.

To‘rtinchidan, do‘stingman degan odamlarga hotamtoy bo‘lib ketadi. Ba‘zi bir quv-shum odamlar: «do‘st bo‘lamiz» deb arzimagan narsani berib, aldab: «Keyinchalik seni unday qilaman, bunday qilaman, mening sendan o‘zga aziz do‘stim yo‘q, dasa, laqqa tushib, men ham kerakli odamlarning biri bo‘lib qolibman-ku, deb o‘ylaydi. Keyin, kim «to‘rga chiq» desa – shunga aldandib, ana shu odamga qil deganini qilib, keragini topib beraman, yetmaganini yetkazaman, xushomad, do‘stlik qilaman, deb yurib, butun qimmatli vaqtidan, bisotidan ayriladi. Ovqat, usti-bosh topish esidan chiqib ketadi. Borib-borib, oxir bir kun, kun kechirmoq qiyinlashgach, birovdan qarz ko‘taradi va uni qilib beraman, buni qilib beraman,

deb o‘lib-tirilib harakat qiladi-yu, baribir biron narsaning boshini qovushtirolmaydi. Keyinchalik borib, topgan-tutgani yegan-ichganiga yetmay, ishi dov-janjalga aylanib, sarson-sargardonlikka tushadi. Nihoyat, odamgarchilikdan chiqib, xor-zor bo‘ladi.

O‘TTIZ YETTINCHI SO‘Z

1. Insonning insonligi ishni qanday boshlaganidan bilinadi, lekin qanday tugatganidan emas.

2. Ko‘nglingdagi ko‘rkam o‘y og‘zingdan chiqqach xiralanadi.

3. Sen agar faqat o‘zini o‘ylaydigan nodonga hikmatli so‘z aytsang, u seni yo xursand qiladi, yo esa xafa.

4. Kishiga bilimiga qarab yaxshilik qil, yomonga qilgan yaxshiliging boshingga balo bo‘lib tushadi.

5. Otang bolasi bo‘lma, odam bolasi bo‘l! Odam bolasi – elning lolasi.

6. Yaxshi odam ko‘p so‘raydi, ammo oz bersang ham rozi bo‘ladi. Yomon odam oz so‘raydi, ammo ko‘p bersang ham rozi bo‘lmaydi.

7. Yolg‘iz boshing uchun mehnat qilsang, o‘z qorni uchun o‘tlagan hayvonning biri bo‘lasan. Insoniy burching uchun mehnat qilsang esa, Ollo taoloning suygan bandasi bo‘lasan.

8. Inson bolasini zamona parvarish qiladi. Kimda-kim yomon bo‘lsa, ayb zamondoshlarida.

9. Agar davlat mening qo‘limda bo‘lganda, inson farzandini tuzatib bo‘lmaydi, degan odamning tilini kesib tashlardim...

10. Dunyoda kim yomonlik ko‘rmagan deysiz? Umidsizlik – bu g‘ayratsizlikdir. Dunyoda hech muqim narsa yo‘q, shuningdek, yomonlik ham mudom bo‘lmaydi. Axir, qori qalin qahraton qish ketidan ko‘k maysali, tiniq suvli yoz kelmasmu?

11. Badjahl odam kamgap kelsa, zahari ichida bo‘lgani. Bordi-yu, hech kimga gap bermay, lo‘lilik qilib shovqin solsa – bu odam yo qo‘rqoq yo esa maqtanchoq keladi.

12. Quvonch va mag‘rurlik – mastlikdir. Faqat mingdan bir kishigina bu narsadan o‘zini ehtiyot tutib yura oladi.

13. Ishning omadi – o‘z vaqti.

14. Buyuk mansab – go‘yo bir buyuk qoya. Unga erinmay o‘rmlab yurib ilon ham chiqadi, uchib-qo‘nib yurib qiron ham chiqadi.

15. Dunyo kattakon ko‘l. Zamona esa esib turgan yel. Oldingdagi to‘lqin – og‘alar bo‘lsa, ketingdagi to‘lqin – inilardir. Navbat bilan o‘lishar, avvalgiday bo‘lishar.

16. Tuyadek bo‘y bergandan, tugmadek aql bergan ortiq. Soqolini sotgan qaridan, mehnatini sotgan yosh ortiq.

17. Yomon do‘st – bir ko‘lankadir: quyoshli kunda qochsang ham qutulolmaysan, bulutli kunda esa izlasang ham topolmaysan.

18. Do‘sti yo‘q bilan sirlash, do‘sti ko‘p bilan siylash. Yaxshiga yaqin bo‘l, yomondan – yiroq.

19. G‘ayratsiz jahl – tul, qayg‘usiz oshiq – tul, shogirdsiz olim – tul.

20. Baxtiyor bo‘lguningcha baxtingni eling ham tilaydi, o‘zing ham tilaysan. Baxtiyor bo‘lganingdan so‘ng esa – faqat o‘zinggina tilaysan.

Savol va topshiriqlar

1. Abay hayoti va ijodi to‘g‘risida bilganlaringizni gapirib bering.
2. Abayning qozoq adabiyotiga qo‘shgan ulkan hissasi qaysi asarlarda namoyon bo‘ladi?
3. «Nasihatlar»ning «O‘n yettinchi so‘z»idan olingan parchada G‘ayrat, Aql, Yurak o‘rtasida qanday bahs bo‘lib o‘tdi? Bahsda hakamlik qilgan ilmning ularga bergan maslahatini sharhlashga harakat qiling.
4. «O‘ttiz ikkinchi so‘z»da ilm o‘rganishning bir necha shartlari haqida gap ketadi. Mazkur shartlarni izohlab bering.
5. Oltinchi shartning izohiga batafsil to‘xtaling.
6. «O‘ttiz uchinchi so‘z»da «mol-dunyo», «hunar» so‘zlarini mutafakkir adib qanday ta‘riflaydi?
7. «O‘ttiz yettinchi so‘z»dan Abayning yigirmata o‘giti joy olgan. Ushbu o‘gitlarning o‘n yettinchi va o‘n sakkizinchi bandlarini sharhlang.
8. Uyda «O‘ttiz yettinchi so‘z»dagi o‘gitlarni yod olib keling.

RANGIN TUYG'ULAR

ZULFIYA

(1915–1997)

Aziz o'quvchi! Balki Sizning maktabingizda yoki qo'shni maktablarda Zulfiya nomidagi Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan qizlar o'qir. Siz, albatta, shunday mukofot borligini yaxshi bilasiz. U har yili respublikamizda ta'lim, fan, adabiyot, san'at sohasida o'z iste'dodini namoyon etayotgan maktab, kasb-hunar kolleji va akademik litseylar hamda oliy o'quv yurtlarida o'qiyotgan qizlarga taqdim etilishini ham eshitgansiz. Ana shunday nufuzli mukofot nega Zulfiya nomida, uning o'zi kim, qanday xizmatlari bilan bunday sharafiga sazovor bo'lgan deb, qiziqqan bo'lsangiz ham kerak? Keling, yaxshisi hikoyamizni diqqat bilan o'qing!

Zulfiya Isroilova xalqimizning atoqli va ardoqli vakili, O'zbekiston xalq shoiri, xalqaro «Nilufar», Javoharlal Neru nomidagi hamda Davlat mukofotlari sohibasidir. U 1915-yili Toshkent shahrining qadimiy Degrez mahallasida tavallud topgan. Avval boshlang'ich maktabda, so'ng xotin-qizlar bilim yurtida tahsil olgan. 1935–1938-yillarda O'zbekiston Fanlar akademiyasining Til va adabiyot instituti aspiranturasida o'qigan. Shundan keyin turli nashriyotlarda ishlagan. 1953-yildan 1980-yilgacha, qariyb o'ttiz yilga yaqin respublikamizda keng tarqalgan «Saodat» nomli xotin-qizlar jurnalida bosh muharrir bo'lgan.

Zulfiyaning dastlabki she'rlari «Hayot varaqlari» nomi bilan 1932-yilda bosilib chiqqan. Shundan so'ng shoiraning «She'rlar» va «Qizlar qo'shig'i» (1938-yil), «Uni Farhod der edilar» (1943-yil), «Hijron kunlarida» (1944-yil), «Dalada bir kun» (1948-yil), «Tong qo'shig'i» (1953-yil), «Yuragimga yaqin kishilar» (1958-yil), «Kuylarim sizga» (1965-yil), «O'ylar», «Shalola» kabi o'nlab she'riy to'plamlari chop etildi. U atoqli o'zbek shoiri Hamid Olimjon bilan oila qurgan. Biroq ular orzularga to'la hayot kechirayotgan pallada – 1944-yili mashina avariyesi tufayli turmush o'rtog'idan ayriladi. Shundan so'ng umr bo'yi o'z muhabbatiga sodiq qolib, Hamid Olimjonning ishlarini sabot bilan davom ettiradi. Uning «Semurg'», «Zaynab va Omon» dostonlari asosida pyesa va opera librettolarini yaratadi. O'zi ham «Quyoshli qalam», «Mushoira», «Xotira siniqlari» kabi poemalar yozadi. Rus, ukrain, ozarbayjon, hind shoiralarning she'rlarini o'zbek tiliga tarjima qiladi.

Zulfiya keng tanilgan jamoat arbobi edi. U Osiyo, Afrika va Yevropaning o'nlab davlatlarida bo'lib, xalqaro xotin-qizlar hamda adabiyot namoyandalarining harakatlarida faol ishtirok etardi. Yurtboshimiz Islom Karimov ta'riflaricha «Uning jahon minbarlaridan yangragan she'rlari Sharq ayolining aql-u zakosi, fazl-u kamolining yorqin ifodasi sifatida millionlab she'riyat muxlislariga odamiylik, muhabbat va sadoqatdan saboq bergan». Shoiraning she'rlari ingliz, nemis, rus, bolgar, xitoy, hind, yapon, arab, fors, vetnam kabi juda ko'p xorijiy tillarga tarjima qilingan edi. Shoira 1997-yil 82 yoshida vafot etgan.

Savol va topshiriqlar

1. Shoira Zulfiya qayerda tug'ilgan, qaysi o'quv yurtini tugatib, qanday faoliyat bilan shug'ullangan?
2. Zulfiya qanday she'riy to'plamlar va dostonlar muallifi?
3. Zulfiya Isroilovanning jamoat arbobi sifatidagi faoliyati haqida gapirib bering.
4. Shoira asarlari qaysi xorijiy tillarga tarjima qilingan?
5. Zulfiya mukofotiga kimlar sazovor bo'ladi?

ZULFIYA SHE'RLARIDAN NAMUNALAR

NEVARA

Ulug'bekka

Nevaram quyunday otilib kirib,
Qalamim tagidan qog'ozni yular.
Damda varrak yasab ko'kka uchirib,
Izidan qop-qora ko'zlari yurar.
Varrak tortar shekil, murg'akni kuch-la
Oyoq tirab siltar dakani kibor.
Ayrilib qog'ozdan, she'rdan va hushdan
Boqaman varrakboz jonga baxtiyor.
Naq bobosi siyoq zehnday tiyrak,
Ko'kish alangada yonar soch-u qosh.
Borlig'i ezgu bir o't bo'lsa kerak,
Tomirlarda qonmas, kezadi quyosh.
Daka varrak tiniq zangori fazo
Tubiga intilar, sho'ng'ir naq xayol.
Talpingan ko'ksingda, bolakay, ne bor,
Sen iqbolga, senga ne tutar iqbol?
Nevara bo'lmasa, odamzod albat,
O'zi kashf etardi, kashf etganday baxt.

BOG'LAR QIYG'OS GULDA

Bog'lar qiyg'os gulda – yaxlit bir chaman,
Har daraxt anvoyi bir tarovatda.
Bir kaft bog' mehnat-u hosilga vatan,
O'zga ko'rk,
 o'zga rang har bir daraxtda.
Har navda bir gulda,
 har gulda bir ro'y,
Har daraxt bargi bir dunyo hikoya.

Har birin hosili o'zgasiga ko'rk,
Biri biri uchun qudrat, himoya.
Vatanim ko'zimda: qay burchi aziz,
Bilmam, qayda tole serzavq, serjilo?
Yalpi to'lishadi bedaxl yurtimiz,
Naq har qarichi dil, jon tomir go'yo.
Bir qardosh tinchisiz – o'zga beorom
Birining nonisiz – o'zga emas to'q...
Bu – qadim dunyoda yangi bir olam,
Bunda orqa tog'siz bir tirik jon yo'q.
Tayanch bo'lmasaydi odamzot albat,
O'zi kashf etardi, kashf etganday baxt.

MEN O'TGAN UMRGA

Hayot kitobimni bexos varaqlab,
Men o'tgan umrga achinmay qo'ydim.
Tabassum o'rnida kuldim charaqlab,
Suyish kerak bo'lsa – telbacha suydim.

Kiyganim ipakmi, chitmi yo kimxob,
Yurak boyligidan qilmabman parvo.
Meni og'ushlagan hayot naq oftob,
Yangi qo'shiq talab unda har saboh.

Men o'tgan umrga achinmay qo'ydim,
Hech kimda ko'rmayin umrimga o'xshash:
Suydim,
Erkalandim,
Ayrildim,
Kuydim,
Izzat nima bildim.
Shu-da bir yashash!

ZULFIYA SHE'RLARI HAQIDA

Zulfiya she'rlari harorat bilan bitilgan ehtirosli, hayotbaxsh she'rlardir. Ular xoh Vatan haqida – uning go'zal tabiati, mehnatkash odamlari, buyuk bunyodkorlik qudrati xususida bo'lsin, xoh insonlarning turfa his-tuyg'ulari: mehr-muhabbat, quvonch-u shodlik, baxt, sadoqatni tarannum etishga bag'ishlangan bo'lsin – barchasida hayotsevarlik, o'quvchida yorug' kayfiyat paydo etish istagi hukmronidir. Bu fikrning isbotini shoira-ning «Aziz tuyg'ular» nomli turkumiga kirgan «Nevara», «Bog'lar qiyg'os gulda» kabi asarlari misolida ko'rib chiqish mumkin. Darhaqiqat, lirik qahramonning qalbiga yaqin aziz tuyg'ulari ko'p. Ularning biri yosharish, yangilanish pallasi bo'lgan bahor fasli bag'ishlovchi nurli, yorqin hislar bo'lsa, yana biri «shoir xayoliday latif, serhasham» majnuntol, qiyg'os gulga kirgan bog'lar baxshida etadigan tuyg'ulardir. Ana shu aziz tuyg'ularning yettitasi bir she'riy turkumga birlashadi. Ularning har biriga sifat va xususiyatlariga qarab ta'rif-u tavsiflar beriladi. Kishiga yoqimli tuyg'ular bag'ishlovchi, uning istiqbol to'g'risidagi orzularini o'zida mujassam etuvchi bu nevaradir. Mazkur she'r muallifning nevarasi Ulug'bekka atalgan bo'lib, she'ming yaratilishiga turtki bergan ham shu bolajonning o'zi. Bahor chog'i yozuv stolida o'tirgan lirik qahramonning xayollarini dabdurustdan to'zitib, xonaga nevarasi kirib keladi. She'r bitilayotgan qog'ozdan olib, varrak yasaydi va uni osmonga uchiradi. Nevarasining xatti-harakatlarini kuzatib turgan shoira uning ko'rinishi, qiliqlarida vafot etib ketgan bobosiga o'xshash jihatlarni ilg'aydi va beixtiyor aziz xotiralarga beriladi. Bobosi – o'zbek xalqining atoqli shoiri Hamid Olimjon bo'lgandi. H. Olimjon tiyrak, zehnli, butun vujudi bilan bir ishga kirishadigan va boshqalarni ham zavqlantira oladigan ehtirosli inson bo'lgan. Shoira nevarasining shamollardan cho'chimay, varragini balandroq uchi-rishni istayotganini ko'rib, uning bu harakatlaridan umidli, yorug' bir falsafiy xulosa chiqaradi.

Varrak shamollar qarshiligiga qaramay, tiniq zangori osmonning yuksakliklariga intilganidek, o'yinqaroq, zavqi baland, o'jar bolakayni ham qanday kelajak kutayotgan ekan? U ham hayotning katta yo'llariga

tushib olib, muvaffaqiyatlar osmonida javlon urarmikan? Har qalay uning bobosini eslatuvchi qiyofasi va dadil harakatlaridan kelgusi hayotining nurlil bo'lishiga umid bog'laydi. Iqboliga, istiqboliga ishonadi. Va o'z orzularidan zavqlanib, nabira insonning hayotidagi umid-nishoni, avlodni davom ettiruvchi suyanchi ekanini mantiqan ta'kidlaydi. Agarda tabiatning o'zi odamzodga nabira ne'matini ato etmasa, uni o'zi kashf etardi, deydi. Ya'ni u shunchalar aziz tuyg'ular baxsh etuvchi zurriyodki, uning borligi buvi-bobolarining baxti, toleyidir. Xalqimizda «mevasidan danagi shirin» degan hikmatli naql bor. Buning ma'nosi shuki, aziz o'quvchi, har bir inson hayotida o'z nomi o'chmasligi uchun intiladi. Ya'ni yaxshi ishlar, ezgu amallar bilan o'zgalar qalbi va xotirasida iz qoldiradi. Yoxud aqlli, yurtga naf keltiruvchi farzandlar, nabiralar tarbiyalab, o'zining nomini bardavom qiladi. Demak, ana shu insoniy baxt, buvi-bobolik baxti, eng aziz tuyg'ulardan ekan.

Shoira Zulfiyaning qalbiga ehtiros va ilhom bag'ishlagan yana bir tuyg'u bu bahor kelib, bog'-rog'larning jonlanishi, daraxtlarning qiyg'os gulga kirib, tevarak-atrofnig chamanzorga aylanishidir. Muallif gulga burkangan manzarani tasvirlar ekan, uni ramziy ma'noda qo'llaydi. «Bir kaft bog'», ya'ni yaxlit bir manzil – Vatanda turlicha tarovat, turli bo'y tarqatuvchi daraxtlar bor. Ularning har biri o'zicha ko'rk, o'ziga xos meva-yu hosil beradi. Go'yo har bir daraxt bu bir-biriga o'xshamaydigan millat va elatlar. Ularning har birining o'z tarixi, o'z urf-u odatlari, yashash tarzi bor. Lekin ular bitta bog'da – bir maskanda, ya'ni bir Vatanda – O'zbekistonda jam bo'lganlar. Ular turli millat va elatlar bo'lsalar ham bir xalq – O'zbekiston xalqi farzandlaridir. Bir vatanda yashayotgan yagona xalq esa, millatidan qat'i nazar, biri biriga suyanch, madadkor, himoyachi. Ular Vatanimizning qay burchida yashamasin, bir ko'z qorachig'i, birday aziz, qadrlil:

Har navda bir gulda, har gulda bir ro'y,
Har daraxt bargi bir dunyo hikoya.
Har birin hosili o'zgasiga ko'rk,
Biri biri uchun qudrat, himoya.

Biroq yurtimizdagi millat-u elatlarning qardosh, qadrdonligi har qancha mustahkam bo'lmasin, ular barchasi suyanadigan «orqa tog'» bo'lmog'i kerak.

Bu – qadim dunyoda yangi bir olam,
Bunda orqa tog'siz bir tirik jon yo'q.

Bu suyanch, bu tayanch kim? Tayanch bo'lmasa agar, bu murakkab, xavf-u xatarlarga to'la dunyoda tinch, xotirjam yashab bo'ladimi? Inson hamisha kimgadir suyanib, intilib yashaganidek, kichik xalq-u elatlar ham katta xalq va millatlarga suyanadi, ishonadi. O'zbekiston misolida o'sha xalq, o'sha suyanch, o'sha tayanch bu – o'zbek xalqidir. O'zbekistonda yashovchi barcha insonlar bir xalq, O'zbekiston fuqarosi. Ularga O'zbekistonning Asosiy qonuni – Konstitutsiyasi bo'yicha barcha masalalarda teng huquq va imkoniyatlar berilgan. Agar shu tenglikka amal qilmay, men katta millat, sen kam sonli elatsan, deb ayirmachilik, mahalliychilik qilinsa, bunday mamlakat, bunday davlat tanazzulga yuz tutadi, urush-u janjaldan bo'shamaydi. O'zbek xalqi azal-azaldan bag'rikeng, serhimmat, saxovatli xalq. Shuning uchun ham bugun uning bag'rida 130 dan ortiq millat va elat vakillari tinch, osuda va bunyodkor hayot kechirmoqdalar. Shoira Zulfiya ana shunday mustahkam, ishonchli tayanch bo'lolgani uchun bag'rikeng ona xalqini ulug'laydi, unga muhabbatini eng aziz tuyg'u deb biladi.

Shoira butun hayoti davomida juda ko'p voqealarga guvoh bo'ldi, ko'p yurtlarni kezdi. Jahongashta ijodkor, davlat va jamoat arbobi, mehribon ona bo'lib, o'zining sakson yildan ortiq umrini mazmunli, fayzli o'tkazdi. Mamlakatimiz rahbari Islom Karimov ta'riflaganidek, «Nafaqat o'z she'rlari bilan, balki butun hayoti bilan o'zbek ayolining ma'naviy qiyofasini namoyon eta olgan atoqli, ... fidoyi inson bo'lib ... ma'naviy jasorat» ko'rsatdi. «Men o'tgan umrga» deb nomlanuvchi she'rida shoira ana o'sha shonli, sharaflil hayot yo'lini sarhisob qiladi. Butun kech-mishlarini ko'z oldida jonlantirib, falsafiy o'ylarga yetaklovchi xulosa chiqaradi:

Hayot kitobimni bexos varaqlab,
Men o'tgan umrga achinmay qo'ydim.

She'r lirik qahramonning achinishga emas, balki havas qilsa arzigulik hayot yo'li haqidadir. Siz shoira tarjimayi holi bilan tanishganingizda uning hayoti asosan XX asrda sho'rolar tuzumi davrida kechganini, demakki, o'sha davrning barcha qiyinchilik va murakkabliklari uning ham hayotida aks etganini bildingiz. O'zbek ziyolilarini qatag'on qilish siyosati avj olgan o'tgan asrning 37-yillarida shoiraning akalari ham qamoqqa olingan. Turmush o'rtog'i Hamid Olimjon qoralangan. 1944-yili u mashina avariya-siga uchrab, o'ttiz besh yoshida fojiali halok bo'lgan. Shundan so'ng Zulfiya ikki go'dak farzandini yolg'iz o'zi tarbiya qilib, og'ir yillarda matonat va sadoqat bilan umr kechirdi. Irodasi bukilmay, kelajakka qat'iy ishonch bilan mehnat qildi, ijod etdi.

Kiyganim ipakmi, chitmi yo kimxob,
Yurak boyligidan qilmabman parvo.
Meni og'ushlagan hayot naq oftob,
Yangi qo'shiq talab unda har saboh.

Demak, shoira har tong umid bilan, ilhom, ijod bilan kechgan umrini – ma'naviy umrini aziz biladi. Odmi, oddiy libos kiydimi yoki gohi och, gohi to'q yashadimi, ularga parvo qilmadi. Hayotidagi eng muhim deb bilgani yurak boyligi, ya'ni xotiralari, ezgu tuyg'ularini asradi. O'nlab she'riy kitoblar, dostonlar yaratdi. Suyukli yori Hamid Olimjon nomini aziz saqlab, uning ishlarini davom ettirdi, farzandlarini, nabiralarini el-yurtga nafi tegadigan, ziyoli insonlar qilib tarbiyaladi. O'zi ham e'tibor, e'zoz topib, xalqaro maydonda ham shoira, ham jamoat arbobi bo'lib tanildi. Zulfiya opa Hindistonda ham, Arab-u bulg'or yurtlarida ham xuddi O'zbekistondagi kabi taniqli, mashhur va ardoqli edi. Uni xalqimiz ham, o'zga xalqlar ham sevar, she'rlarini o'z tillariga tarjima qilib, suyib o'qir edilar. Ana shu e'tibor, o'z va o'zga xalqlarning e'zozi, ijod baxti, farzandlarining kamoli shoiraning tushkun hayot kechirishdan asradi.

Aksincha, yonib, ehtiros bilan ijod etishga, hayotni, tiriklikni ulug‘lab, istiqbolga umidlanib yashashga da’vat etdi. Shu bois ham o‘tgan umriga, hech kimnikiga o‘xshamaydigan, alam-u anduhlar va ayni chog‘da ezgu ishlar, yorug‘ tuyg‘ular bilan to‘lib-toshgan sharaflı hayotiga achinmasligini ifodalaganda o‘quvchi unga havaslanadi. Darhaqiqat, hayot har qancha qiyinchiliklarga duchor etsa ham, iroda, qat’iyat bilan kelajakka intilmoq, insonlarga ishonmoq va yorug‘ tuyg‘ular bilan qalbni to‘ldirmoq kerak. Shundagina inson o‘z umrini ezgu ishlar bilan bezashi, shon-sharaf, e‘zoz topishi mumkin. Atoqli shoiramizning she‘rlari o‘quvchini hamisha shunday fikrlarga, tuyg‘ularga chorlagani uchun ham ardoqlidir.

Savol va topshiriqlar

1. Zulfiya she‘riyatining asosiy g‘oyaviy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Shoira uchun nimalar yoki kimlar aziz tuyg‘ular bag‘ishlovchi bo‘lib qolgan? «Aziz tuyg‘ular» turkumi haqida so‘zlang.
3. «Nevara» she‘rida shoiraga ta’sir ko‘rsatgan holat nima edi?
4. She‘rda ilgari surilgan fikr va tuyg‘ulardan muallif qanday xulosalar chiqaradi?
5. «Bog‘lar qiyg‘os gulda» she‘rining ramziy ma’nosini tushuntirib bering.
6. Shoira tog‘day tayanch – «orqa tog‘» deganda nimani nazarda tutadi?
7. «O‘zbekiston – bag‘ri keng diyor» mavzusida yozma ish yozing.
8. «Men o‘tgan umrga» she‘ridagi lirik kayfiyatni qanday izohlagan bo‘lar edingiz?
9. Shoira Zulfiyaning hayot yo‘li haqida «Ma’naviy jasorat timsoli» mavzusida adabiy anjuman o‘tkazing.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Zulfiya haqidagi qanday fikrlarini bilasiz?
11. Zulfiya she‘riyatining tarbiyaviy ahamiyatini tushuntirib bera olasizmi?

Pirimqul QODIROV

(1928-yilda tug‘ilgan)

Zamonaviy o‘zbek nasrining rivojiga salmoqli hissa qo‘shgan otaxon adiblarimizdan biri O‘zbekiston xalq yozuvchisi Pirimqul Qodirovdir. U o‘z safdoshlari – Asqad Muxtor, Said Ahmad, Odil Yoqubovlar bilan birga ustoz adiblar – G‘afur G‘ulom, Oybek, Abdulla Qahhorlar qalamini yerga tushirmay, milliy adabiyotimiz ravnaqini yana bir pog‘ona yuksaltirgan taniqli yozuvchi hisoblanadi. Pirimqul Qodirov asarlarini nafaqat Markaziy Osiyo davlatlari hududida, balki uzoq xorijiy mamlakatlarda ham sevib mutolaa qiladilar, o‘qib o‘rganadilar.

Pirimqul Qodirov 1928-yilning 25-oktabrida hozirgi Xo‘jand viloyati hududidagi Kengko‘l qishlog‘ida cho‘pon oilasida dunyoga kelgan.

Kolxozlashtirish (1930–1933-y.) davrida ko‘pchilik qatori uning otasi – o‘ziga to‘q Qodir cho‘pon ham quloq qilinadi. Bu voqea ko‘p bolali oilaning kundalik tirikchiligigagina emas, farzandlarning keyingi taqdiriga ham og‘ir ko‘lankalar soladi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida o‘spirin Pirimqul kolxozdagi mashaqqatli yumushlarni bajarishda kattalarga yelkadosh bo‘ldi, bir parcha qora non topib yeyish qanchalar qiyinligini o‘z ko‘zlari bilan ko‘rdi.

Qishloq maktabida yaxshi o‘qigani, ilm-u ijodga chanqoqligi tufayli izlab-izlab Toshkent davlat universitetini topib keldi va uning sharqshunoslik fakultetiga o‘qishga kirdi. 1951-yilda bu fakultetni muvaffaqiyatli bitirgach, bir muddat Til va adabiyot institutida ishladi. P. Qodirov

adabiy ijodning sir-u sinoatlarini chuqur o'rganish maqsadida Moskvadagi aspirantura o'qishiga kiradi va 1954-yilda ustoz Abdulla Qahhor asarlarining til va uslubiy jihatlari tadqiq etilgan nomzodlik dissertatsiyasini yoqlaydi.

Talabalik paytidayoq Pirimqul Qodirov o'zining dastlabki kitobi – «Studentlar»ni e'lon qildi. Shundan keyin uning ko'plab hikoyalari, «Meros», «Erk», «Qadrim», «Yayra institutga kirmoqchi», «Najot» singari qissalari, «Uch ildiz», «Qora ko'zlar», «Olmos kamar», «Yulduzli tunlar», «Avlodlar dovoni» nomli yirik romanlari millionlab o'quvchilarini topdi.

Pirimqul Qodirovning yuqorida sanalgan asarlari turli mavzularni, har xil kasb egalari hayotini badiiy aks ettiradi. Ularning birida paxtakorlar («Meros»), boshqasida ziyolilar («Uch ildiz»), yana birida neft konlarini izlovchilar («Qadrim») hayoti qalamga olingan bo'lsa-da, barchasida inson taqdiri, uning ruhiy dunyosi qatlamlari chuqur mushohada qilinadi.

Abdulla Qodiriy, Oybek singari adiblar boshlab bergan tarixiy mavzular talqini P. Qodirovni ham jiddiy izlanishlar sari rag'batlantirdi. U qariyb yigirma yillik umrini mana shu izlanishlarga bag'ishladi. Holbuki, sho'ro zamonida milliy tarix qatlariga nazar tashlash, uni xolis yoritish nihoyatda qaltis ish sanalar, yozuvchini yomon otliqqa chiqarish hech gap emas edi. P. Qodirovning dastlabki tarixiy asari – «Yulduzli tunlar» («Bobur») romani atrofida ham sho'ro mafkurachilari chakana vahima qo'zg'amadilar. Yozuvchini tarixga to'g'ri yondashuvni bilmaslikda, zolim podsholarni ulug'lashda, o'tmishni ideallashtirishda aybladilar. Asarning ko'p joylarini qayta ishlashga majbur etmoqchi bo'ldilar. Buni qarangki, mana shu pastkashlikka rahbarlik qilgan yoki bosh qo'shgan ne-ne zamona zo'rlarini birov eslamaydi, agar eslasa ham tarixiy xotira jallodlari sifatida irganib tilga oladi. Pirimqul Qodirovni esa Yaratganning o'zi, u ulug'lagan ajdodlari ruhi qo'lladi. Mustaqillik yillari yozuvchi va uning ijodi qarshisida barcha eshiklar ochildi – adib asarlari o'nlab xorijiy tillarga tarjima qilinib, olamga yuz tutdi.

Bugun shuni to'la ishonch bilan aytish mumkinki, o'zbek adibi Pirimqul Qodirov shoh va shoir Bobur va uning bir-biriga o'xshamagan farzandlari taqdirini to'laqonli badiiy qayta yaratishda tom ma'nodagi tarixiy

vazifani ado etdi. Albatta, kelajakda Bobur to'g'risida, uning sulolasi vakillari haqida ko'plab badiiy va ilmiy asarlar yaratiladi. Ularning dunyoga kelishida esa kelajak mualliflariga Pirimqul Qodirov tajribasi samarali xizmat qilishi shak-shubhasizdir.

NIZOMNING TANTILIGI

(«Avlodlar dovoni» romanidan parcha)

«Avlodlar dovoni» romanining asosiy voqealari buyuk sarkarda Mirzo Bobur vafotidan so'ng, u yangidan tashkil etgan Hind mamlakatida yuz beradi. Ko'p hukmdorlar bilan bo'lgani singari Boburdan keyin ham turli shajaralar vakillari bo'lmish shahzodalar o'rtasida toj-taxt dardidagi kurash alanga oldi. Bobur Mirzoning suyukli farzandi, valiahdi Humoyun Mirzo taqdirida ham bu kurashlar o'zining qonli izini qoldirdi. Jumladan, aqlli va makkor Sherxon bilan bo'lib o'tgan olishuvlar boburiylar sulolasi taqdiriga jiddiy xavf solar edi.

Romanga kiritilgan to'qima obrazlardan biri Nizom Hamida ismli go'zal qizni sevadi. Qiz ham o'z navbatida bu qayiqchi yigitga ko'ngil beradi. Shunisi qiziqki, Humoyun Mirzo ham Hamidabonu qo'zalligiga maftun bo'lib yurardi. Albattaki, bu ishqiy musobaqada «imtiyoz» ko'proq shahzoda tomonida edi. Taqdir taqozosini qarangki, Nizomning raqibi Humoyunning hayotini asrab qolish aynan uning o'ziga bog'liq bo'lib qoladi...

* * *

Humoyun oyoq qo'ygan yer o'pirilib tushib, tubsiz o'ngirga aylandi. U oyog'ini tortib olib, orqaga tisarildi. Qorayib turgan o'ngirning labida qandaydir daraxtning ildizi ko'rindi. Humoyun tubsiz jarga yiqilay deganda shu daraxtni ikki qo'llab tutib qoldi. Bir payt daraxt ham ildizi bilan sug'urilib chiqqa boshladi. Humoyun jarga yiqilib tushishini sezganda qichqirib, bosinqirab uyg'ondi-yu: «Alhamdulillah, tush ekan» deb xiyol yengil tortdi. Lekin tashqarida dovul ko'tarilganini, tepasidagi chodirni shamol yiqitib ketgudek qattiq silkitayotganini sezdi, jala quyib, momaqaldiroq ustma-ust guldarayotganini eshitdi-da, yana yuragi hapriqib, o'rnidan turib ketdi.

Ganga bo'ylarida yomg'ir fasli boshlangan, havo iliq bo'lsa ham dim, hamma narsa namiqib ketgan. Xos chodir eshigiga osilgan kimxob parda Humoyunning qo'liga salqin va mayin tegdi. Uni bir tomonga surib tashqariga ko'z yugurtirdi.

Qorong'ida hech narsa ko'rinmaydi, faqat yashin chaqnaganda Ganganing oqish qirg'oqlariga toshib chiqqan oqish to'lqinlari tahdidli yarqirab ko'zga tashlanadi. Daraxtlar dovuldan yerga tekkuday egiladi, ularning qattiq shovullashi orasidan momaqaldiroqning qasr-qusuri xiyla past eshitiladi.

Humoyunning chodiri turgan balandlikdan Gangaga kelib qo'shiladigan yana bir daryo – Karamnasa ham ko'rinadi. Odatda suvi uncha ko'p bo'lmaydigan bu daryo yomg'ir fasli boshlangandan beri bo'tana sellarga to'lib, vahimali tusga kirgan. Qo'shindagi filbon va kemachi hindlar Karamnasa daryosidan juda qo'rqadilar, unga qo'l-oyoqlarini tekkizmaslikka tirishadilar. Hindlarning e'tiqodi bo'yicha, Karamnasaning suvi tekkan odam bir umr qilgan toat-ibodatidan ayrilib, kasofatning tagida qolib ketarmish. Shuning uchun taqvodor hindlar Karamnasaning narigi qirg'og'iga o'tmoqchi bo'lsalar, irim qiladilar – uning o'zidan emas, Gangaga quyilgan joyning naryog'idan kema bilan aylanib o'tadilar.

Bu hodisani bundan o'n yil oldin mana shu Karamnasa bo'yida otasi Bobur ham ko'rganini va o'z esdaliklarida yozib qoldirganini Humoyun biladi. Bunaqa irimlarga ishonmaydigan Bobur Mirzo hozir Humoyun turgan joyni qo'shinga qarorgoh qilib tanlab, bir hafta turgan va shu atrofdagi yovlarni yengib, Agraga g'alaba bilan qaytgan edi.

Shuning uchun Humoyun taqvodorlarning irimidan ko'ra atasining tajribasiga ko'proq tayandi. Uch tarafi daryo bilan to'silgan baland tepaliklar uni dushmanlaridan asraydigandek ko'rindi. Beklar ham «faqat qarorgohning janubi-sharq tomoniga soqchilar qo'yilsa, kechalari tinch uxlash mumkin...» deyishdi.

Lekin hozir yomg'ir chelaklab quyayotgan va dovul chodirlarni yirtgudek bo'layotgan paytda Humoyun tushida ko'rgan dahshatli voqeani esladi-yu, yashin yorug'ida yalt etib chaqnagan toshqin daryolar halqasi birdan vahmini keltirdi. Uch tomondan toshib chiqayotgan daryolar uni

to'rtinchi tarafdin bostirib kelayotgan yovlarga tuzoq bo'lib tutib beradigandek tuyuldi. Yo alhazhar! U nega o'z oyog'i bilan daryolar orasiga kirib qoldi. Otasi bu yerni qarorgoh qilgan paytlarda havo quruq, daryolarda suv oz, bu atrofda Sherxunday xatarli yov yo'q edi-ku!

Yoshi o'ttiz birga kirgan Humoyun o'smirlik yillaridan beri ko'p tahlikali janglarni ko'rdi, turli-tuman yovlar bilan olishib, hali biror marta yengilgani yo'q. Lekin Sherxonga kelganda uning shijoati ham, janglarda orttirgan tajribasi ham ish bermay qo'yyapti. Vaqt o'tgan sari Sherxonning qudrati ortib Humoyunning ishi orqaga ketayotganday bo'lyapti.

Humoyun to'shagi turgan joyga qaytib, qorong'ida yostiqli paypaslab topdi. Yostiqa qayta bosh qo'yar ekan, tashqarida xuruj qilayotgan shamol, jala va momaqaldiraq shovqini orasidan Sherxon uning ko'ziga ko'rinib ketganday bo'ldi.

Qoshlari qalin, ko'zlari ko'kish, qirra burun, kalta qirqilgan soqoli va qayrilma mo'ylovi o'ziga juda yarashgan durkun gavdali Sherxonning qarashlarida burgutni eslatadigan bir ifoda bor.

...Humoyun barcha odamlari bilan Ganganing o'ng qirg'og'iga o'tguncha Sherxon askarlari qorasini ko'rsatmadi. Humoyun Karamnasa va Ganga oralig'idagi tepaliklarni qarorgoh qilib, qo'shinini joylashtirgandan keyingina janubi-sharqdagi ochiq sahnda birdan Sherxonning qo'shini paydo bo'ldi. Bu orada yomg'ir fasli boshlanib, daryolarda suv ko'payib ketdi. Endi uch tomonlama daryolar halqasidan osonlikcha chiqib ketib bo'lmaydi, to'rtinchi tomonni esa yov lashkari bekitib oldi. Humoyun odamlarini hayotmamo't jangiga shaylab, eng sara askarlarini, harbiy fillarini Sherxon turgan tomonga joylashtirdi va uning hujumini kutdi. Shu vaqtgacha mudom Humoyun hujumda edi. Endi u hujum qilish navbatini Sherxonga bergandek bo'lib, bir hafta kutdi, bir oy, bir yarim oy kutdi. Ammo Sherxon hujum qilmadi. Chunki vaqt Sherxonning foydasiga ishlamoqda edi. Humoyun qarorgohida o'n mingdan ortiq odamlarni va ulardan ikki barobar ko'p otulovni boqish uchun g'amlagan zaxiralar tugab bormoqda. Daryolar xaxidan va yomg'ir faslining rutubatidan kasalga uchrab safdan chiqayotgan navkarlar soni esa tobora ko'payib ketyapti. Atrofdan keladigan yordamning yo'lini toshqin daryolar va Sherxon qo'shini to'sib turibdi.

Sherxon ikki oy deganda ham hujumga o'tmagach, Humoyun oraga odam qo'yib: «Bizdan ne tilagi bor, aytsin», dedi. Sherxon o'tgan kuni Humoyun qarorgohiga o'z elchisini yuborib, undan Chunor qal'asini va Bixar viloyatini so'radi. Bixar hozir himoyasiz qolgan, Humoyun o'z qo'shinini Agraga olib ketgach, bu viloyatni Sherxon yana ishg'ol qilishi shubhasiz. Ammo sharqiy viloyatlarning qulfi-kaliti bo'lgan Chunorni Sherxonga jangsiz topshirishni o'ylaganda Humoyunning butun vujudi zirqirab ketdi. Axir bu qal'ani olguncha olti oy jang qilib, ozmuncha talafot berildimi?

Humoyun Sherxon elchisiga aniq javob bermadi, o'ylashib, kengashib undan so'ng o'z qarorini maxsus odamlar orqali ma'lum qiladigan bo'ldi. Kechagi mashvaratda ko'pchilik beklar Chunorni Sherxonga qaytarib berishga qarshi chiqdilar. Shuncha azob tortib qo'lga kiritgan eng muhim joylari Chunor bo'lsa-yu, uni ham Sherxonga jangsiz topshirib ketsalar Agraga qaysi yuz bilan qaytishadi? Odamlar ularning ustidan kulishmaydimi?

– Nodonlar kulgisiga e'tibor bermasligimiz kerak, janoblar! – dedi Bayramxon. – Hozir vaziyat bizdan qurbon talab qilmoqda. Biz mana bu daryolar sirtmog'idan eson-omon chiqib, Agraga qaytsak, u yerdagi ixtiloflar bartaraf bo'lsa, keyin Chunorni yana qaytarib olishimiz hech gap emas!

Humoyun Bayramxonning bu fikriga qo'shilmadi, ko'pchilik beklar podshoning tarafini oldi.

Biroq hozir sharillab quyayotgan yomg'ir tagida, dovul ko'tarib ketgudek bo'layotgan chodirda uyqusizlikdan qiynalib, goh u yonboshiga, goh bu yonboshiga ag'darilar ekan, Bayramxon bilan ertalab yana bir gaplashgisi keldi. Azon palla podshoning xirgohiga¹ chaqirilgan Bayramxon eshik oldida ta'zim qilib yukundi. Humoyun unga o'ng yonidan joy ko'rsatdi. Bayramxonning o'siq qora soqoli va bug'doyrang yuziga tikilib:

– Bugun tuni bilan uxlay olmay to'lg'onib chiqdim, – dedi. – Yomon

¹ Xirgoh – qarorgoh.

tushlar... Siz aytgan qurbonlik... Chunor... bag'rimdan bir parcha etni yulib olib g'animga bergandek og'ir... Mabodo biz Chunorni topshirsak, Sherxon qanoat qilarmikin? Bangola bilan Gaurni tinch qo'yarmikin? Agar shu haqda bitim tuzsak, Sherxon so'zida turarmikin?

– Hazratim, – dedi Bayramxon. – Agar faqirga vakolat bersangiz, Sherxonning oldida Qur'onni qo'yib so'z olmog'im mumkin. Axir u ham musulmon-ku!

– Sherxon Bangolaga tegmasa mayli. Chunorni beraylik. Bizdan vakil bo'lib boring.

Humoyun o'z qarorgohidagi eng nufuzli ulamolardan bo'lgan va Sherxon bir vaqtlar nazr-niyozlar berib fotihasini olgan Xo'ja Husaynni Bayramxonning yoniga qo'shib elchilikka yubordi.

Tushga yaqin yomg'ir tindi-yu, bulutlar orasidan ko'm-ko'k osmon va issiq yoz oftobi ko'rindi. Ganga hali ham uzoqlarda yog'ayotgan jala suvlariga to'lib, loyqalanib oqayotgan bo'lsa-da, yer asta-sekin quriy boshladi.

Bayramxon Ganga janubidagi keng tekislik orqali Sherxonning qarorgohi tomon otliq borar ekan, yomg'irdan keyingi havoda bo'liq o't-o'lanlar va rang-barang dala gullari qanchalik qulf urib yashnab turganini, osmon to'la qushlar naqadar yayrab uchayotganini ko'r-di-yu, o'zicha bir xo'rsinib qo'ydi. Hind yeri yoz issiqlariga qo'shilib keladigan iliq yomg'irlarga to'yib, hamma tirik jonni, barcha giyohlarni birvarakayiga uyg'otadigan va juda tez rivojga kiritadigan mana shu pashkol¹ faslida Bayramxon uydami, bog'dami tinchgina o'ltirib kitob o'qishni va she'r yozishni qo'msaydi. Hind elining azaliy odati bejiz emaski, yomg'ir faslida sayohatga chiqilmaydi. Chunki odam ham, ot-ulov ham bu faslda qayoqqa qadam qo'ymasin, rivojga kirgan birorta tirik jonni yoki giyohni bosib oladi. Tirik jonni bosib nobud qilgan odamning haji qanday qabul bo'lsin? O'n minglab qo'shin bilan harbiy yurishga chiqqan sarkardalarning shunday faslda urush boshlashini qanday baholash mumkin? Sherxon ham ko'p kitob o'qigan bilimli odam. Bayramxon unga tug'ilib o'sgan mamlaka-

¹ Pashkol – yomg'ir fasli.

ting pashkol fasliga oid udumlarini albatta eslatadi, hozir urushadigan payt emasligini, sulh tuzishi kerakligini boshqa dalillar bilan ham isbot etadi...

Sherxon shomiyona¹ to'ridagi baland shahnishinda² chordana qurib sokin o'tiribdi. Kiyimlari bezaksiz, odmi ipakdan, kichkina sallasiga ham gavhar yoki boshqa toshlar qadalmagan, ammo burgutnikiga o'xshah ko'z qarashlari va mag'rur o'ltirishi Bayramxonda hayiqishga o'xshash bir tuyg'u uyg'otdi. Bayramxon unga ta'zim qilib, Humoyunning muhri bosilgan maktubni topshirdi. Sherxon maktubni o'qib bo'lguncha elchilar uning ishorasi bilan pastdagi kimxob ko'rpachalarga cho'kka tushib o'ltirdilar. Sherxon o'ltirgan shahnishin bir gazcha balandda edi. U Bayramxonga yuqoridan turib kinoyali so'z qotdi:

– Podshoyingiz Chunor evaziga Bangolani talab qilmoqda-ku!

– Davlatpanoh, – dedi Bayramxon qo'lini ko'ksiga qo'yarkan. – Bangola to'qqiz yildan beri Humoyun hazratlarining qalamravidadir.

– Ammo bizning afg'on qavmlarimiz Bangolada yuz yillardan beri yashab kelmoqda. Ular bizga qarindosh, ko'plari bilan quda-anda bo'lganmiz. Endi sizlarni deb orani uzaylikmi?

– Davlatpanoh, qarindoshlik, quda-andachilik bemalol davom etaversin. Faqat Bangolaga bu yilgidek qo'shin tortilmasa, xazinalar talanmasa, qon to'kilmasa bas...

– Sizlar Chunorni olti oy qamal qilib ozmuncha qon to'kdilaringizmi? Bangolada biz ana shuning qasdini oldik!

– Biz bugun qasoskorlik haqida emas, sulh haqida so'zlashgani keldik, davlatpanoh. Ayniqsa hozir, pashkol kunlarida faqat inson emas, butun tabiat ham urushsiz tinch yashamoqqa alohida ehtiyoj sezadir. Siz ma'rifatli sarkardasiz, «Chunor berilsa sulh tuzgaymiz» deb odam yuborgan erkansiz. Shunga javoban Humoyun hazratlari bizni vakil qilib jo'natdilar.

Sherxon Humoyunning maktubiga yana bir ko'z yugurtirdi-yu:

– Behuda qon to'kilishini biz ham istamaymiz! – dedi. – Chunor bizga berilsa, podshohingiz qo'ygan shart qabul qilingay.

¹ **Shomiyona** – tunashga mo'ljallangan chodir.

² **Shahnishin** – maxsus o'rindiq.

Bu gaplar davomida Xo‘ja Husayn qo‘ynidan uncha katta bo‘lmagan zarhal muqovali bir kitob oldi. Bu – mo‘jaz harflar bilan ko‘chirilgan Qur‘on edi. Xo‘ja Husayn uni ko‘ziga surtib o‘pdi-yu, o‘rmidan turib Sherxonga uzatdi.

– Davlatpanoh, siz aytgan dono gaplarga mana shu Kalomi Olloh guvoh bo‘lsin, oling!

Sherxon birdan sergaklandi:

– Taqsir, siz bu... Qur‘onni o‘rtaga qo‘yib bizga qasam ichirmoqchimisiz? – dedi.

Sherxonning ko‘zlari tahdidli chaqnaganidan qo‘rqib ketgan Xo‘ja Husayn:

– Zinhor bunday niyat xayolimga kelgan emas, davlatpanoh! – dedi.

– Sizga nek maqsad yo‘lida Qur‘oni sharif madadkor bo‘lsin deb... savg‘o tarzida olib keldik.

– Unday bo‘lsa biz savg‘oni qabul qilg‘aymiz! – Sherxon Qur‘onni Xo‘janing qo‘lidan olib, naridan beri ko‘ziga surtgan bo‘ldi-da, mulozimiga uzatdi: – Bu sharif kitobni bizning masjidimizga eltib, o‘ziga munosib mehrobga qo‘ying.

Bundan keyingi muzokara Chunorning Sherxonga qay tartibda topshirilishi haqida ketdi. Humoyun qo‘shini Karamnasa daryosidan va Banorasdan nariga o‘tguncha Sherxon hozirgi qarorgohidan qo‘zg‘almay turishga so‘z berdi.

Bayramxon muzokarani tugatib ketayotganda:

– Davlatpanoh, siz-u biz yer-u osmon guvohligida sulh tuzib, unga sodiq qolish majburiyatini oldik, – dedi. – Podshohimiz huzuriga shu xulosa bilan qaytsak rozimisiz?

Sherxonning ko‘zlari Bayramxonga «sen kim bo‘libsanki, mendan sodiqlik talab qilursen?» – degandek sovuq istehzo bilan tikildi, ammo uning istar-istamas jilmaygan lablaridan:

– Xulosangiz ma‘qul, – degan so‘zlar eshitildi.

* * *

Elchilar ketgach, Sherxon kecha Agradan kelgan Alvaro Pakavirani o‘z huzuriga chaqirtirdi. Pakavira, yo‘llarda Humoyun qo‘ygan odamlarning qo‘liga tushib qolmaslik uchun, hind savdogari kiyimida kelgan

edi. Sherxon uni shahnishindan tushib qarshi oldi, o'ziga yaqin o'tqazib, past tovush bilan so'radi:

– Agradan Humoyunga yordam kelmasligi aniqmi?

– Aniq, davlatpanoh, Komron sizga qarshi chiqmagay. U akasining siz bilan jang qilib mag'lub bo'lishini kutmoqda. Shundan so'ng u toj-u taxtni egallash umidida.

– Bu bizga ma'lum. Hindol-chi?

– Bunisi Humoyunga sadoqat saqlamoqchi ekan. Ammo siz yuborgan maxfiy maktub yordamida biz uning sadoqatini adovatga aylantirdik.

– Qanday qilib? – ishonqiramay so'radi Sherxon.

Shundan keyin Pakavira voqeaning tafsilotlarini so'zlay boshladi. Humoyun Agraga kutvol¹ qilib tayinlagan Amir Bahlul poraga sotilmaydigan, podshohga sadoqat bilan xizmat qiladigan vijdonli odam edi. Sherxonning Agradagi xufiyalari masjidi jomeda Said Xalil bilan aloqa o'rnatib, Bahlulni qanday daf qilishning rejasini tuzdilar...

Yarim tunda Mirzo Hindol va Zohidbek o'z navkarlari bilan Amir Bahlul uxlab yotgan hovliga bostirib bordilar. Unga Sherxon yozgan maktubni va taxta ortilgan aravalar tagiga yashirilgan qurollarni ko'rsatdilar.

Amir Bahlul bu qadar ustalik bilan to'qilgan bo'htondan qutulishning ilojini topolmadi.

– Tuhmat balosidan meni faqat Humoyun hazratlari qutqargaylar! – dedi-yu, Agradan qochib chiqdi. Bu qochish ham Hindolning nazarida Bahlulning xoinligini isbot qilganday bo'ldi. U yuborgan quvg'inchilar Bahlulni tungi otishmada o'ldirdilar va boshini kesib qaytdilar...

Bir zarba bilan ham Humoyunning eng sadoqatli kutvoli mahv bo'lgani, ham Hindol bilan akasining do'stligi adovatga aylangani Sherxonga alohida zavq va mamnunlik baxsh etdi. U Alvaro Pakaviraga shukuhli nazar tashlab:

– Balli, siz bizga yaxshi xizmat qilibsiz, – dedi. – Orzuyimiz amalga oshib, Hindistonda ulug' davlat tuzsak, sizga zo'r inoyatlar qilgaymiz!

Sherxon xazinachini chaqirtirdi. U tadbirkor xufiyalardan oltinni ayamas edi.

¹ Kutvol – qal'a boshlig'i, komendant.

– Janob Pakaviraga ikki man oltin berilsin!

Pakavira quvonib ketdi: ikki man oltin hazilakam boylik emas, bunga yangi kema sotib olish mumkin! U Sherxonga sidqidildan ta'zim qilajila, orqasi bilan yurib chiqib ketdi.

Sherxon shomiyonada yolg'iz qo'lib, qolini peshonasiga qo'ygancha o'yga toldi. Humoyunga Agradan yordam kelmasligi endi aniq. Sherxonga esa hatto uzoq Farangistondan kelgan Pakavira ham shunchalik ko'mak berdi. Karamnasa daryosining kasofatidan qo'rqqan kemachi va eshkakchi hindlarning besh-oltitasi tungi shamol – to'polonda Ganga orqali suzib kelib, Sherxon ixtiyoriga o'tdi. Humoyunning ahvoli tang bo'lgani uchun ham bugungi vakillarini yuborgan. Agar Sherxon lashkarboshilarini chaqirib, «Chunorni jangsiz ishg'ol qilamiz, shu shart bilan sulh tuzdim» desa, ular albatta xursand bo'lishadi, lekin bu xursandchilik uzoq davom etmaydi. Humoyun ertaga Sherxonning sirtmog'idan omon qutulsa, Agraga borib o'zini tez o'nglaydi. U kechirimli yigit, ukalari bilan yarashadi. Yuz amri issiq. Sherxunday xatarli yov qarshisida aka-ukalar birlashishi mumkin. Boburiylar ittifoq bo'lsa, ularga hech kim bas kelolmasligini Sherxon Dalaxruada va Gujarotda Mahmudxon va Bahodirshohlarning mag'lubiyatida ko'rgan. Sherxonning shuncha vaqt chekinib, xazinasini tog'dagi Roxtaslarga bekitib yurgani yetar! Agar Sherxon boshiga yangidan balo orttirishni istamasa fursatni boy bermasligi va Humoyunni daryolar sirtmog'idan tirik chiqarmasligi kerak!

Sherxon o'yini shu tarzda yakunladi-yu, lashkarboshilardan to'rt kishini mashvaratga chaqirdi. Sherxonning o'g'illari Qutbxon bilan Jalolxon o'ng tomonga o'tirishdi. Rajputlar sarkardasi Bikramadit Gaur va Sherxonning lashkarboshisi Havasxon chap tomondan joy olishdi. Sherxon shomiyonadagi mulozimlarni chiqarib yuborib, eshikning pardasini tushirtirdi. Qandilda lipillab turgan shamlarning yorug'ida o'g'illari va sarkardalariga bir-bir qarab oldi-da:

– Mening dunyoda eng ishongan odamlarim – to'rtovlaring, senlar, – dedi. – Biz vatanimizni kelgindilardan ozod qilib, mustaqil davlat tuzmoqchimiz. Bu orzu bizlarni roja Bikramadit Gaur bilan og'a-ini qildi. Ulug'

maqsad yo'lida biz din-u millat ayirmaymiz. Chunki afg'onlar ham rajputlar kabi asli ariy qabilalaridan tarqalgan. Biz hammamiz Hindistonda tug'ilib o'sdik, ota-bobolarimizning qabri ham shu zaminda. Oldin kelgindilar zo'r keldi, biz chekinib yurdik. Ammo bizning ham omadimiz keladigan paytni sabr-toqat bilan kutdik. O'sha payt mana endi keldi! Dushmanning ahvoli tang, Chunorni bizga jangsiz berishga tayyor. Elchilar sulh taklif qildi. Men ularni cho'chitmaslik uchun sulhga rozi bo'ldim. Endi bizning hujumimizni kutmagay, daryolardan tezroq o'tib ketishga shoshilgay.

– Dushmanni g'aflatda qoldirib bosadigan payt kelibdi-ku! – dedi Havasxon.

Qutbxon bu gapni yoqtirmay, Havasxonga o'qrayib qaradi. U ikki yil Humoyun askarlari safida xizmat qilib, uning tantiliklarini ko'p ko'rgan.

– Sulhni harbiy hiylaga aylantirib bostirib borish... mardlikka kirmikin? – dedi Qutbxon otasiga yuzlanib.

– Vatanni kelgindilardan ozod qilish – dunyodagi eng katta mardlikdir! – dedi Sherxon o'g'liga tik qarab. – Bobur bilan fotihlar Panipatda qirq ming kishini o'ldirdilar. Bajur qo'rg'onida Boburning farmoni bilan uch ming kishi qatli om qilinganda ularning kallasidan minora yasalmishdir! Humoyun Panipatda ikki yuz kishini asir olganda Bobur siyosat uchun shu asirlardan yuztasini to'faglardan otib o'ldirishni buyurmishdir. U paytda bizning odamlar to'fang nimaligini bilmas edi. Shuning uchun to'fang qarshisida bexavotir turganlarni fotihlar shafqatsizlarcha otib yiqiturlar. Ana undan so'ng: «Fotihlarda ilohiy qurol bor emish, hind xudosi Shivaga o'xshab ko'zidan olov purkab, uzoqdagi odamni o'ldira olarmish!» degan ovozalar tarqalmishdir. Xalqni qo'rqitib bo'ysundirishga qaratilgan bu ovozalar harbiy hiyla emasmi?

– Ha, temuriylar bizni zo'ravonlik bilan ham qirgan, hiyla-yu nayrang bilan ham qirgan! – dedi Bikramadit Gaur. – Endi shu kecha ularga qasos qaytmog'i kerak!

– Bajurda qonxo'rlarcha qatli om qilinganlar uchun ham, Panipatda vahshiylarcha otilgan harbiy asirlar uchun ham biz qasd olmog'imiz kerak! – qat'iy qo'shimcha qildi Sherxon.

Qutbxon bu asosli gaplarga qo'shilmay iloji qolmadi.

– Yarim tunda sekin yo‘lga chiqamiz, – dedi Sherxon. Sahar palla tong yorisha boshlaganda bosmoq lozim.

Ular kim markazda, kim o‘ng qanotda, kim chap qanotda hujum qilishining aniq rejasini tuzishga kirishdilar.

Boshqa kunlar Sherxonning qo‘qqis hujum qilishini kutib sergak yotadigan Humoyun kechagi sulh xabarini eshitgandan keyin xotirjam bo‘lib, juda qattiq uyquga ketgan edi. Tong qorong‘isida qarorgohning sharqi-janubidan boshlangan va to‘rt tarafga yashin tezligida yoyilgan jang to‘poloni, fillar na‘rasi, odamlarning qiy-chuvi, tig‘larning shaq-shuqi, to‘fanglarning gumburlashi uni mast uyqudan uyg‘otganda, «yana yomon tush ko‘rdim shekilli», deb o‘yladi. Lekin eshikdan yugurib kirgan Javhar oftobachining qo‘rqinchli vajohati:

– Hazratim, yog‘iy bosdi! – degan so‘zlari uning boshiga quyilgan sovuq suvday vujudini seskantirdi.

U sakrab turib, etigiga paytavasiz oyoq tiqdi. Javhar oftobachi qaltirab tutgan to‘nni kiyib, qilichini shosha-pisha taqdi. Sadoqatli oftobachi uning ko‘kragiga po‘lat choroyna, yelkasi va qo‘liga boshqa zirhli narsalar ham kiydirmoqchi edi, lekin bunga Humoyunning sabri chidamadi. U dubulg‘ani yo‘lakay boshiga kiydi-da, chodirdan tashqariga otildi. Yomg‘ir sevalab turgan tong g‘ira-shirasida qarorgohning janub chetidagi chodirlarni yiqitib, odamlarni bosib-yanchib, na‘ra tortib kelayotgan yuzlab harbiy fillar Humoyunning ko‘ziga tashlandi.

– Menga ot keltiring! – qichqirdi u. – Bayramxon qani? Ustod Xonqu-li, zambaraklarni o‘qlang!

Humoyunga og‘ir zirhli kejim yopilgan saman otni keltirdilar. Uzangi tezda oyog‘iga ilinmagach, otning bo‘yniga qo‘lini solib, egarga sakrab mindi. Shu payt Bayramxon yigirmatacha navkar bilan ot choptirib keldi.

– Sherxon sulhni buzib nomardlik qildi! Hazratimni o‘rtaga olinglar! – buyurdi Bayramxon navkarlariga.

Qarorgohning yov kelgan janub chetidagi yuzlab navkarlar saflanishga ulgurolmay, tumtaraqay bo‘lib qocha boshladi. Selday bostirib kelayotgan yov otliqlari ularni daryolar tomonga surib ketdi.

– Bizning harbiy fillar qani? – qichqirdi Humoyun. – Zambaraklar nechun jim? Xonqulibek!

– Hamma g‘aflatda qoldi! – dedi Bayramxon, so‘ng to‘pxona va filxonalarga ot choptirib ketdi.

Humoyunning ko‘zi saropardaga tushdi. Uning ichkarisidan bolalarning qo‘rqib yig‘lagan tovushlari eshitildi. Ayollarning ahvoli nima bo‘ladi? Olti yashar qizchasi Aqiga begim, xotinlari Beka begim, Chand bibi hammasi o‘sha ulkan saroparda ortidagi chodirlarda.

Humoyun otning boshini saroparda tomonga burdi. Qo‘riqchi navkarlar uni uch tomondan o‘rab ola boshladi. Tepadan tushayotgan yovning harbiy fillaridan o‘ttiz-qirqtasi saroparda tomonga chopib kelayotganini ko‘rdi. Shu payt ularning qarshisidan gumburlagan to‘fanglar otildi. Borut tutuni orasidan yaralangan fillarning asabiy bo‘kirig‘i quloqqa chalindi. Qarorgoh xiyla katta maydonni egallagan, unga Humoyunning o‘n ikki ming qo‘shini, shunga yarasha ot-ulov va to‘pxonalari joylashgan. Sherxonning otliqlari va fillari janub tomondan yorib kirguncha markazda va shimoli-sharqda Humoyun askarlarining uch-to‘rt mingi otlanib, qurollanib, dushmanning yo‘lini to‘sib chiqdi. Xos navkarlar otgan to‘fang o‘qlari yov fillariga va otliqlariga borib tegayotganini ko‘rgan himoyachilar yov otliqlari bilan astoydil olisha boshladilar. Qilichlar va nayzalar bir-biriga urilib, to‘da-to‘da otliqlar uymalashib, olishib qoldi. Markazda ikki tomonning harbiy fillari bir-birlarini tepib, tishlarini tishlariga qarsillatib urar, fil ustidagi kajavalarda o‘ltirgan merganlar yov filining ko‘zini yoki filbonning ko‘kragini mo‘ljalga olib yoydan o‘q otishardi.

* * *

Ammo qarorgohning ikki chetida qarshilik ko‘rsatuvchilar safi juda siyrak. Selday yopirilib kelayotgan Sherxon otliqlari yalangoyoq, yalangbosh qochib ketayotganlarni quvib yetib, qilich bilan chopib tashlamoqda. Daryo qirg‘og‘iga qochib borganlar kemalar va qayiqlarga tashlanyapti. Chap qanotni ezib-yanchib o‘tgan rajput otliqlari markazdagi Sherxon askarlariga yordamga yetib keldilar. Humoyunning harbiy fillari Sherxonnikidan oz, zambaraklarning chaqmoq bilan yondiriladigan pitalari rutubatli zax havoda nam tortib qolgani uchun Xonqulining sarosima harakatlari natija bermadi. Zambaraklar o‘q otgunlaricha bo‘lmay, dushman

fillari to'pxonalar ustiga bostirib keldi. O'qlangan, ammo otib ulgurilmagan, piltasi yonmay tutab turgan zambarak quvurlarni xartumlari bilan ko'tarib loyga otdilar. To'pchilarning qochib ulgurolmaganlarini kaja-vadagi merganlarning o'qi va ortdan kelgan otliqlarning qilich-u nayzalari nobud qildi.

Naryoqdan otliq yetib kelgan Humoyun qarorgoh markazi ham yov qo'liga o'tganini, faqat daryo bo'yi hali xatarsiz ekanini ko'rdi:

– Ayollar bilan bolalar daryo bo'yiga olib o'tilsin! – deb qichqirdi. – Bayramxon, siz markazdan kelayotgan yovning yo'lini to'sing! Mavludbek, xaylxonani¹ kemaga eltib joylang!

Mavludbek boshlab chiqqan Beka begim, Aqqa, Chand bibi, Bayramxonning o'ttiz besh yoshlardagi turkman xotini, yana bir qancha kanizlar, xizmatkor ayollar shosha-pisha daryo tomonga yo'l oldilar. Biroq ular qirg'oqqa yetib borguncha daryo chetidagi kema va qayiqlar oldinroq qochib borgan bek-u navkarlarga to'lib qolgan edi. Vahima ichida tartib-intizomni unutgan, jonidan boshqa narsa ko'ziga ko'rinmay qolgan odamlar birdan bir najot mana shu kema va qayiqlar ekanini allaqachon sezishgan edi. Kemachi va eshkakchilar betartib qochib kelganlarni podshohning ruxsatisiz kemaga kiritmaslikka urinib qarshilik qildilar. Qilich va xanjarlar ishga tushdi. Lekin qochqin olomon benihoya ko'payib ketdi, qarshilik qilgan kemachilarni surib, itqitib o'tdi. «Gunjoyish» kemasining eshkakchilaridan biri bo'lgan Nizom bu ur-surda o'zini chetga olib zo'rg'a omon qoldi. Zo'rlik bilan tortib olingan kema va qayiqlar saropardadan olib chiqilgan ayollar va bolalarning yetib kelishiga qarab o'tirmay narigi qirg'oqqa tomon yo'l oldi.

* * *

Qayiqlarni ham boshqa qochqin navkarlar va beklar tortib olishdi. Nizom qirg'oq chetidagi omborda meshlar borligini esladi. Chopib kelib kattaroq bir meshni tanladi-da, qaytib chiqdi. Bu orada dushman otliqlaridan uch-to'rt yuztasi Mavludbek boshlab kelayotgan ayollar va bolalarning yo'lini to'sib chiqayotganini ko'rdi. Nizom yov otlarining oyog'i tagida qolib ketishdan qo'rqib, qirg'oq bo'ylab Humoyun tomonga qochdi.

¹ Xaylxona – podshoh va a'yonlarning xotin, bola-chaqalari.

Bayramxonning otliqlari Humoyunni o‘rab olib, tepalikning narigi tomonidan daryo qirg‘og‘iga qarab chekinmoqda edi. Dushman otliqlari podshohning xos navkarlari safini yorib o‘tolmadi. Shunda yovning harbiy fillaridan uch-to‘rttasi himoyachilar halqasiga tashlandi. Xos navkarlarda to‘fanglar bor edi. Fillardan ikkitasi to‘fanglardan ustma-ust otilgan to‘ng‘iz o‘qlarga uchrab yiqildi. Ammo sag‘risiga o‘q tekkan, yara og‘rig‘idan battar quturib ketgan uchinchi fil to‘fang otayotgan navkarlarga bo‘kirib hamla qildi. Otlardan birini qattiq tepib, chavandozi bilan ag‘anatib yubordi. Humoyun himoyasida turgan ikkinchi otliq navkarni xartumi bilan belidan o‘rab olib egardan dast ko‘tardi-yu, big‘illatib qisib, yerga chalpak qilib urdi va tanasini oyog‘i bilan bosib-yanchib o‘tdi. Darg‘azab fil qarshisida himoyasiz qolgan Humoyun qilichini qinidan sug‘urdi. Fil unga xartumini cho‘zib yaqin kelganda Humoyun qora ilonday harakatchan bu baloni kesib tashlamoqchi bo‘lib qilich sermadi. Ammo xartum qilichdan chaqqonroq edi. Tig‘ borguncha fil o‘z xartumini yo‘g‘on oq tishlarining panasiga olishga ulgurdi. Humoyun zarb bilan urgan qilich filning yo‘g‘on so‘yloq tishlari orasidagi qalin terisini kesib o‘tdi-da, teri bilan tish suyagi orasiga kirib ilinib qoldi. Humoyun qilichni sug‘urib olguncha bo‘lmay o‘ng yelkasiga yoy o‘qi jazillab sanchildi. Fil ustidagi kajavada o‘tirgan merganlar uning ko‘kragini mo‘ljalga olgan, lekin oti tinimsiz harakatda bo‘lgani uchun o‘q yelkasiga tekkan edi. Shoshilinchda zirhli kiyim kiymagani uchun Humoyun endi afsus qildi. Og‘riqdan jonsizlangan o‘ng qo‘li qilichni sug‘urib olishga yaramadi. Fil bir silkinganda oltin qilich dastasi Humoyunning qo‘lidan chiqib ketdi. Yo‘g‘on qora xartum qaytadan uning bo‘yniga cho‘zilib kela boshladi. Humoyun chap qo‘li bilan otning jilovini keskin siltab chetga burdi-yu, yol ustiga engashdi. Shu payt uning yonginasida yana to‘fang gum-burladi. Fil Humoyun bilan andarmon bo‘lgan paytda to‘fangni qayta o‘q-lashga ulgurgan xos navkarlardan biri filning peshonasini mo‘ljalga olib tepkini bosgan edi. Tishiga oltin qilich ilinib qolgan, sag‘risidan va xartumi ustidan qon oqayotgan ulkan fil endi peshonasini qoraytirib teshib kirgan o‘qdan gandaraklab orqaga tisarildi-da, gursillab yiqildi.

Orqadan yana yov otliqlari va fillari bostirib kelmoqda edi. Bayramxonning ovozi keldi:

– Hazratimni daryo bo‘yiga olib ketinglar! Biz yog‘iyni o‘tkazmaymiz! La‘l Chand, filingiz bilan himoyada turing!

Humoyunning yelkasiga qadalib turgan uzun yoy o‘qi ot yo‘rtganda qattiq silkinar va jazillatib og‘ritar edi. Humoyun himoyachi navkarlar qurshovida ot choptirib borar ekan, yana yol ustiga engashib, chap qo‘lini o‘ng yelkasiga cho‘zdi-yu, qadalib turgan yoy o‘qini bir harakat bilan sug‘urib tashladi. Shu payt og‘riqdan ingrab, otning yoliga yuzini bosdi. Javhar oftobachi o‘ng tomondan otini jips keltirib, uni qo‘ltig‘idan suyadi. Yelkadan oqayotgan qonni to‘xtatish uchun yaralangan joyni yumshoq salla matosi bilan besh-olti marta o‘rab, qattiq chirmadi-yu, qo‘ltiq tagidan tang‘ib bog‘lab qo‘ydi.

Bayramxon va La‘l Chand markazdan o‘tib kelgan yovning yo‘lini to‘sgan bo‘lsa ham, ikki qanotdan yorib kirgan boshqa yuzlab otliqlar Humoyunga qarab yopirilib kelmoqda edi. Humoyun orqaga o‘girilib qarab, Bayramxon La‘l Chand boshliq fillar yordamida himoyada turganini ko‘rdi.

Qirg‘oqda birorta kema ham, qayiq ham yo‘q. Odam to‘la bir kema qirg‘oqqa yetay deb qolgan. «Mavludbek bolalar bilan ayollarni o‘sha kemada olib chiqib ketgandir», degan o‘y Humoyunga ozgina tasalli bergandek bo‘ldi. O‘ng qanotdan otilib chiqqan yov otliqlari yuzdan ortiq. Humoyunni himoya qilib qirg‘oqqacha kelgan navkarlar esa o‘ttiz-qirq-tagina xolos. Qurshovda qolib asir tushish o‘limdan ham dahshatliroq. Humoyun qilich dastasini qidirib belini paypasladi. Ammo bo‘sh yengil qin salanglab osilib turganini ko‘rdi va boyagi yarador filni esladi.

Chug‘urchuqday behisob dushman otliqlari tobora yaqinlashib kelayotgani Nizomni ham sarosimaga soldi. U qo‘lidagi meshga havo puflab, uni tarang qilib shishirdi-da, og‘zini mahkamlab bog‘ladi. Mesh yordamida narigi qirg‘oqqa suzib o‘tish uchun suvga qarab chopdi.

Bo‘tana bo‘lib to‘lib oqayotgan toshqin daryo Humoyunning vahmini keltirdi. Lekin yaqin kelib qolgan dushmanlarga asir tushish undan ham dahshatliroq edi. Tagidagi saman – zo‘r ot, Humoyun suzishni biladi. Xos navkarlar yov ilg‘orlarining yo‘lini to‘sib, ular bilan qilich chopisha boshlagan paytda Humoyun Nizom suvga tushgan joydan sal nariroqda otni

qirg' oqdan daryoga sakratdi. Suv avval otning sonigacha keldi, keyin qor-niga chiqdi. Humoyun egardan tutib sog' qo'li bilan samanning bo'ynidan quchoqlab oldi. O'ng qo'li butunlay ishdan chiqqan, sal qimirlatsa yelkada-gi yara og'rig'iga chidab bo'lmaydi. Daryo birdan chuqurlashib, otning oyog'i yerga tegmay qoldi. Ot ustiga yopilgan og'ir zirhli kejim va uning bo'yniga osilib olgan yarador Humoyunning vazni samanni cho'ktirib yubora boshladi. Ot pishqirib tumshug'ini suvdan chiqardi-yu, birpas suzib ko'rdi, ammo yana suvga botib ketdi. Humoyun otning bo'ynini qo'yib yuborib bir qo'llab suzib ketdi. Ammo kutilmagan girdoblar uni pastga tortib ketayotganday bo'ldi-yu, yana cho'kayotgan otning yoliga yopishdi.

Bu orada Humoyun oqim kuchi bilan Nizomga yaqin borib qoldi. Meshga ko'kragini berib qiyalab suzayotgan Nizom esa podshohga bir joyi tegib ketishidan cho'chib o'zini nariroq oldi.

Axir daryolar oralig'idagi bu bexosiyat joyni qarorgoh qilishga Nizom ham boshqa hind suvchilari qatori qarshi edi. Lekin Humoyun ularning ogohlantirishiga quloq solmadi, yana xushomadgo'y beklarning gapiga kirdi, chodirda may ichib yotib fursatni boy berdi. Bugun ko'p qatori Nizom ham shu xatolarning kasofatiga qoldi. Bas, endi Nizom bu pod-shohga yaqin bormaydi. Laganbardor beklari Humoyunni «yengilmas botir» deb maqtashadi. Qani Karamnasa ichida shu botirligini bir ko'r-satsin! Boya daryoga ot sakratib kirganiga qaraganda hash-pash demay narigi qirg'oqqa suzib o'tsa ajabmas.

Bu kinoyali o'ylar asnosida suv tagidagi allaqanday o'p qon girdobi Nizomni oyoqlaridan pastga torta boshladi. U ko'kragini qo'ygan mesh ham kuchli girdobga tushib aylanib ketdi. To'satdan Nizomning nafasi qaytib, ko'zi tinganday bo'ldi.

Hind kemachilarining Karamnasadan hayiqib, uni chetlab o'tishlari bejiz emas edi. Bu daryoning tagida chuqur o'p qonlar ko'p, suv girdobi ularga quyilib tushayotganda odamni ham pastga tortib ketar edi. Yomg'ir faslida tog' ichidagi simob konlaridan Karamnasa daryosiga ko'ngilni aynitadigan, hatto odamni es-hushidan ketkazadigan badbo'y, zaharli narsalar oqib kelardi.

Zaharli hovurdan ko'ngli ayniy boshlagan Nizom mesh ustiga yuztu-

ban yotib oldi-yu, qo‘l-oyoqlarini eshkak o‘rnida ishlatib, talpina-talpina girdob komidan chiqdi. Bir payt shunday yonginasida suvga cho‘kayotgan Humoyunni ko‘rdi. Humoyun qo‘l-oyoqlarini kerib yuqoriga bor kuchi bilan talpindi-da, boshini bir lahza yuzaga chiqardi, yutoqib nafas olarkan:

– Kim bor? Qutqaring! – deyishga ulgurdi-yu, yana loyqa girdoblar orasiga cho‘kib keta boshladi.

Nizom uning chindan g‘arq bo‘layotganiga endi ishondi va beixtiyor meshni unga yaqin olib bordi. Humoyun yana bir talpinib suv yuziga chiqqanda Nizom uni yelkasidan tutib oldi-da, mesh ustiga ikki qo‘llab tortib chiqardi.

Ho‘kizning terisidan qilingan mesh kattagina bo‘lsa ham, ikki kishining og‘irligini ko‘tarolmay, suvga botib ketdi. Buni ko‘rgan Nizom qo‘lini mesh chetidan va Humoyunning yelkasidan olmagan holda tanasining butun og‘irligini suvga tashladi. Shunda mesh suv yuziga yana qalqib chiqdi. Humoyun sog‘ qo‘li bilan meshga jon holatda yopishdi-yu, Nizomning yordamida ko‘kragini va zilday og‘ir o‘ng yelkasini mesh ustiga chiqarib oldi. Ichiga ketgan suvdan o‘qchib yo‘taldi, nafasini rostlay olmay hansiradi, yelkasidagi yara og‘rig‘idan ihradi.

Nizom uning Agrada fil minib, Ko‘hinur olmosini peshonasiga qadab yurgan paytini esladi. O‘shanda Humoyun Nizom uchun qo‘l yetmas bir balandlikda edi. Hamida bonuni bu yigitga bermoqchi bo‘lganlarini eshitib, Nizom qanchalik iztirobga tushgan edi! Humoyun Agraga omon qaytsa, qizni unga hali ham olib berishlari hech gap emas. Bu o‘y Nizomning qalbini kuydirib o‘tdi. Ikki kishi bir meshda bu xatarli daryodan suzib o‘tishlari amrimahol. Suvosti o‘pqnolari Nizomni ham Humoyunga qo‘shib pastga tortib ketishi mumkin.

Lekin Humoyun og‘riqdan ihraganda Nizom uning yelkasidan yaralanganini, tang‘ib bog‘langan lattada qonli dog‘lar borligini ko‘rdi. Daryo bo‘yida o‘sgan Nizom suvga g‘arq bo‘layotgan kattami, kichikmi, kimni ko‘rsa yordam qilib o‘rgangan. Humoyun hozir avvalgi mag‘rur hukmdor emas, balki Sherxonning sulh haqidagi gapiga ishonib aldangan, yarador bir jangchi. Nizom Hamidaga oid dardi-yu qalbida bir lahza bosh ko‘targan raqiblik tuyg‘usi tufayli uni qutqarmay tashlab ketadigan bo‘l-

sa, keyin odamlarning yuziga qanday qaraydi? Qutqarish mumkin bo'lgan odamni ko'ra-bila turib cho'ktirib yuborish – yo'q, Nizom bunday qilolmaydi!

U butun kuchini, shuncha yil daryoda orttirgan bor tajribasini ishga solib meshni Humoyun bilan birga girdoblar orasidan olib chiqa boshladi. Humoyunga qarab:

– Siz ham oyoqni ishlating! – deb buyurdi. – Suv ostida o'pqnolar ko'p. Tortib ketmasin!

Humoyun mingan saman otni bu o'pqnolar allaqachon suv ostiga tortib ketgan edi. Yovdan qirg'oqqa qochib kelib o'zini suvga tashlayotgan minglab otlig'-u piyodalar ham shu girdoblar orasiga suzib kirgandan keyin daqiqa sayin kamayib yo'q bo'lib bormoqda. Humoyun hindlarning Karamnasadan bunchalik qo'rqib irim qilishlariga sabab borligini endi bildi-yu, suv ichida oyoqlarini suzgan kabi harakatlantirib, Nizomga yordam bera boshladi.

Humoyun ko'p uringan sari yelkasidagi yaradan qon ketib, uni darmonsizlantirib qo'ydi. Buning ustiga daryoning o'rtasida nafasni bo'g'adigan badbo'y hovur quyuqlashib ketdi. Humoyunning ko'zi tinib boshi aylandi, qo'li ham jonsizlandi, og'ir gavdasi meshdan suvga sirg'alib tusha boshlaganda:

– Yigit... meni... tuti... – deyishga ulgurdi.

Nizom tezda meshning old tomoniga o'tdi-yu, Humoyunni sog' qo'li-dan va to'ning yoqasidan tutib, yana mesh ustiga tortib chiqardi.

Badbo'y bug'lar Nizomning ham ko'nglini behud qilib, ko'zini xiralashtirdi. Shunda u bir qo'lini bo'shatib, salqin suv bilan yuzini yuvdi. Bu biroz yengillik berganini sezdi-da, ho'l qo'lini Humoyunning peshonasiga qo'yib turdi. Humoyun ko'zini ochdi.

Daryo oqimi meshni shitob bilan Ganga tomonga oqizib ketmoqda edi. Humoyun hushini yig'ib, Nizomga ko'z tashlar ekan, xuddi boshqa dunyodan qaytib kelganday bo'ldi.

Nizom uning ko'z ochganidan yengil tortib:

– Xayriyat! – dedi. – Meshni mahkam tuting. Bu oqim bizni Gangaga oqizib borsa g'arq bo'lg'aymiz. Ikki daryo ayqashgan joy juda xatarli!

Humoyun sog' qo'li bilan mesh chetidan bo'shgina ushladi-yu, ko'zini yumdi. Unda umidsiz bir loqaydlik paydo bo'ldi. Bu daryolardan tirik chiqolmaydiganga o'xshaydi. Qiynoqlar tezroq tugay qolgani afzal emasmi? Koshki tezroq hushidan ketsa!..

– Meni qo'ying, – dedi u Nizomga. – O'zingizni qutqaring...

– Yo'q, hazrat! Men sizning kemangizda xizmat qilib maosh olurman. Sizni suvdan o'tkazib qo'ymasam menga bergan noningiz harom bo'lg'ay. Men halol non yeb o'rganganman!

Humoyun sergaklandi. Yalangoyoq bir eshkakchi deb, kemada ko'rganda pisand qilmay yurgan yigit shunday xatarli asnoda ham halol-haromni unutmasa, bunda bir karomat bor.

– Birga zo'r bersak, omon chiqg'aymiz, hazrat! – dedi Nizom. – Siz meshni mahkam tutsangiz bas! Ushlang! Mahkam ushlang!

Nizomning ovozida shunday bir qat'iyat va ishonch bor ediki, Humoyun shuning ta'sirida «zora tirik qolsam!» deb umidlandi. U endi o'zidan ko'ra Nizomga ko'proq ishona boshladi. Humoyun bu suvchi yigitning irodasiga so'zsiz bo'ysunib, ko'kragini mesh ustiga yaxshiroq o'rnatdi-da, sog' qo'li bilan uning narigi chetini qattiq changallab oldi. Nizom bo'ynigacha suvga botgan holda meshni ikki qo'llab narigi qirg'oq tomon surdi, oyoqlarini ham, butun gavdasini ham g'ayir¹ oqimga qarshi jonjahdi bilan ishlatib, vujudidagi barcha muskullarni go'yo suzgichga aylantirib yubordi. Humoyun ko'kragi bilan osilib yotgan mesh oqimni yorib o'tib, narigi qirg'oqqa tomon qiyalab bora boshladi. Qirg'oqdagi yashil daraxtlarni, ko'katlar orasiga sochilgan rang-barang gullarni Humoyunning ko'zi endi ko'rdi. Unda birdan yashash ishtiyoqi kuchayib ketdi. Endi u ham suvdagi oyoqlarini oqimga urib, suzgandagi kabi harakatlar bilan Nizomga yordam bera boshladi. Mesh boyagidan yengilroq va tezroq harakatlanib, nihoyat, narigi qirg'oqqa yetib to'xtadi.

Ular suv chetidagi shag'al aralash loyqadan og'ir qadamlar bilan yurib o'tishdi-yu, pastgina qirg'oq bo'yidagi ko'kalamzorga cho'zilishdi. Anchagacha og'ir nafas olib, hansirab yotishdi.

Bulutlar orasidan sizib chiqqan xira oftob nayza bo'yi ko'tarilgan edi.

¹ G'ayir – o'jar, teskari.

Tong g'ira-shirasida boshlangan dahshat bir necha soat ichida Humoyun qo'shinini tor-mor qildi, ne-ne yigitlar suvga g'arq bo'lganini uning o'zi ko'rdi. Sherxon hozir daryoning naryog'ida g'alaba zavqini surayotgan bo'lsa kerak...

Qaytib berilgan hayot tuyg'usi barcha ko'rguliklar alamidan zo'rroq bo'lishini u endi sezdi. Yelkasidagi yara og'rig'ini ham unutib, o'rmdan turib o'tirdi. Yonida hamon nafasini rostlay olmay hansirab yotgan Nizomga iymانبroq ko'z tashladi. Uni o'zidan bir necha bor ustun bo'lgan tengsiz bir bahodirday e'zozlagisi kelib:

– Siz menga inilarim qilmagan yaxshilikni qildingiz, – dedi. – Otingiz nedur?

Nizom yonboshga turib, o'z otini aytdi.

– Nizom! – deb Humoyun uning otini yoqtirib takrorladi. – Bu daryo ichida ikkovimiz dunyoga qaytadan kelganday bo'ldik.

– Rost, onadan qayta tug'ildik, – dedi Nizom ham.

– Hozir siz menga tug'ishgan inimdan ham azizroqsiz. Nomingizni Dehlidagi Nizomiddin avliyoning nomiday ulug'lasam arzigay!

Nizom Humoyunning podshohligini unutgan edi. Kiyimlari shalabboho'l, yarador, yalangoyoq bu yigit zamona zo'rlarining boshida turgan tojdor ekani birdan esiga tushdi.

– Agar meni rostdan tutingan ini o'rmda ko'rsangiz, sizga ikki og'iz arzim bor.

– Ayting, bajonudil tinglay!

– Poraxo'r amaldorlar bilan aldamchi shayxlar mamlakat xalqini sizdan bezdirdi. Qancha hind yigitlari Sherxon tomonga o'tib ketdi. Axir Sherxon hindi-yu muslimni bir-biridan ajratmas ekan!..

– Men ham hindi-yu muslimni yakdil qilish orzusida edim. Ammo bu mushkul ishda kimga tayanishimni bilmadim.

– Hind eliga tayaning-da, hazrat. Bu elda bhaqtiylar¹ bor. Ularning shoiri Kabir hindi-yu muslimni o'z dilida birlashtirgan. Mening otam bhaqtiy bo'lgani uchun tuhmat bilan zindonga tashlandi.

¹ **Bhaqtiylar** – adolatparvar xalq harakatining ishtirokchilari.

- Kim tuhmat qildi?
- Siz ishongan amaldor-u shayxlar.
- Men o‘zim bu adolatsiz muhitdan qanday qutulishimni bilmasmen! Otangiz Agradagi zindondami? Poytaxtga qaytaylik... Siz o‘zingiz... otangizga tuhmat qilgan amaldor-u shayxlarga jazo bergaysiz.
- Men? – ishonqiramay so‘radi Nizom.
- Ha, omonlik bo‘lsa, siz hali istaganingizdan ham katta martabaga erishgaysiz.

Nizom istagan martaba nima ekanini o‘zi ham bilmaydi. Uning eng zo‘r istagi – otasini zindondan qutqarish-u, Hamidani yana ko‘rish. Bu go‘zal qizni u juda sog‘inib yuribdi. Lekin Hamida to‘g‘risida Humoyunga og‘iz ochishga tili bormadi. Faqat podshohni qutqargani hali taqdirida katta o‘zgarishlarga sabab bo‘lishini ich-ichidan sezdi-yu, yuragi g‘alati bo‘lib hapriqdi...

«NIZOMNING TANTILIGI» HIKOYASI HAQIDA

Tarixiy mavzuda badiiy asar yozish ijodkordan katta mas‘uliyatni talab etadi. Chunki tarix konkret bo‘lib o‘tgan, hech bir narsani qo‘shish yoki olib tashlash mumkin bo‘lmagan voqealar silsilasidir. Erkin mavzularda qalam tebratayotganda, yozuvchi o‘zining xayol kuchiga, fantaziyasiga istagancha erk berishi, o‘zi o‘ylab topgan u yoki bu hodisani, o‘z maqsadiga ko‘ra, u yoxud bu yo‘nalishda davom ettiraverishi mumkin. Bunda faqat mantiqqa va badiiy ishonirish san‘atiga amal qilinsa, bas. Fantastik mavzular talqinida esa yozuvchi bundan-da ko‘proq erkinliklar egasiga aylanadi. Tarixiy mavzu haqida bunday deb bo‘lmaydi. Zero, tarix muayyan xalqning xotirasi, asrab-avaylaydigan ma‘naviy bisoti hisoblanadi. Bu bisotga kim qanday xohlasa shunday yondashuviga o‘zini hurmat qilgan biror xalq yo‘l qo‘yib qo‘ymaydi. Bu mas‘uliyat tarix taqdirini belgilab bergan hodisalar boshida turgan yirik shaxslar – podshohlar, qirollar, prezidentlar, yirik davlat va din arboblari, katta siyosatchilar haqida asar yozilayotganda yana-da ortadi. Tarixning har bir hodisasini yoritishda, uni talqin etishda xolislik, odillik, halollik talab qilinadiki, bu narsa ijodkordan juda katta bilimni, fuqarolik mas‘uliyatini so‘raydi.

Pirimqul Qodirov shu ma'noda, Cho'lpon iborasi bilan aytganda, «bo-shini zo'r ishga berib qo'ygan» ijodkor hisoblanadi. Zero, Bobur va boburiylar tarixini yoritish hazilakam ish bo'lmay, bu mavzularning yozuvchi, albatta, hisobga olishi lozim bo'lgan minglab qirralari bor edi.

Shulardan biri bu sulola hukm surgan bugungi Afg'oniston, Pokiston, Hindiston singari davlatlarda yashovchi aholining o'z tarixiga munosabati, boburiylarga qarashi masalasidir. Chunki bu yurtlarda ham hozirga qadar yuzlab ijodkorlar, olimlar, siyosatchilar, hatto yirik davlat arboblari bizning vatandoshlarimiz – boburiylarga o'z munosabatlarini u yoki bu tarzda bildirganlar. Ular o'z qarashlarini himoya qilish huquqiga esa hamma vaqt ham haqlidirlar.

To'g'ri, Pirimqul Qodirov ixtiyorida hazrat Bobur qalamiga mansub tengsiz asar – «Boburnoma», uning qizi Gulbadanbegim tomonidan bitilgan «Humoyunnoma» singari ko'plab tarixiy, yuzlab badiiy manbalar bor edi. Lekin, shu narsani inobatga olish kerakki, P. Qodirov tarixchi sifatida emas, ijodkor – yozuvchi sifatida maydonga chiqadi. Ijodkordan esa o'quvchi tarixning quruqdan quruq bayoni yoki ilmiy izohini emas, san'atni talab qiladi. San'atki, xoh tarixiy, xoh to'qima insonlar obrazi bo'lsin, ularning faqat jismi emas, ruhi ham qayta tirilsin, bugungi kun kishisini o'z dunyosiga «tortib olsin»!

Xo'sh, Pirimqul Qodirov mana shu murakkab talabni bajara olganmi?

Keling, bu savolga «Ajdodlar dovoni» asaridan olingan, yuqorida o'qiganimiz parchadan kelib chiqib javob topishga urinaylik.

Tarix kitoblarida Ganga va Karamnasa daryolari qo'shiladigan joyda siquvda qolgan boburiy podshoh Humoyun Mirzoga qo'qqisidan qilingan hujum shu hududlarga da'vogar Sherxonning sulh haqidagi bitimni xiyonatkorona buzishi, deya baho berib ketilaveradi. Pirimqul Qodirov esa boburiy shahzoda ahvoliga har qancha achinmasin, «u tomonni» ham tushunishga, tushuntirishga harakat qiladi. Sherxon, asarda tasvirlanganidek, o'qimishli, aqlli, tadbirkor, harbiy san'atni puxta egallagan shaxs. U, bir so'z bilan aytganda, Humoyunga munosib raqib, dushman. Qolaversa, Bobur va uning avlodlariga fotih sifatida qarashga va ularga munosabatini shu asosga qurishga nedir haqqi ham bor. U o'z ko'nglidagi toj-taxtga ega bo'lishdek

o'ta kuchli istakka shu bahona-yu sabablar bilan tezroq yetishish mumkinligini ham yaxshi biladi. Uning, o'z og'zi bilan sulhga rozilik berib, endi uni buzish, Humoyunni g'aflatda bosish haqidagi rejasiga o'z-gina e'tiroz bildirgan o'g'li Qutbxonni «asosli gaplar» bilan ketma-ket inkor etib tashlashi Sherxonning qanchalar usta siyosatchi, notiq ekanini ham isbotlaydi. Sherxon o'z maqsadlari yo'lida ish berishi mumkin bo'lgan har qanday omildan samarali foydalanishga erishadi. O'sha paytdayoq u farang xufyalari (razvedkachilari) xizmatidan voqif bo'lib, ularni harbiy ishga jalb etgani, bu xufyalar taklifi va o'rgatgan usullarini qo'llab boburiylar orasiga nifoq sola olgani ham, istaymizmi-yo'qmi, saltanat ishida Sherxon erishgan muhim g'alabalar sirasiga kiradi.

Yozuvchi o'sha zamon diplomatiyasiga oid nozik jihatlarni ham hisobdan chetda qoldirmagani asarning ta'sir kuchini, voqealarning ishon-tirish quvvatini oshirgan.

Masalan, Sherxon oldida Bayramxon bor-yo'g'i bir elchi, ikki podshoh o'rtasidagi vositachidir. Elchining hayoti, bilasizki, uning tiliga, muomalasiga ko'p jihatdan bog'liq. Bir og'iz ortiqcha so'z yoki harakat uning hayotiga chek qo'yishi, boshini kunda tepasiga olib kelishi hech gap emas. Buni Bayramxon juda yaxshi angelaydi. U bundan tashqari o'zi nihoyatda sadoqat bilan xizmat qilayotgani Humoyun Mirzoning endigi taqdiri o'ziga bog'liq bo'lib qolganini ham biladi. Humoyun Mirzo taqdiri degani esa – boburiylar saltanati, ulkan bir mamlakatning keyingi taqdiri degani ham edi.

Shularni bir soniya ham yodidan chiqarmagan Bayramxonning Sherxon qarshisidagi gap-so'zlariga sinchiklab nazar tashlasak, bu muhim imti-hondan uning muvaffaqiyatli o'tib ketganiga guvoh bo'lamiz.

Biz yuqorida tarixni yoritish ijodkor oldiga qator talablarni qo'yadi, dedik. Bu masalaning nima ekanini yaxshiroq anglashingiz uchun shu munosabat bilan bir zamonaviy fakti keltirib o'tamiz. Ko'pchiligingiz Amerika kinoijodkorlari tomonidan suratga olingan, dunyoda juda katta shov-shuvga sabab bo'lgan «Gladiator» filmi ko'rgan bo'lsangiz kerak. Ochig'ini ayting: zo'r film bo'lgan-a? Undagi voqealarning ta'sirchanligi, ishonarliligi, qahramonlarning mardligi, o'limga tik borishi... Hatto yo'lbarslar bilan ochiq maydonda olishuvlar, ot-aravadagi kamonchi

qizlarga qarshi gladiatorlarning shiddatli harakat qilishlari... Bularni kino ekranida ko'rar ekansiz, beixtiyor tarixni yoritish mana bunaqa bo'пти, deb yuborganingizni sezmay ham qolasiz. Biroq...

Biroq bu film bir tomonda dunyo ekranlarini kezib yurar ekan, boshqa bir tomonda kino tanqidchilar, tarixchi mutaxassislar bu filmda yo'l qo'yilgan yuzlab tarixiy mantiqsizliklar, qahramonlar nutqi, kiyimlarida uchraydigan xatoliklar, maxsus effektlarni suratga olishda ishlatilgan texnik asboblarning tasvirda ko'rinib qolgani to'g'risidagi maqolalarni ketma-ket e'lon qildilar. Masalan, aksariyat gladiatorlar keyingi asrlarning matosi bo'lmish jinsi materialidan kiyim kiyganlari, boyagi kamonchi qizlar tushgan aravalar gladiatorlar tomonidan ag'darilganida, arava tagiga o'rnatilgan zamonaviy avtomotorlar ko'rinib qolgani va boshqa faktlar...

Holbuki, bu filmga ko'plab tarixchi mutaxassislar, elshunos-etnograflar, kiyim ustalari (kostumerlar), adabiy matn mutaxassislari jalb qilingan edi.

Pirimqul Qodirov esa Humoyun va Sherxon qo'shini o'rtasida bo'lib o'tgan jangni (va romandagi yana boshqa o'nlab jang epizodlarini!) tasvirlashda faqat o'z kuchi va tarixiy materiallarga suyanib ish ko'radi. Guvohi bo'lganimizdek, yozuvchi bu ishni ham qoyilmaqom qilib bajargan. Jang shiddati, unda ishtirok etayotgan tomonlar harakati, lashkarboshi va askarlar munosabati badiiy kartinaning bir qismini tashkil etsa, boshqa bir qismini nihoyatda tahlikali, qaltis vaziyatda qolgan Humoyun qalbida kechayotgan murakkab ruhiy o'zgarishlar tasviri to'ldiradi. Shunday qaltis vaziyatda Humoyun o'zini emas, birinchi navbatda oilasini – o'jiz ayollar va bolalarni qutqarishni o'ylaydiki, bu uning chinakam Bobur farzandi ekanini yana bir bor isbotlaydi!

Taqdir o'yinini qarangki, Humoyunni o'limdan qutqarib qolish oddiy kemachi yigit Nizomga bog'liq bo'lib qoladi. Bunga qo'shimcha, Nizomning bu podshohdan, uning qo'l ostidagi amaldorlardan anchagina alami ham bor – uning otasini tuhmat ortidan zindonga tashlaganlar va... Nizom sevgan qizni – Hamidabonuni yaqin kunlarda Humoyun haramiga keltirmoqchilar...

Bunday vaziyatda uncha-muncha odam osmondan tushgan bu imkoniyatdan o'z manfaati – o'ch olish yo'lida foydalanishi, juda bo'lmaganda, suvga cho'kib ketayotgan yarador Humoyun o'limini chetdan kuzatib

turaverishi ham hech gap emas. Biroq Nizom unday tarbiya ko'rmagan. Nizom qalbidagi insoniylik zaxa yemagan. U shu podshoh qo'lida xizmat qilib non topib yeyayotgan ekan, shu bir burda nonni halolab yeyishni o'zining insonlik burchi deb biladi. Bir muddat shayton oraga tushib, Nizomni avrashga, uni fojiani ko'ra-bila turib yuz o'g'irishga majbur qilmoqchi ham bo'ladi. Lekin qayiqchi yigit tezda o'ziga – insonligiga qaytadi!

O'limdan omon qolgan Humoyun va Nizom o'rtasida bo'lib o'tgan qisqagina suhbat xalq va hukmdor munosabatini, xalqning hukmdorga, hukmdorning xalqqa qarashini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Atrofidagi ayrim adolatsiz amaldorlar makrlaridan zada bo'lib yurgan Humoyun qayiqchi yigit suhbatidan o'ziga ruhiy madad olish bilan birga kelgusida qilishi lozim bo'lgan ishlarni ham ichida belgilab oladi.

Yozuvchi mazkur lavhadagi voqealar shiddatini o'quvchiga yuqtirish uchun uni bor ko'lami bilan tasvirlashga alohida e'tibor bergan. Tong qorong'usi, osmondan yoz yomg'iri shivalab urib turibdi, qarorgohga kutilmaganda qilingan hujum Humoyun askarlari orasida vahima, sarosima, betartiblik vujudga keltirgan. Bu o'pqondan omon chiqish ilinjida o'zini suvga tashlagan navkarlar ikkinchi o'pqonga – Karamnasaning badbo'y girdoblari ichida g'arq bo'lyapti. Ko'ryapmizki, bu badiiy kartina o'sha «Gladiator» filmidagi jang maydonlaridan aslo qolishmaydi. Agar filmda insonlarga qarshi zanjirband yo'lbarslar tashlansa, bu asarda jangovar fillar yog'iy navkarlarini xartumi bilan ilib-o'rab zarb bilan yerga yuztuban uradi, ulkan oyoqlari bilan ezib tashlaydi. Xuddi shunday xavf – ajal markaziy qahramon Humoyun boshida ham aylanadi...

Shunisi muhimki, Pirimqul Qodirov amerikalik kinochilardan farq qilaraq, na tarixiy voqealar talqinida, na qahramonlar nutqi va harakatida, kiyim-boshi va jang quollarida noaniqlik yoxud xatoga yo'l qo'yadi. Tarixni badiiy qayta jonlantirish, uning ishtirokchilari bo'lmish shaxslarning to'laqonli xarakterini yaratish, o'tmish hodisalarining bugungi kun muammolari bilan tutash o'rinlarini alohida bo'rttirib ko'rsatish – bularning bari Pirimqul Qodirov tarixiy mavzu talqinida izlana-izlana erishgan ulkan ijodiy muvaffaqiyatlar hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Pirimqul Qodirovni tarixiy mavzuga murojaat qilishga undagan sabablar nimalar edi deb o'ylaysiz?
2. «Yulduzli tunlar» romanini o'qigan bo'lsangiz yoki u asosida yaratilgan videofilmni ko'rgan bo'lsangiz, sinfdoshlaringizga bu asarning sujetini qisqacha gapirib bering.
3. Bobur va boburiylar to'g'risida nimalarni bilasiz? Ularning faoliyati Hindiston tarixida qanday iz qoldirgan?
4. «Avlodlar dovoni» romanidan olingan parchada Hindiston tabiati va odamlariga xos qanday uyg'un jihatlar ko'rsatilgan?
5. Alvaro Pakavira singari odamlar tarix sahnasida qanday rol o'ynaydilar? Ularning ishlarini oqlash mumkinmi?
6. Sherxonni qanday odam sifatida tasavvur etdingiz? Uning o'rnida Siz bo'lganingizda nima qilgan bo'lardingiz?
7. Nima deb o'ylaysiz: agar Sherxon o'zi va Humoyun o'rtasida ahd-lashilgan tinchlik sulhiga Qur'onni ushlab va'da berganida, uni buzishga jur'at etarmidi-yo'qmi?
8. Bayramxonning Humoyunga bo'lgan sadoqati qaysi harakatlarida bo'rtibroq ko'rinadi?
9. Tarixiy qo'lyozma kitoblarga ishlangan suratlar (miniaturalar)da tasvirlangan jang epizodlari bilan romanda tasvirlangan jang lavhalarini o'zaro muqoyasa qilishga harakat qiling.
10. Humoyun Mirzo otasi Bobur umidlarini oqlagan farzand bo'lib yetishganmi? Uning ukalari-chi?
11. Nizom oddiy mehnatkash odamni emas, kimsan podshohni o'limdan qutqardi! Shunday vaziyatda uning o'zini tutishi Sizga notabiiy tuyulmayaptimi? Fikringizni asoslashga harakat qiling.
12. Nega Nizom podshohdan otasini ozod qilishni so'radi-yu, Hamidabonu haqida so'z ochmadi?
13. «Avlodlar dovoni» romanidan olingan parcha asosida uy inshosi yozing.

ROMAN HAQIDA TUSHUNCHA

Roman inson hayotini jamiyat bilan bog'lab, keng ko'lamda tasvirlovchi yirik epik janr hisoblanadi. Konkret bir shaxs taqdiri, uning o'z-o'zini anglab yetishi, xarakterining turfa jihatlari namoyon bo'lishi roman voqealarining markazida turadi. Qissa va hikoyadan farq qilaroq, romanda ko'plab qahramonlar qatnashadi, ularning taqdiri bir-biri bilan chambarchas bog'lanadi. Chinakam iste'dod bilan yaratilgan romanlar muayyan xalq hayotining o'ziga xos ma'naviy ko'zgusi hisoblanadi. Roman keng qamrovli (romaniy) tafakkur, ulkan ijodiy izlanishlar mahsuli hisoblanadi.

Romanning xilma-xil turlari mavjud: *tarixiy* roman (A.Qodiriyning «O'tkan kunlar», P. Qodirovning «Yulduzli tunlar» asarlari), *harbiy* roman (Oybekning «Quyosh qoraymas» romani), *zamonaviy* roman (P. Qodirovning «Olmos kamar», Said Ahmadning «Jimjitlik» asarlari), *sarguzasht* va *fantastik* romanlar (X. To'xtaboyevning «Sariq devni minib» asari) shular jumlasidandir.

Aslida roman janrining dastlabki namunalari Yevropa davlatlarida Uyg'onish davrining oxirlarida (XVI–XVII asrlarda) yaratila boshlagan. Mazkur yo'nalishda Valter Skot, Migel de Servantes, Stendal, Balzak, Turgenev, Dostoyevskiy, Lev Tolstoy singari buyuk yozuvchilar katta muvaffaqiyatlarga erishganlar. O'zbek adabiyotida bu janrning yuzaga kelishida ma'rifatparvarlik harakatining yirik namoyandalari Hamza («Yangi saodat», «Uchrashuv»), Abdulla Qodiriy («O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon»), Sadridin Ayniy («Doxunda», «Qullar»), Cho'lpon («Kecha va kunduz») kabi adiblarning xizmati kattadir.

Bugungi kunda o'zbek adabiyotida Murod Muhammad Do'st, Tog'ay Murod, Xayriddin Sultonov, Omon Muxtor, Xurshid Do'stmuhammad singari adiblar yaratgan asarlar milliy romanchiligimizning rivojlanishi, o'tmish va zamonaviy mavzularning yirik shaklda talqin va tahlil etilishiga xizmat qilmoqda.

Tog'ay MUROD

(1948–2003)

XX asrning 70-yillarida o'zbek adabiyotiga bir qator iste'dodli shoir va yozuvchilar kirib keldilar. Ular orasida Murod Muhammad Do'st, Erkin A'zamov, Xayriddin Sultonov, Tog'ay Murod singari nosirlar, Shavkat Rahmon, Xurshid Davron, Usmon Azim, Muhammad Rahmon singari shoirlar bor edi. Bu avlod o'zlaridan avvalgi ijodkorlar boshlab bergan eng yaxshi an'analarni davom ettirgan holda, adabiyot sahnasiga ko'proq oddiy odamlar obrazini, ularning orzu-armonlari talqinini olib chiqdilar. M.M.Do'stning «Bir toychoqning xuni», «Galatepaga qaytish», E. A'zamovning «Otoyining tug'ilgan yili», «Javob», X.Sultonovning «Yozning yolg'iz yodgori», «Ko'ngil ozodadur» nomli asarlari qahramonlari bir qaraganda boshqalardan keskin farq qilmaydigan, har qadamda uchraydigan oddiy odamlar. Ular katta tarixiy o'zgarishlarga boshchilik qilishmaydi, favqulodda qahramonliklar ko'rsatib boshqalarga o'mak bo'lishmaydi, hatto suvga cho'kayotgan biror odamni qutqarib el og'ziga tushishmaydi ham. Lekin shunisi muhimki, yosh o'zbek adiblari dunyoning omonligi, jamiki go'zalligi aynan shu oddiy odamlar tufayli ekanini ko'rsata oldilar, isbotlay bildilar. Mana shunday novator (yangilik kashf etuvchi, yangi yo'l ochuvchi) yozuvchilardan biri Tog'ay Murod bo'ldi.

Bu yozuvchining tarjimayi holi ham o'z qahramonlariniki singari oddiyginadir.

U janubiy viloyatlarimizdan bo'lmish Surxondaryoning Denov tuma-

niga qarashli Xo'jasoat qishlog'ida 1948-yilda tug'ildi. Qishloqdagi o'rta maktabda o'n yil o'qigach, 1966–1972-yillarda hozirgi O'zbekiston Milliy universitetining jurnalistika fakultetida ta'lim oldi. Bu fakultet o'sha yillari ko'plab yosh iste'dodlarga o'z ijodiy yo'lini topishi, jiddiy asarlar yozib dastlabki muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritishida muhim maktab rolini o'ynagan edi. Fakultetdagi qaynoq, nisbatan erkin ijodiy muhit, o'z davrining yirik shoir-yozuvchilari bilan tez-tez o'tkazilib turadigan uchrashev-muloqotlar, yotoqxonalarda to tongga qadar tugamaydigan she'riyat kechalari – bularning bari iste'dod g'unchalarining tez yetilishi, kamol topishida jiddiy turtki rolini o'ynardi. Ko'p mualliflarning respublika matbuotida muntazam qatnashishi ham ayni shu fakultetda o'qib yurgan yillariga to'g'ri kelardi. Tog'ay Murod ham talabalik paytidayoq o'nlab hikoyalar yozgan bo'lsa-da, ularni e'lon qilishga shoshilmas, o'zidan, bilimlaridan ko'ngli to'lmasdi. U iloji boricha ko'proq o'qish, bu orqali esa faqat o'zimizning ijodkorlarnigina emas, balki dunyoning eng zo'r adiblari tajribalarini ham o'zlashtirishni istardi.

U, shu niyatdan kelib chiqib, tirikchilikka yetarli maosh beradigan qanday ish taklif qilinsa, o'sha yerga borib ishlardi. Masalan, 1972–1976-yillarda respublika radiosining «Vatandoshlar» (xorijiy ellarga mo'ljallangan) tahririyatida xizmat qilgan bo'lsa, undan keyin «O'zbekiston fizkulturachisi» gazetasida, 1982-yildan 1985-yilgacha esa «Fan va turmush» jurnalida xizmat qildi. Tog'ay Murod o'zining ijodiy rejalariga birovlarining aralashishini, unga ta'sir o'tkazishga bo'lgan urinishlarni hecham yoqtirmas, shovqin-suronli davralardan o'zini olib qochar edi. Butun fikri-zikri o'qib-o'rganish, tinimsiz ijodiy mehnat qilish bilan band bo'lardi. Shu tufayli ham, yozuvchi sifatida xalqqa ancha tanilib qolgan bo'lishiga qaramay, 1985–1987-yillar ichida Moskvadagi Jahon adabiyoti institutida ham tahsil olib qaytdi.

Tog'ay Murodni iste'dodli yozuvchi sifatida ko'rsatgan dastlabki yirik asar 1976-yilda dunyoga keldi. Bu «Yulduzlar mangu yonadi» nomli qissa edi. Mazkur asarda yozuvchining qon-qoniga singib ketgan, ming yillar mobaynida unutilmay, elda ardoqlanib kelayotgan tarixiy qadriyat – kurash, kurashchi polvonlar, ular orasidagi muomala-munosabatlar, ziddiyatli hayotiy muammolar qalamga olindi.

Yozuvchining keyingi asari – «Ot kishnagan oqshom» qissasi (1979-yil) «Yoshlik» jurnalida chop qilinishi bilan nafaqat adabiyot muxlislari, balki butun xalqimiz orasida juda tez dovrug qozondi. Chunki bu asarda o'sha davr adabiyotida kamdan kam tilga olinadigan ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, butun dunyoga ibrat qilib ko'rsatiladigan «sovet kishisi» tabiatiga xos bo'lgan turfa illatlar badiiy jihatdan ta'sirchan va ishonarli tarzda ochib berilgandi. Asardagi qishloq mehnatkashlarining og'ir mehnati, katta-kichik rahbarlarning ularga bepisand munosabati, odamlardagi pokiza his-tuyg'ularning toptalishi, kuppa-kunduz kunda bo'layotgan adolatsizliklar tasvir va talqini haqiqatga tashna o'quvchilarning qizg'in e'tirofiga sababchi bo'ldi. Mazkur qissa sho'ro davri adabiyotidagi ko'plab boshqa asarlardan oxiri «umidbaxsh sadolar bilan» tugamasligi jihatidan ham ajralib turardi. Uning so'ngida umrbod ixlos qo'yib yurgani odam bolalaridan cheksiz adolatsizlik, nomardlik, vahshiylik ko'rgan qissa qahramoni Ziyodulla chavandoz o'zining sevimli, vafodor va bir umrga sadoqatli otidan najot tilaydi! Aqlli va til-zabonli, kiyim-boshi po'rim va o'zicha madaniyatli kimsalar uni urib o'ldirishga chog'langan bo'lsalar, o'sha – til-zaboni yo'q, ongsiz hayvon sanalmish ot o'z do'stini o'limdan asrab qoladi. Bir so'z bilan aytganda, odamni o'zi singari odam zulmidan himoya qilish uchun odam topilmaydi, najot faqat hayvonda qoladi!..

Qissaning bunday oshkora ruhi, adolatparvarlik pafosi o'z davrining ko'plab amaldorlari, mafkurachilari g'ashini keltirgani, natijada yozuvchi nomi atrofida turli g'iybat gaplar tarqatilgani ham haqiqat edi. Biroq yozuvchi bu malomatlardan cho'chib o'tirmadi, aksincha, oradan bir yil o'tar-o'tmas yana bir ajoyib asarini – «Oydinda yurgan odamlar» qissasini e'lon qildi.

Bu qissaning qahramonlari – Qoplonbek va Oymomo ham atrofda-gilarga faqat yaxshilikni sog'inadigan, umrini ezgulikka baxshida etgan oliyjanob qalb egalaridir. Qissada buyuk muhabbat rishtasi bilan bir-biriga mangu bog'langan bu go'zal insonlarning butun hayot yo'li oydinda aytilgan qo'shiqday tarannum etiladi. Qoplonbekka cheksiz kuch-quvvat, mardlik va shijoat, Oymomoga behad xushro'ylikni ato etgan ona tabiat, afsuski, ularni farzand ne'matidan bebahra qilgandi. Ular umrbod mana

shu umid ilinjida yashashadi, ne-ne gap-so‘zlarga, g‘iybat-pichinglarga chidashadi. O‘zlarini ko‘rsatmagan tabib-u do‘xtirlari, najot izlab bormagan qadamjolari qolmaydi. Farzand sog‘inchi shu qadar kuchli ediki, yoshi o‘tib, keksayib qolgan Oymomo qo‘shni kelinning beshikdagi bolasini ovutib o‘tirganda, qup-quruq ko‘ksiga birdan sut keladi. U so‘nggi nafasidagina onalik baxtidan bir lahza totinadi-yu, dunyodan ko‘z yumadi...

Har qancha og‘ir bo‘lmasin, oraga tushgan qarindosh-urug‘lar ularni ajralishib, boshqa oila qurishga zo‘rlashmasin, Qoplonbek va Oymomo bir-birlaridan voz kechishmaydi. Qissa so‘ngida, hatto bu dunyodan ketganlaridan keyin ham ular oppoq oydin tunlari oydek sokin va unsiz suhbat quradilar. Bu ikki qalbning muhabbat qissasi eng pokiza insoniy hislar kuylangan abadiyat qo‘shig‘i bo‘lib qoladi.

1985-yilda yaratilgan «Qo‘shiq» qissasi, garchi undan ham ayrim esda qolarli voqea-hodisalar, yangi xarakterlar o‘rin olgan bo‘lsa-da, avvalgi qissalardek muvaffaqiyatli chiqmadi. Buning ham o‘ziga yarasha sabablari bor ediki, ularni yuqori sinflardagi saboqlar davomida bilib borasiz.

Qissa janrida mana shunday tajribalar orttirgan Tog‘ay Murod 1993-yilda «Otamdan qolgan dalalar» nomli yirik romanni yozib tugatadi. Bu roman o‘zbek xalqining Chor Rossiyasi va sho‘ro bosqini ostida o‘tgan hayotini – yuz yildan ortiqroq tarixni o‘zida mujassam etgan. Asarda bir oilaning uch avlodi hayoti misolida butun millatning taqdiri o‘ta ta‘sirchan bo‘yoqlarda ifoda etiladi. Oqqoshshoning asl niyatini anglamay, bosqinchilarning uyatli qiliqlaridan orlanib, tug‘ilib o‘sgan yerini tashlab ketgan Jamoliddin ketmon – XIX asrning oxiri – XX asrning boshlaridagi xalq vakili edi. Nima qilib bo‘lsa-da, yurt tuprog‘ini bosqinchilardan tozalash niyatida qo‘liga qilich tutgan Aqrab (Chayon) XX asrning 20-yillarida milliy istiqloq yo‘lida shahid bo‘lgan bobolarimiz timsoli sifatida ko‘rinadi. Shunday shavkatli otalardan to‘ragan Dehqonqul esa o‘sha paytdagi hukmron Moskvaning «paxta mustaqilligini ta‘minlash» siyosati qurboni – millionlab huquqsiz kolxozchilarning umumlashma obrazidir.

Siz bu asar bilan ham yuqori sinflarda batafsil tanishishingizni inobatga olib, hozir hikoyamizni qisqa qilamiz. Faqat shuni eslatib o‘tamizki, «Otamdan qolgan dalalar» romani uchun Tog‘ay Murod Qodiriy nomidagi

Davlat mukofoti bilan taqdirlangan. Aynan shu roman e'lon qilingach, adibga O'zbekiston xalq yozuvchisi unvoni berilgan. Bu asar asosida taniqli kinorejissor Shuhrat Abbosov ikki qismli badiiy filmni suratga olgan.

Yuqorida Tog'ay Murodning xorijiy adiblar kitoblarini chanqoqlik bilan mutolaa qilganini aytgandik. U o'zi bahramand bo'lgan noyob asarlarga boshqalarni ham oshno etish umidida bir qancha tarjimalar ustida jiddiy ish olib bordi. Jumladan, E. Seton-Tompsonning «Yovvoyi yo'rg'a» asarini zo'r muvaffaqiyat bilan ona tilimizga o'girdi.

Afsuski, iste'dodli yozuvchi Tog'ay Murod ayni ijodiy kuchga to'lgan paytda – 55 yoshida hayotdan ko'z yumdi. Uning ijod stoli ustida tugallanmagan qator yirik asarlarning, tarjimalarning qo'lyozmalari qoldi. Shunday bo'lsa-da, yozuvchi yaratib, xalqiga yetkazishga ulgurgan ajoyib asarlari bois uning nomi va ishi kelgusi avlodlar qalbida ham aks sado berishi shubhasizdir.

YULDUZLAR MANGU YONADI

(qissadan boblar)

XVIII

Bo'ri polvon davradan xursand: janjal-araz yo'q. Polvonlar sen-menga bormay olishyapti... O'zini taroziga solmay olishyapti.

Ana, xo'jasoatlik Sadir polvon sho'rchilik Ro'zi polvonni yelkasidan oshirib urdi.

Ro'zi polvon origa Maksim polvon degani chiqdi.

Sadir polvon:

– E, u sport masteri, chiqmayman, – deya turib ketdi.

Maksim polvon sambo kurashi bo'yicha sport ustasi ekani chin bo'ldi.

Bakovul ro'parasida talab qilib o'tirib-o'tirib ketdi.

Bo'ri polvon xo'jasoatliklarga og'iz soldi:

– Chiqinglar-da endi! – dedi.

U yoqdan Amir polvon:

– Polvon bova, Sadirning qo'li lat yebdi! – dedi.

Bu shunchaki bahona bo'ldi.

Shoʻrchiliklar piching qildi:

– Nimaga bir polvonni yiqita solib qochasizlar!.. Sigʻsa davraga chiqingizlar-da! – dedi.

Ilkis piching Sadir polvon bahona butun davra egalariga qarata aytili.

Boʻri polvon yalt etib shoʻrchiliklar davrasiga qaradi.

Keyin, Amir polvonga yuzlandi.

– Unday boʻlsa, boshqasini chiqar! – dedi.

Amir polvon:

– E, polvon bova, master sportga teng kep boʻladimi? – dedi.

Boʻri polvon mehmonlar oldida izza boʻldi. Xivich uchi bilan chiroqda yiltiramish somonlarni titkiladi. Shunda, davraga yoshi oʻtib qolgan Normurod polvon chiqib keldi. U duch kelmish odam roʻparasiga choʻkdi. Qoʻllarini ketiga tiradi. Orqasiga chalqayib, oyogʻini uzatdi.

– Mahsini tort, tort mahsini! – dedi.

Torta bermagach, Normurod polvonning oʻzi mahsilarini tortib-tortib sugʻirdi. Paytavalarni chuvalatib-chuvalatib tashladi.

Joyidan sapchib turdi. Oʻz polvonlariga qahr bilan qoʻlini shop qildi.

– Chiqmaysanmi-a, chiqmaysanmi? Elga eshittirib ayt! Chiqmayman, de! Qoʻlingni koʻtarib ayt! Unda, mana men chiqaman!

Normurod polvon bakovul roʻparasiga borib choʻkkaladi. Shoʻrchiliklarga qoʻlini silkib aytdi:

– Qani, master sportingni berman yubor! – dedi.

Ammo shoʻrchiliklar Maksim polvonni davraga tushirmadi. Boisi, Normurod polvonning soqoli oppoq edi...

Shoʻrchiliklar toʻpidan ovoz keldi:

– Sizga qoyil boʻldik, Normurod polvon, bizga anavi polvonlaringizni chiqaring!

Normurod polvon davra aylana berdi:

– Bizda polvon yoʻq, boʻlsa chiqardi! – dedi.

Boʻri polvon domangir boʻldi:

– Polvon, koʻtarilma, koʻp koʻtarilma! – dedi.

Normurod polvon Boʻri polvon qoʻlidan yulqinib chiqdi. Yana davraga aylandi.

– E, master sport tugul, dev bo‘lsayam chiqaman! – dedi.

Bo‘ri polvon Normurod polvon tirsagidan mahkam ushladi, davradan yetaklab chiqdi.

Normurod polvon tag‘in davraga talpindi:

– Normurod polvonning ko‘zi ochiq bo‘p turib, uning eli yerga qaraydimi? – dedi. – Ushlamang meni, polvon bova, ushlamang! E, yerga kimgizib yuborsayam chiqaman!

Bo‘ri polvon qalbini-da ayni shunday tuyg‘ular tirmadi. Ammo keksalarga xos vazminlik bilan o‘zini bosib turdi.

Davruga kirib, xo‘jasoatliklarga ovoz berdi:

– Amir, Tilovberdini berman yubor! Tilovberdi, munda ke! – dedi.

Shunda davraga Bo‘ri polvonning o‘g‘li Tilovberdi chiqib keldi. Bo‘ri polvon o‘g‘lini tirsagidan yetaklab, bakovul ro‘parasiga o‘tirg‘izdi.

Sho‘rchiliklar ko‘nishga ko‘ndi-yu, Maksim polvon rozi bo‘lmadi.

– Tilovberdining vazni og‘ir, chiqmayman, – dedi.

Bo‘ri polvonning zardasi qaynadi.

– Nima, endi davraga taroziga tortib chiqaraylikmi? – dedi. – Ko‘rib turibsan, bo‘y-basti sendan ziyod emas, chiq ber-da! Chiq-e, ota-bovamız tarozisiz olishgan!

– E, chiq-e, Maksim-e, yiqilsang yer ko‘taradi-da! – dedi sho‘rchiliklar. Polvonlar fотиha olib ketdi.

XIX

Bo‘ri polvon ich-ichidan zil ketdi. O‘zi bilan o‘zi gapirishdi.

«Biz polvonlik maktabida o‘qimadik. Polvonlik bizga ota meros. Pushtdan pushtga, qondan qonga o‘tib kelyapti.

Polvonlikning ko‘zga ko‘rinmas, til bilan tushuntirib bo‘lmas shunday sirlari borki, uni faqat tomirida polvonlik qoni borlargina biladi. Biz bilamiz.

Bu sirlar hech bir kitobda yo‘q.

Mana, mening o‘zim. Surxon vohasida mendan yiqilmagan polvonning o‘zi yo‘q! O‘sha maktab ko‘rgan sport masterlariyam yag‘rinimdan oshib ketdi!

Xalq nimasi bilan xalq?

O'zining urf-odatlari bilan xalq! Ko'p urf-odatlarimizni birovlar... birovlar o'ziniki qilib oldi! Biz qo'limizni burnimizga tiqib qoldik.

Shunday keta bersak, hademay... o'zimizni-da boy berib qo'yamiz!

Bu yog'i kamday, ne-ne nimalarimizni eskilik sarqiti deb yo'q qildik. Xiyol bo'lmasa xalqning o'zini-da... eskilik sarqitiga chiqarib yuborayin, dedik!

Bugun buni yo'qota bersak, ertaga uni yo'qota bersak... podadan nima farqimiz qoladi?..

Biz hademay bu dunyodan ketamiz. O'zimiz ketsak-ku, go'rga-ya. O'zimiz bilan... Buni rais biladimi?..»

Bo'ri polvon raisga qarab-qarab qo'ydi.

Tag'in nimalardir... nimalardir yo'qolib boryapti...

Bo'ri polvon o'yladi-o'yladi... O'ylab o'yiga yetdi...

«Avlodlar almashgan sayin... yo, pirim-e, tuf-tuf-tuf... avlodlar almashgan sayin... yurak yo'qolib boryapti!

Jasad bor! Aql bor!

Yurak yo'q!

To'rt mucha bor! Kuch-quvvat bor!

Yurak yo'q!

Ko'krakda jon bor!

Yurak yo'q, yurak!..

Farzandlar hayotga beparvo qaraydi. Musibat bilan xursandchilik farqiga bormaydi.

Farzandlar o'zlari minayotgan mashinaga o'xshaydi! Odam kim, mashina kim, bilib bo'lmay qolyapti...»

XX

4

...Sariosiyodagi o'sha davrada Bo'ri polvonga teng topilishi qiyin bo'ldi.

Davra egalari talvasada qoldi.

Bordi-yu, Bo'ri polvonga talabgor bo'lmasa, sariosiyoliklar denov-

liklardan qoyil bo'ldi, bo'ladi. O'z uyida qoyil bo'lish mag'lub bo'lishdan-da yomon bo'ladi!

Shunda davraga yoshgina bir yigit chiqib keldi. Bo'ri polvonga talabgor bo'ldi.

Davra egalari shundagina yengil nafas oldi.

Bo'ri polvon yosh polvonga mensimay-mensimay qaradi.

«Laylakning yurishini qilaman deb, chumchuqning puti yirtilgan ekan! – deb o'yladi Bo'ri polvon. – Bu yosh bola-ku! O'ylab ish qilyaptimi? Yo kayfi bormi?»

Bir yosh bola Bo'ri polvon shon-shavkatini nazarga ilmay qurga yugurib chiqishi Bo'ri polvon izzat-nafsigaga tegdi.

Bo'ri polvon darg'azab bo'lib davraga kirdi.

Bosh bakovul oldiga g'oz yurish qilib bordi. Davra odati bo'yicha talabgor yosh polvon qabatiga borib o'tirishi lozim bo'ldi.

Ammo Bo'ri polvon davra qoq o'rtasiga borib cho'k tushdi. Bo'ri polvon bu bilan o'zini anavi yosh bola yonida yonma-yon o'tirishga or qilganini bildirdi.

Anavi yosh bolaga, ko'rpachaga qarab oyoq uzatsang-chi, degan qarash qildi.

Bo'ri polvon bilan Ismoil otli bu yosh polvonga bir g'unajin, yana bir qancha mayda zotlar qo'yildi.

Bo'ri polvon Ismoilni ko'zga ilmay-ko'zga ilmay davra aylandi.

«Tayyor osh-ku...» deya o'zidan ketdi.

Oqibat... Bo'ri polvon... Polvon nomini olgandan buyon umrida birinchi marta yelkasi yer ko'rdi!

Qanday yiqildi – o'zi-da bilmadi!..

Ko'zlarini ochsa... osmon to'la yulduz bo'ldi!..

Ohista-ohista joyidan turdi. Bosh egib-bosh egib davradan chiqdi.

Hamrohlari hamdard bo'lish uchun qo'ltig'idan ushladi.

Bo'ri polvon hamrohlari qo'lini zarda bilan siltab-siltab tashladi.

Choponiga cho'nqayib o'tirdi. Tizzalarini quchoqladi. Peshonasini bilaklari ustiga qo'ydi...

Ho'ng-ho'ng yig'lab qo'ya berdi!

Hamrohlariga javdirab-javdirab qaradi.

– Chiniminan yiqildimmi-a, chiniminanmi-a?.. – dedi.

Sel-sebor yig‘lab qo‘ya berdi...

5

Bo‘ri polvonning yelkasi yerga tekkani elga yoyildi.

Bo‘ri polvon nomi bilan g‘ururlanib yurmishlar ichi achiy-achiy bosh chayqadi.

– Yomon bo‘pti-da... – dedi.

Davralarda Bo‘ri polvon dastidan ro‘shnolik ko‘rolmay yurmishlar xushvaqt-xushvaqt bosh irg‘adi.

– Bo‘ri polvon-da tamom bo‘pti... – dedi.

Bo‘ri polvon el orasida bosh ko‘tarolmay qoldi. Uyidan ko‘chaga chiqmay qoldi.

Keyin o‘sha yosh polvonni ta‘qib eta boshladi. Qayerda to‘y bo‘lsa, poylab bordi.

Ammo yosh polvon Bo‘ri polvon nomini eshitiboq, rad qila berdi.

Ismoil otli bu yosh polvon dovrug‘i butun vohaga yoyildi.

Kimsan – Bo‘ri polvon yelkasini yerga tekkizgan Ismoil polvon!

Ismoil polvon bu nomni umrbod saqlab qolmoqchi bo‘ldi. Shu bois Bo‘ri polvon davraga kelibdi, desa bo‘ldi, indamay ketib qola berdi.

10

Bo‘ri polvon Ismoilni tinmay ta‘qib eta berdi...

U endi mug‘ombirlik yo‘liga o‘tdi.

Termizda bo‘lmish bir to‘yga juda kech bordi. Mashina kabinasida davraga qarab o‘tirdi.

Davra oxirida bakovullar boshqa katta polvon yo‘q deyishib, kimsan, Bo‘ri polvonday polvon yelkasini yerga tekkizgan Ismoil polvonga jar soldi.

Ismoil polvon davrani bir aylanib, o‘zini ko‘rsatdi.

Xuddi shu vaziyatni ikki oydan beri angg‘ib¹ yurmish Bo‘ri polvon kabinadan sakrab tushib, davraga kirdi.

¹ Angg‘ib – kutib, poylab.

Bo'ri polvon xuddi osmondan tushganday favqulodda paydo bo'lishi barcha-barchani hayron qoldirdi.

O'zaro shivir-shivir bo'lib, davra gap nimada ekanini bildi.

Ismoil polvon arosatda qoldi.

Chiqayin desa – Bo'ri polvon, chiqmayin desa – bakovul jar solib bo'ldi.

Ismoil polvon chiqishga majbur bo'ldi.

Bo'ri polvon vajohati barcha-barchani seskantirib yubordi.

Bo'ri polvon g'alabaga tashna bo'ldi!

G'alaba qozonish esa hamisha qiyin! Ayniqsa bugun!

Negaki, Bo'ri polvon faqat zafar qozonish uchun olishadi!

Faqat, faqat g'alaba uchun kurashilsa, g'alabaga yetish juda mushkul bo'ladi! Ba'zan, yetib bo'lmaydi!

Yo'q, polvon zafarni emas, zafar polvonni qidirsin! Zafar polvonni topsin!

Polvon xohish-iroda bilan olishsa, o'zining nimalarga qodirligini namoyish etsa, san'atini namoyish etsa, zafar o'z-o'zidan keladi!

Polvon o'z kurashidan o'zi zavqlansa, zafar o'z-o'zidan yor bo'ladi!

13

Bo'ri polvon davraga kirdi.

Ismoil polvon-da sakrab davraga tushdi.

Ismoil polvon yurish-turishi, avzoyidan osonlikcha jon beradiganga o'xshamasdi!

Bo'ri polvon Ismoilga yeguday-yeguday bo'lib xo'mrayib qaradi.

Ismoil polvon kurashni iloji boricha cho'zish payida bo'ldi.

Shunda, Bo'ri polvon nafasi qaytadi. Bo'ri polvon holdan toyadi. Yosh – yoshligini, qari – qariligini qiladi...

Bo'ri polvon nimaki qilmoqchi bo'lsa, Ismoil polvon xuddi bilib turganday, niyatlarini chippakka chiqara berdi. Bo'ri polvon ana shunda ko'zga yaqin, yagona zo'rga juda-juda qiyin ekanligini bildi. Boisi, zo'rga hamma havas bilan qaraydi. Zo'ring san'atini, o'ngi-chapini miridan sirigacha sinchiklab o'rganadi. Zo'rga taqlid qilib, o'shanday zo'r bo'lgilari keladi!

Zo‘r-chi? Zo‘r o‘zgalarni bilmaydi. Ayniqsa, o‘zidan kuchsizlarni bilmaydi!

Bilgisi-da kelmaydi! Boisi, ko‘zga ilmaydi!

Zo‘rning tag‘in bir fojiasi – zo‘r mag‘lubiyat alamini kam totadi.

Zafar ketidan zafar... Zo‘r – zafar og‘ushida yashaydi!

Yo‘q, zo‘r mag‘lubiyatlar alamini-da totib turishi lozim!

Ana shunda u o‘zi haqida o‘ylab ko‘radi! Ana shunda sergaklik bilan yashaydi!

Zo‘r uchun mag‘lubiyat zafar qatori bab-baravar zarur!

15

...«Xo‘sh, kuchi-ku kamayib qolibdi, – umid bilan o‘yladi Bo‘ri polvon. – Nahotki, quruq kuchiga ishonayotgan shu yosh bolaning biron korini qilib bo‘lmasa?»

Xayoliga o‘ziga ma‘qul bir fikr keldi...

Qo‘llarini sermab, Ismoil polvonga qarab yurdi.

Ismoil ketiga tislendi. O‘zini goh chapga olib qochdi, goh o‘ngga olib qochdi. Bo‘ri polvon mo‘ljaliga bormadi.

«Faqat qo‘yib yubor deguncha qiladigan ishni qilish kerak, – o‘yladi Bo‘ri polvon, – bo‘lmasa g‘irrom bo‘ladi».

Bo‘ri polvon Ismoilga qaradi.

Ismoil polvon yelkasidan nafas ola-ola davra aylandi. Demak, Ismoil polvon-da charchadi!

Ana, Ismoil polvon mash‘ala yaqiniga borib qoldi.

Bo‘ri polvon bo‘lsa, davra bu chetida boryapti. U o‘zicha mo‘ljal qildi: «Hozir olishmoqchi bo‘lib o‘g‘iriladi. Ismoil-da olishmoqchi bo‘lib o‘g‘iriladi».

Bo‘ri polvon o‘rtaga qarab yurdi.

Ismoil polvon bir-ikki qadam tashlab, olov oldida to‘xtadi. Yoniga o‘g‘irildi. O‘rtada Bo‘ri polvonga qarab yurdi.

Ismoil polvon yelkari uzra mash‘ala lovullab-lovullab turdi. Mash‘alaga teskariligi sababli yuzlari qorayib-qorayib turdi.

Polvonlar bir-biriga quloq otib kela berdi!

Bo'ri polvon Ismoil polvon yoqasidan ushlab, ichidan chil berdi. Jonjahdi bilan ketiga burdi. Shunday shiddat bilan surdiki, Ismoil polvon o'zini o'ngga-da, chapga-da ololmadi. Tikka mash'ala ustiga seltanglab-seltanglab bordi.

– E-e-e, olov, olov! Olov bor! – dedi ovozlari.

Ismoil polvon olov taftini oldi. Taqqa to'xtadi. Ketiga chalqaydi. Olovga yiqilmaslik uchun gavdasini oldinga tashladi.

Ya'ni... ya'ni gavdasini Bo'ri polvonga berib qo'ydi!

Bo'ri polvon g'oyatda tezlik bilan chilini chiqarib oldi. Chap oyog'ini yoniga to'shadi. Ismoil polvonni davra o'rtasiga sermab yubordi.

– Yo, otam! – deya ayqirdi.

Ismoil Bo'ri polvon to'g'anoq oyog'i ustidan oshib, davra o'rtasiga chalqancha tushdi!

Ismoil polvon yulduz sanadi!..

Hay-hay-hay! Yoshlik – yoshligini, ko'pni ko'rganlik – ko'pni ko'rganligini qildi! Tajriba! Tajriba zafar qozondi!

Bo'ri polvon qo'llarini ko'tarib, davrani aylanib chopdi. Oyoqlarini osmon qilib dorboz bo'ldi. Dorboz bo'lib-dorboz bo'lib davra aylandi.

Davradan chopib chiqib, hamrohlarini bitta-bittalab bag'riga bosdi. Hamrohlarini quchoqlab-quchoqlab oldi.

– Ko'rdingmi meni? Ko'rib qo'y!.. – dedi.

Kulayotgan yonoqlaridan munchoq-munchoq yoshlar oqdi.

16

Ertasi uyda ho'kiz so'ydi. Gappa yetar odamlarni chaqirdi.

Davrani tark etajagini aytdi. Uylanajagini aytdi.

– Hali-hozir uylanmay turing endi, Bo'ri polvon, – dedi gappa yetarlar.

– Har yurtning o'z ko'zga surtar polvoni bo'ladi. Bizning ko'zga surtar polvonimiz sizsiz...

– Yo'q, bo'ldi! – cho'rt kesdi Bo'ri polvon.

Gap yetarlar nasihat qildi. Nasihatlar zoye ketdi.

Bo'ri polvon o'z bilganidan qolmadi.

Brigadasida Suluv degich qiz bo'ldi.

Bo'ri polvon ana shu qizni ko'z ostiga oldi.
Suluv Bo'ri polvon ko'ngliga o'tirib qoldi.
Ko'ngliga o'tirgani – Suluv erkak zoti ko'ziga tik qaramasdi.

25

...Bo'ri polvonsiz davralar fayzsiz bo'lib qoldi.
Bo'ri polvon o'rni juda-juda bilindi.
El Bo'ri polvon kurashini qo'msadi...
Bo'ri polvon-da davralarga intiq bo'lib qaradi. Bo'ri polvon o'zini izladi!
Yo'q, Bo'ri polvon yo'q! Aksiga olib ayoli topgani-da qiz bo'ldi!
To'rtinchi farzand ko'rdi – tag'in qiz bo'ldi!
Yaratganning o'zidan davralarni gursillatib-gursillatib olishadigan o'g'il tiladi.
Hartugul, beshinchi farzandi o'g'il bo'ldi!
Tilab-tilab topganim deya, otini Tilovberdi qo'ydi.
Bo'ri polvon endi orzu bilan ovundi: o'g'li Tilovberdi balog'atga yetyapti – ot o'rnini toy bosadi...
Yolg'iz o'g'il Tilovberdi tez yetildi. Uni kuyov qiladiganlar ko'paydi.
Ayrimlar tilga borib aytdi.
Ammo Bo'ri polvon rozi bo'lmadi. Kampiri qistasa-da ko'nmadi.
Bo'ri polvon o'g'lini tarbiya qila berdi.
O'g'lini nahorda uyqudan uyg'otdi. Tuxum yuttirdi...

XXIX

Shunday qilib, Tilovberdi polvon bilan sho'rchilik Shodi polvon olishadigan bo'ldi.

«Menga daryoning naryog'iyam bir, beryog'iyam bir. Baribir o'g'limdan zo'ri yo'q, dedi o'zicha Bo'ri polvon. Lekin Sho'rchida Abray degan bunday katta polvon yo'q edi-ku? Bu kim bo'ldi ekan? Yo sho'rchiliklar alamlarini olish uchun boshqa yoqdan polvon yollab keldilarmikin? Bunday voqealar ko'p bo'ladi...»

Bo'ri polvon sho'rchiliklar to'pi ro'parasiga o'tirdi. Past ovozda so'radi:

– Inim, bu Abray polvonlaringni eshitmagan ekanman, u kimlardan?
– Abraymi? Nasim polvonning uli bo‘ladi. Yaqinda armiyadan keldi.
Bo‘ri polvon birdan sergak tortdi. Javob bermish odamga tikildi-tikildi, ohista joyidan turdi.

Ajabtovur hislar og‘ushida qoldi. Xivich ushlagan barmoqlari qaltiradi. Xivich siquvida qahr bo‘ldi, nimadir qilishga chog‘lanish bo‘ldi. Titroq chap qo‘li, lablariga o‘tdi.

Davradan qanday chiqdi, bilmadi. Amir polvon yelkasiga qo‘lini qo‘ydi. Og‘ir entikdi. Nimadir demoqchi bo‘ldi. Deyolmadi, tomog‘i qurib qoldi.

Amir polvon Bo‘ri polvon holini bildi. Darrov qo‘ltiqlari ostidan oldi.

– Polvon bova, nima bo‘ldi? Tilovberdi, suv opke! – dedi.

Bo‘ri polvon sovugan choy ichdi. Entikdi. Lablarini yaladi. Jilmaydi.

– Qaridik, ukam, qaridik. Yurak yaramay qolyapti! – dedi. – Amir, sen berman ke.

Bo‘ri polvon Amirni qorong‘iga ergashtirib ketdi.

– Amir, menga qara, shu Abray deganiga bizning Tilovberdini chiqar, xo‘pmi?

– E, polvon bova, davra bilib qoldi-da!

Bo‘ri polvon davra sirtida turib qoldi. O‘zini o‘nglab oldi.

Tag‘in davraga kirdi. Siniq ovozdajar soldi:

– Xaloyiq, eshitmadim demanglar! Ho‘kiz toboqni ko‘targan Abray polvonga Tilovberdi polvon chiqadigan bo‘pti! Gilam toboqni esa Jonibek ko‘taradigan bo‘pti! A? Endi u yog‘ini bilmadim, xaloyiq! O‘zlari shunday fikrga kelibdi, bir bilganlari bordir-da!

XXX

– Qani, endi davraga ho‘kiz toboqni ko‘targanlar chiqsin!

Bo‘ri polvon shunday deya davra aylandi. Ko‘z ostidan Nasim polvonga tikildi.

«Nasim oshna, o‘g‘lingga bir og‘izgina chiqma, u Bo‘ri bobongning o‘g‘li ekan, demading-a – deya, ich-ichidan o‘pkaladi. – Demaysan, deyolmaysan. Chunki sen o‘sha Nasimsan... Sendan bunday gap chiqmaydi. Mana hozir bilasan, sening farzanding kim-u, mening farzandim kim...»

Nasim polvon to'g'risiga oyoq ildi¹. Soqolini siladi. Tomog'ini qirdi.
«Meni bir umr mag'lub etdim, qoyil qildim, deb yurib edingmi? Oshna, adashasan... Hozir ko'rasan, mening kim ekanimni. Oldingdan salom berib o'taman...»

XXXI

Nasim polvon tarafdin Abray, ro'baro' tarafdin Tilovberdi polvon davraga tushdi.

Tilovberdi polvon qo'lini ko'ksiga qo'ydi. Abray polvonni oldinga taklif etdi.

– Qani polvon, torting! – dedi.

Abray polvon Tilovberdi polvonga qo'l berdi.

– Yo'g'-e, yo'l boshi sizdan, polvon! – dedi.

Tilovberdi polvon oldinga yurdi. Abray ketidan ergashdi.

Bo'ri polvon shuni, aynan shuni kutdi. Yuzlarida tabassum o'ynadi. Olisroqda bo'lsa-da, Nasim polvonga tag'in qaradi.

«Ko'rdingmi, Nasim oshna? O'g'ling mening o'g'limdan oldinda yurishga yuragi dov bermadi. Mening o'g'lim hamisha birinchi...»

Bo'ri polvon o'g'illarni bir-biriga qiyosladi. Ayniqsa, Abray polvonning sumbatiga sinchiklab-sinchiklab tikildi.

«Momoqizning o'g'li xushsurat yigit bo'пти. Ammo Momoqizga o'xshamaydi. Otasiga tortibdi. Nasimning o'ziyam husndor edi-da. Faqat burnining puchuqligi Momoqizga kelbat beradi...»

Bo'ri polvon soqoli uchini buklab tishladi. Sezilar-sezilmas bosh irg'adi.

Abray polvonga suqim kirmasin, deya nazarini quvdi, yon-veriga tufladi:

– Tuf-tuf-tuf!..

XXXII

Polvonlar qo'l berib ko'rishdi.

Tilovberdi polvon jelaklari o'ngirini ketiga surdi. Yenglarini xiyol tortdi. Barmoqlarini tili bilan ho'lladi. O'ynab-o'ynab Abray polvonga qarab bora berdi.

¹ Oyoq ildi – to'xtadi.

Abray polvon ko‘zlari qarshisida mardona o‘ynayotgan barmoqlar orasida hech nimani ko‘rolmadi. Ko‘zlari pirqiradi. Keyiniga tisarildi.

Tilovberdi polvon Abray polvon ko‘zlariga tikildi: Abray polvon ko‘zlari hayiqdi! Ana endi hamlaga o‘tsa bo‘ladi!

Tilovberdi polvon o‘ng qo‘li bilan Abrayning yoqasidan ushladi. Ichidan chil berdi. Shiddat bilan ketiga surdi.

Abray polvon ketiga seltanglab-seltanglab bordi. Kimningdir fonusiga qoqilib ketdi. Odamlar ustiga chalqancha tushdi.

Tilovberdi polvon yiqitdim deya, qo‘llarini ko‘tardi.

Nasim polvon qabatidagilardan tashvishli ovozdada so‘radi:

– Nima bo‘ldi-a, nima bo‘ldi?

Nasim polvonning ovozi juda xasta bo‘ldi, faqat ko‘zi ojizlarga xos ovoz bo‘ldi.

Xo‘jasoatliklar Tilovberdi polvonni olqishlab qichqirdi:

– Halo-o-ol!

– Tilovberdi polvonning haqi berilsin!

– Xayriyat, odamlar ustiga tushdi, agar shu zarb bilan yerga tushganda, ichagi uzilardi!

Tilovberdi polvon bakovul qoshiga cho‘kkaladi.

Bo‘ri polvon yuzlarida quvonch ifodasi ko‘rinmadi. Vag‘ir-vag‘ir qilayotgan hamqishloqlariga amirona qo‘l siltadi.

– Xaloyiq, jim! – dedi. – Ko‘p javramang, jim bo‘ling! Xaloyiq, davradagi Bo‘ri polvon so‘zim: Tilovberdi polvon Abray polvonni yiqitilmadi!

Qoni tez xo‘jasoatliklar bidillab ketdi:

– E, qo‘ying-e, polvon bova, chalqayramon¹ tashladi-yu!

– Bundan ziyod qanday yiqitib bo‘ladi?!

– Xaloyiq, so‘zlab bo‘ldingizmi? – dedi Bo‘ri polvon. – Qaytarib aytaman, Tilovberdi polvonning yiqitgani bekor!

– Nimaga bekor bo‘lar ekan?

– Chunki u odamlar ustiga yiqitdi! – dedi Bo‘ri polvon.

– Sizga baribir emasmi, qayerga yiqitgani?!

¹ Chalqayramon – chalqancha.

– Yo‘q! Polvon polvonni osmonning ko‘kiga otsayam bekor! Polvon-
misan – yerning ustiga yiqit! Qani, boshqatdan olishinglar!

Tilovberdi polvon otasiga o‘qraydi. Qobog‘ini uydi. Tag‘in davra aylandi.
Bo‘ri polvon bildi, o‘g‘li undan norozi bo‘ldi.

«Oh, qaniydi o‘g‘li hozir yiqitgan bo‘lsa! O‘g‘li buni bilmaydi-da!
Bilmagani yaxshi...»

XXXVI

Tilovberdi polvon g‘olibona yurishda davom etdi. O‘ng oyog‘ini
lapanglatib-lapanglatib olg‘a tashladi. Ba‘zan, haddan ziyod olg‘a tashlab
yubordi. Shunda gavdasi orqada qolib-qolib ketdi.

Abray polvon sezdi! Ammo Tilovberdi oyog‘iga atayin qaramadi!
Ko‘zlariga tik boqib bora berdi! Bor diqqat-e‘tibori esa oyog‘ida bo‘ldi.
Bo‘lajak vaziyat to‘lishib kelajak sayin ko‘zlari yanada besaranjom boqdi,
bejo boqdi.

Xo‘jasoatliklar Tilovberdi polvon beparvoligi oqibatida ro‘y berayot-
gan nozik vaziyatni ko‘rib turdi. Ammo Tilovberdi polvonni ogoh qilishga
jur‘at etolmadi. Ehtimol, ko‘zlari tik boqayotgan Abray polvon bu vaziyatni
payqamayotgandir? Bordi-yu, ovoz bersalar, Abray polvon bilib qolmay-
dimi?

Xo‘jasoatliklar ana shu tashvishda miq etmay o‘tirdi.

Qaltis vaziyat bo‘ldi!

Davra nafasini yutdi.

Tevarak suv sepganday jimjit bo‘ldi.

Faqat Tilovberdi polvon bilan Abray polvon nafasi eshitildi. Polvonlar
bir-birini ruhan arbadi¹.

XXXVII

Bo‘ri polvon davra chetida chordana qurdi. O‘zini, jamiki olamni
unutdi...

Qo‘ynidan tasbehini oldi. Donalab-donalab tasbeh ag‘dardi.

Shiq!

Ichida kalima qaytardi! O‘ng kaftini yuziga tortdi. Boshi chapga xiyol

¹ **Arbadi** – avradi, chalg‘itdi.

qiyshaydi. O'g'lining lapanglayotgan oyog'idan ko'z uzmadi. «O'g'lim, oyog'ingni ol!»

Shiq!

Bo'ri polvonni zo'r hadik bosdi. Qaddi tobora cho'kib bordi. Tomog'ini qirdi. Ovozini yolg'iz o'zi eshitdi. Og'zini angraygannamo ochdi.

«O'g'lim, senga aytaman!»

Shiq!

Yo'q, zafarli yurishlarga o'rganib qolgan otasining o'g'li oyog'ini olmadi. Aksincha, xuruj qilib bora berdi.

Shiq!

Abray polvon Tilovberdi polvon ko'zlaridan ko'z olmadi. Ko'z ayirmadi.

Tilovberdi polvonni oyog'i yerga tekkuncha zarb bilan qoqib yubordi.

– Xap-a-a-a! – deya ayqirdi.

Hayqiriq nihoyasiga yetmayoq, Tilovberdi polvon ikki yag'rini bilan gupillab tushdi!

XXXIX

Shiq!

Bo'ri polvon qo'lidagi tasbeh yerga tushdi.

Ko'zlari yumildi, boshi orqaga xiyol chalqaydi.

Keyin o'zini o'nglab oldi. Nasim polvonga qaradi. Mung'ayib-mung'ayib qaradi.

Nasim polvon iljaydi, Nasim polvon tantana qildi!

Bo'ri polvon boshini xam qildi. Yerdan kulcha bo'lib yotmish tasbehini oldi. Ohista qo'zg'aldi. Davradan enkayib-enkayib chiqib ketdi. Davra sirtida kiyinajak o'g'li ovozini eshitdi.

O'g'il yig'lab-yig'lab aytdi:

– Men yiqitganda g'irrom dedi, mana oqibati! Otamiz niyatiga yetdi! Otamiz bor ekan, bizga g'animning keragi yo'q!..

Bo'ri polvon oyoq ildi. Nimadir demoqchi bo'ldi. Ammo so'zlashga madori yetmadi.

Ohista-ohista odimladi. Qorong'ilikka kirib ketdi. Duch kelmish g'o'-zapoya uyumiga chiqdi. Yelkasidan nafas oldi. «Qorong'i qanday yaxshi,

odamlar koʻrmaydi...» – choʻnqayib oʻtirdi. Keyin yonboshladi. Telpagini ketiga surdi. Titrayotgan barmoqlari tasbeh donalarini surʼat bilan sanadi: shiq, shiq, shiq...

XLII

Boʻri polvon koʻngli toʻlib-toʻlib ketdi.

Koʻngli toʻridan nimalardir oʻksib-oʻksib kela berdi. Oʻksik zarbidan yelkalari silkina berdi. Yonoqlaridan marjon-marjon yoshlar oqdi. Ohlar – yurakdan, yoshlar – koʻzdan boʻla berdi...

«Nasim oshna, koʻzimga koʻrinib, yaramni yangilading. Yana tagʻin oʻgʻlimni-da yiqitding.

Bilib qoʻy, oshna... izingdan surganim surgan! Qayerda davra boʻlsa izingdan quvib boraman!

Tilovberdini oʻgʻling bilan uch safargacha olishtiraman! Bordi-yu uch martasida-da oʻgʻling oʻktam kelsa... unda, nailoj, uchdan keyin puch.

Baribir qoʻymayman! Ana, nevaralarim bor! Nasib boʻlsa, nevaramni nevarang bilan olishtiraman!

Ishonchim komilki, nevaram bobosining orini oladi!

Sen koʻrmayapsan, oshna, oy botib, yulduzlar soʻnib-soʻnib boryapti.

Oʻgʻlim oʻktamligida yulduzlar yongani-yongan boʻladi. Oʻgʻlim magʻlubligida yulduzlar soʻngani-soʻngan boʻladi.

Yoʻq, oshna, yoʻq!

Yulduzim hali yonadi! Davralarim hali davom etadi! Nevaralarim davralarda:

– Yo, bobomning piri, deb olisha beradi!

Yulduzim mangu yonadi!»

«YULDUZLAR MANGU YONADI» QISSASI HAQIDA

«Yulduzlar mangu yonadi» qissasini oʻqir ekanmiz, bu asar biz mutolaa qilgan boshqa asarlardan juda koʻp jihati bilan farq qilishini anglaymiz. Bu farq, avvalo, muallifning hikoya tarzida koʻrinadi. Guvohi boʻlganingizdek, asar tili va yozuvchi uslubi muallif unib-oʻsgan Surxon

vohasida yashaydigan xalq tili va muomala usuli bilan chambarchas bogʻliqdir. Togʻay Murod goʻyo qishloqdoshlariga qiziqarli bir rivoyat soʻzlab berayotganday tutadi oʻzini. U shu tinglovchilariga tushunarli, sodda tilda soʻzlaydi, qisqa-qisqa gaplar tuzadi. Shunisi qiziqki, bu hikoya usuli yurtimizning istagan hududidagi oʻquvchini ham darrov oʻziga tortadi, uni jon qulogʻini berib eshitishga ragʻbatlantiradi.

Nega?

Nega oʻrtada biror yotlik, anglashilmaslik paydo boʻlmaydi, tushuniksiz holatlar yuzaga kelmaydi? Axir, Siz bilan biz oʻrganib qolgan nasriy asarlarning voqea-hodisalarni bayon qilish usuliga Togʻay Murod hikoya tarzi hecham oʻxshamaydi-ku! Yozuvchi bilan bizni yaqinlashtirayotgan narsa nima oʻzi? Nimaga biz ham muallif bilan birga suyunib, birga yuragimiz achishib boradi?

Togʻay Murod hayoti va ijodi haqida gapirganimizda, uning asarlarida favqulodda qahramonlar, oʻta aqlli odamlar uchramasligini eslatgandik. U tanlagan qahramonlar oddiy – Siz bilan biz deyarli har kuni koʻchakoʻyda uchratadigan, koʻpincha ahamiyat ham bermay oʻtib ketadigan odmi kishilardir.

Demak, Togʻay Murod qahramonlari bilan bizni qalban yaqinlashtirayotgan narsa – xalqimizga xos boʻlgan soddalik, samimiylik, toʻgʻrilik, ochiq koʻngillik xislatlaridir. Millatning bu bebaho fazilatleri «Yulduzlar mangu yonadi» qissasida ortiqcha jim-jimaga oʻralmay, alohida boʻrttirilmay, kuchanib taʼkidlanmay aks ettiriladi. Uzoq Surxondaryoning uzoq qishloqlarida yashaydigan oddiy insonlar uchun OR, NOMUS, GʻURUR, UYAT, ANDISHA, KAMTARLIK, HALOLLIK, MARDLIK singari hislar alohida qahramonlik belgisi emas. Bu hislar har bir kishining tabiiy yoʻldoshi boʻlishi lozimligini qissaning koʻplab taʼsirchan epizodlarini oʻqib, qayta-qayta yodga olamiz.

Eslang, bu asar 1976-yilda yozilgandi. U yillari oʻzbek xalqi miyasiga «Sizlar oʻtmishda savodsiz, madaniyatsiz, aqliy va jismoniy imkoniyatlari haminqadar xalq boʻlgansizlar. Faqat yurtigingizda shoʻro hukumati oʻrnatilgandan keyingina madaniyatli millatlar qatoriga qoʻshilish imkoniyatiga ega boʻldingiz» qabilidagi tushunchalar gʻoyat ayyorlik bilan

singdirilardi. Ikki-uch yillik harbiy xizmatga olib ketilgan yigitlarimiz aksariyat qurilish batalyonlariga tashlanar, ularning kuchidan suvtekin foydalanilardi. Respublikada sportni rivojlantirish, bolalarni sog'lomlashtirish masalalariga kam e'tibor berilar, bolalar umri paxta dalalarida, xavfli kimyoviy dorilar ostida zaharlanib borardi. O'z intilishi bilan ko'pchilikni qoyil qoldirgan iste'dodli sportchilar ham xorijiy davlatlarda bo'ladigan xalqaro musobaqalarga jo'natilmas, natijada, dunyo ahli o'zbeklar kim, O'zbekiston qanday yurt ekanidan bexabar qolaverardi.

Boshqa yoqdan esa turli bahonalar bilan bizning milliy an'analarimiz, urf-odatlarimizga davlat miqyosida hujumlar uyushtirilardi. Dinimiz, e'tiqodimiz ustidan ochiqdan ochiq kulishar, ne-ne asrlar osha zavol ko'rmay kelgan ko'plab muqaddas qadamjolarimiz buzib tashlanardi. Ona tilimiz butun rasmiy idoralar, hujjatlar, aksariyat ta'lim dargohlaridan siqib chiqarilgan, unda gaplashish esa madaniyatsizlik belgisi sifatida qaralardi...

Tog'ay Murod mana shunday sharoitda o'z qahramoni Bo'ri polvonga qo'shilib og'ir-og'ir, ayni choqda yozuvchi uchun xavfli-xavfli o'ylarga cho'madi. Bu o'ylarini el oldiga, boyagi makkor hukumat oldiga olib chiqishdan cho'chib o'tirmaydi:

«Xalq nimasi bilan xalq?

O'zining urf-odatlari bilan xalq! Ko'p urf-odatlarimizni birovlar... birovlar o'ziniki qilib oldi! Biz qo'limizni burnimizga tiqib qoldik.

Shunday keta bersak, hademay... o'zimizni-da boy berib qo'yamiz!

Bu yog'i kamday, ne-ne nimalarimizni eskilik sarqiti deb yo'q qildik. Xiyol bo'lmasa xalqning o'zini-da... eskilik sarqitiga chiqarib yuborayin, dedik!

Bugun buni yo'qota bersak, ertaga uni yo'qota bersak... podadan nima farqimiz qoladi?..»

Bo'ri polvonning bu o'ylari «Buni rais biladimi?..» degan savol bilan tugayotganiga e'tibor bering. Xo'p, rais biladi ham deylik, nima qila oladi? Undan kattaroq raislar, vazir-u noiblar nima qila olyaptiki, kichik bir kolxoz raisi bir narsa qila olsin! Aslida ularning biror narsa qilishi, ni-

manidir o'zgartirishi – keyingi masala. O'zi ular bu haqda jiddiyroq o'ylaydimi? Shu muammolarni o'ylab hech uyqulari qochganmi?

Agar jiddiyroq o'ylaganlarida, ozgina ixlos qo'yib harakat qilganlarida bu masalalarni ham yoritish yozuvchiga qolmas edi-ku! Shunday emasmi?

Xuddi Bo'ri polvondek yozuvchi ham noyob urflarimiz, ko'hna ma'naviy boyliklarimiz sekin-asta unutilishi, borib-borib esa yo'q bo'lib ketishidan jiddiy xavotirga tushadi. Agar e'tibor qilgan bo'lsangiz, bu qissada qadimiy xalq musobaqasi olish – kurash san'atining butun qonun-qoidalari eng mayda jihatlarigacha batafsil tasvirlanadi. Ikkinchi qissa – «Ot kishnagan oqshom»da xuddi shunday ish chavandozlik, otlar bilan bog'liq o'yinlar, otlarning zoti, parvarishi singari mavzular ustida qilinadi. «Otamdan qolgan dalalar» romanida bo'lsa, qadim o'zbekning paxtakorlik faoliyati sirsinoatlari to'liq qog'ozga tushiriladi. Tog'ay Murod bu ishni ongli ravishda, ezgu maqsad yo'lida qilgani shubhasizdir. Zero, chinakam yozuvchilar ajdodlarni avlodlarga, zamonlarni zamonlarga ulovchi, xalq madaniyatining jonkuyar targ'ibotchilari sifatida ham tarixiy vazifalarni ado etadilar!

Bo'ri polvonning quyidagi tashvishli mulohazalari ham, aslida, yozuvchining o'z zamonasi bilan bog'liq bedor o'ylaridir:

«Farzandlar hayotga beparvo qaraydi. Musibat bilan xursandchilik farqiga bormaydi.

Farzandlar o'zlari minayotgan mashinaga o'xshaydi! Odam kim, mashina kim, bilib bo'lmay qolyapti».

Ha, «O'zimizni-da boy berib» qo'ymasligimiz uchun har bir avlod (jumladan, Siz ham!) hayotga, uning barcha tomonlariga ko'zni kattaroq ochib qarashi kerak bo'ladi. Yozuvchining musibat bilan xursandchilik farqiga borish to'g'risidagi da'vati ham bizni jiddiy o'yga toldirishi lozim. Gap shundaki, Siz bilan biz *xursandchilik* deb yurgan juda ko'p narsalar ma'no-mohiyati, pirovard natijasiga ko'ra musibat bo'lib chiqishi, biz bugun *musibat* deb qabul qilgan hodisalar zamirida esa teran anglashilishi lozim bo'lgan, insonni poklovchi buyuk haqiqatlar yotgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Navoiy bobomiz ham chinakam inson bu dunyo g'am-alamlarisiz yashashi mumkin emasligini, aksincha, ko'ngilda g'am yo'qligi buyuk g'am, alam yo'qligi esa og'ir alam ekanini ta'kidlagan edilar.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, muallif o'zining markaziy qahramoni – Bo'ri polvonni har qanday qusurdan xoli, farishtanamo odam qilib taqdim etmaydi. Bo'ri polvon ham hayoti davomida bilib-bilmay ancha-muncha kamchiliklar, xatolarga yo'l qo'yadi. Do'st tanlashda adashib, o'zi suygan qizi – Momoqizni Nasim polvon «ilib ketishi»ga yo'l qo'yib berganini aytamizmi, «Hammadan zo'ri o'zimman» deb o'ylab, «yosh bola» – Ismoil polvondan yengilganini aytamizmi, Nasimni oxirigacha tan berdirish, yoshlikda yuragida qolgan orini undan olish uchun Tilovberdining yutug'ini zo'rlik bilan bekor qilib, o'g'lini o'ksitganini aytamizmi... Xuddi shu kamchilik va nuqsonlari uchun ham Bo'ri polvon ko'nglimizga yaqin keladi. Zero, inson kamchilig-u qusurlari bilan ham insondir.

Qissaning yakuniy voqealari tasviri ham uning hayotiyliigi – realizmini ta'minlashga xizmat qilgan. Azaliy raqiblar – Bo'ri polvonning o'g'li Tilovberdi hamda Nasim polvonning o'g'li Abray polvonlar olishuvi boshlanishidanoq o'quvchi bu kurash Tilovberdining g'alabasi – Bo'ri polvonning tantanasi bilan yakunlanishiga shubha qilmay qo'yadi. Qolaversa, Bo'ri polvonning olishuv oldidan Nasimga nisbatan ko'nglida aytgan gaplari bu fikrga o'quvchini yanada ishontiradi. Biroq...

Biroq buni hayot deb qo'yibdilar! Hayotning haqiqati esa o'ta shafqatsiz. Unda doim ham yovuzlik ustidan ezgulik, qorong'ilik ustidan yorug'lik g'alaba qozonavermaydi! Uning qiziqliigi, hatto go'zalligi ham balki shundadir. Ezgu niyatli kishilarni mudom sergak tutib turadigan, ularni shiddatli kurashlarga chorlaydigan, bu kurashlarda toblab – poklab boradigan hayot, ehtimol, shuning uchun ham buyukdir, qudratlidir! Axir mana shu kurashlar bo'lmasa, hayot nuqul oson g'alabalardan iborat bo'laversa, uning qanchalik qiymati-yu, nechog'li qizig'i qolardi? Axir birov g'olib bo'lishi uchun kimdir mag'lub bo'lishi tabiiy-ku! Mana shu mag'lubliklar bo'lmasa, Bo'ri polvonning qissa oxiridagi yulduzlarday o'ziga tortuvchi, qalblarni entiktiruvchi mulohazalari qaydan tug'ilardi?!

Yuqorida qissaning tili va uslubi unda tasvirlanayotgan voqealar hamda qahramonlar xarakteriga mutlaq mosligi to'g'risida aytgan edik. Bu borada bir-ikki misol keltirish bilan cheklanamiz. Ko'rdingizki, Bo'ri polvon bir so'zli, qat'iyatli, muammolarni xuddi kurashdagidek shiddat

bilan yechishga o'rgangan inson. Uning bu xarakter jihatlari qahramonning mulohaza tarzi, fikrlash yo'sini orqali ham alohida ta'kidlanadi. Yozuvchi voqealarni Bo'ri polvon nigohi orqali yoritganida deyarli har bir gapning oxiriga undov belgisi qo'yishi shu ta'kid natijasidir:

«Yo'q, Ismoil polvon haqiqatan ham zo'r ekan!

Bo'ri polvon o'zidan bo'lak zo'r bo'lishini xayoliga keltirmadi!

Zo'r faqat bitta – u, men, o'zimman, deb yurdi!

O'g'il bola gap... o'zidan bo'lak zo'r chiqishini xohlamadi!

Yo'q, Bo'ri polvon xohlaganday bo'lmadi!

Vaqt, vaqt!»

Shafqatsiz vaqt har davrning o'z zo'rlarini yaratadi! Inson buni xohlaydimi-yo'qmi, vaqt uchun baribir – yarata beradi!

Ana, vaqt o'zining kenja zo'rini yaratdi! Ana, kenja zo'r, ana!

Asarda qo'llangan badiiy o'xshatishlar ham voqealar yuz berayotgan makonga, hikoyachi ruhi va dunyoqarashiga mos tarzda tanlanadi – «Laylakning yurishini qilaman deb, chumchuqning puti yirtilgan ekan!», «Maksim polvon zarang tayoqday ekan – qayrilmadi» va b.

Bir polvonning mag'lubiyat alamini tortishi va raqibidan bu alamni olish uchun qilgan harakatiga nisbatan muallif «o'chimni olmoqchi» yoki «alamimni olmoqchi» degan iboralarni emas, «orimni olmoqchi edim» iborasini ishlatadiki, bu ibora har jihatdan polvonlar ruhiyatiga mosdir.

Xalqona ibora bilan aytsak, «Yulduzlar mangu yonadi» qissasi muallifi Tog'ay Murodning xudoga aytgani bor ekan. Yurtimiz mustaqilligi qo'lga kiritilgach, juda ko'p xalq an'analari singari o'zbek kurashini keng targ'ib etish, yoshlarni unga jalb qilish, bu sport turini har tomonlama ommalashtirish borasida ulkan ijobiy ishlar amalga oshirildi. Prezidentimiz tomonidan kurashga alohida e'tibor qaratilib, bugungi kunda bu sport turi bilan nafaqat mamlakatimizda, balki ko'plab xorijiy yurtlarda ham minglab odamlar shug'ullanmoqdalar. O'zbek kurashi bo'yicha xalqaro turnirlar bugunga kelib Yer yuzining barcha qit'alarida o'tkazilayotgani bu mardlar musobaqasining qanchalar halol, gumanistik xarakterga ega ekanini yana bir bor isbotlamoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Tog‘ay Murod va unga tengdosh yozuvchilar ijodiga xos bo‘lgan asosiy xususiyatlarni biror asar misolida ko‘rsatishga harakat qiling.
2. Tog‘ay Murodning darslikda keltirilgan qissasidan boshqa yana qanday asarlarini o‘qigansiz?
3. «Yulduzlar mangu yonadi» qissasi Siz hozirga qadar o‘qigan boshqa yozuvchilar asarlaridan ko‘proq nimasi bilan farq qiladi?
4. Bo‘ri polvon tabiatan qanaqa odam? Nega u o‘ttizga kirguncha uylanmay yurdi?
5. Nasim polvon bilan Bo‘ri polvon o‘rtasida qanday ziddiyat yuz berganini qissani to‘liq o‘qish orqali bilib olishga harakat qiling.
6. Bo‘ri polvonning hech qachon o‘z manfaatini ko‘zlab ish qilmasligi qaysi harakatlarida namoyon bo‘ladi?
7. Bo‘ri polvon nega o‘g‘li Tilovberdining g‘alabasini tan olishni istamadi va uni qaytadan kurashga tushishga majbur qildi?
8. Tilovberdining Abray polvondan yengilganidan keyingi holatini qanday izohlaysiz? Bu – otaga hurmatsizlik belgisimidi yoki boshqa narsami?
9. Qissaning kitobingizda berilgan parchalaridan Bo‘ri polvon aslida qayerda ishlashi, qishloqda nima yetishtirilishini bilsa bo‘ladimi?
10. Sizni ham kattalar biror marta «E, yasha otasining uli (o‘g‘li)!» deya alqaganmi?
11. Tog‘ay Murod qissasini mutolaa qilib, o‘zingiz uchun o‘zlashtirgan eng muhim ma‘naviy boylik nima bo‘ldi?
12. «Yulduzlar mangu yonadi» qissasi asosida ijodiy insho yozing va sinfdoshlaringizga o‘qib bering.

Jumaniyoz JABBOROV

(1930-yilda tugʻilgan)

Hozirgi zamon oʻzbek adabiyotida shunday ustoz ijodkorlar borki, ularning butun umri, ijodi, izlanishlari oʻz xalqiga, milliy adabiyotimiz rivojiga kamtarlik bilan, xolis xizmat qilishning yorqin namunasidir. Ana shunday ijodkorlardan biri Oʻzbekiston xalq shoiri Jumaniyoz Jabborovdir.

J. Jabborov 1930-yil 25-oktabrda Qashqadaryo viloyatining Koson tumaniga qarashli Poʻlat qishlogʻida tugʻilgan. Qishloq maktabida oʻqib, uni tugatgach, 1947–1952-yillarda hozirgi Oʻzbekiston Milliy universitetining filologiya fakultetida tahsil oladi. Soʻng Moskvadagi Oliy adabiyot kursida oʻqiydi. 1953-yildan boshlab oʻn yil davomida Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasining asosiy adabiy-badiiy nashri hisoblangan «Sharq yulduzi» jurnalida avval boʻlim mudiri, soʻngra masʼul kotib lavozimlarida ishlaydi. 60–70-yillarda hozirgi «Oʻzbekiston ovozi» gazetasida, yuqori idoralarda masʼul lavozimlarda faoliyat yuritadi. 1981-yildan Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyotida direktor, 1985-yildan esa Respublika Yozuvchilar uyushmasida adabiy maslahatchi, 1990-yildan boshlab oʻn besh yildan ortiq davr mobaynida Oʻzbekiston Davlat mukofotlari qoʻmitasida masʼul kotib, rais oʻrinbosari boʻlib xizmat qildi.

J. Jabborovning dastlabki sheʼrlari oʻtgan asming 50-yillari boshlarida matbuotda eʼlon qilingan. 1953-yili shoirning «Vatanimni kuylayman» nomli ilk sheʼriy toʻplami nashr etiladi. Shundan soʻng uning «Bahor

nafasi» (1956-yil), «Maqsad yo'lida» (1958-yil), «Tog'lar sadosi» (1961-yil), «Ona yer qo'shig'i» (1962-yil), «Subhidam xayollari» (1964-yil), «Ilhom daqiqalari» (1971-yil), «Sohillar hikoyasi» (1974-yil), «E'tiqod» (1978-yil), «Xayolimda o'zing» (1985-yil), «Ko'nglim go'zali» (1991-yil), «Ajab dunyo sevgisi» (1996-yil), «Hayrat olami» (2004-yil), «Sevgim samosi» (2006-yil), «Yulduzlarda xayolim» (2006-yil) kabi o'ttizdan ortiq she'riy, nasriy va dramatik asarlari to'plamlari chop etiladi. Bu to'plamlardagi asarlarda shoirning ona yurtiga muhabbati, uning bunyodkor, oliyanob kishilari mehnatiga hurmati, tabiat go'zalliklari, yaratish zavqi, buyuk ajdodlarga so'nmas ehtiromi, do'stlik, muhabbat, sadoqat, vafo, insoniylik kabi bezavol fazilatlarni ulug'lash kayfiyati aks etadi.

To'plamlarda shoirning lirik kayfiyati ifodalangan she'rlar, g'azallardan tashqari «Guliston», «Tog'lar sadosi», «Ona yer qo'shig'i», «Yo'ldagi o'ylar», «Quyosh yurti» kabi o'ndan ortiq dostonlari, «O'jarlar», «To'ydan oldin tomosha», «Yillar o'tib», «Cho'l chaqmog'i», «Mening oppoq kabutarlarim», «Al-Farg'oniy» kabi sahna asarlari ham jamlangan.

Jumaniyoz Jabborov mohir tarjimon sifatida ham o'zbek kitobxonlari orasida e'tibor topgan. Jahon adabiyotining Bayron, Lermontov, Shevchenko, Tagor, Hofiz Sheroziy, Ubayd Zakoniy kabi ulug' shoirlari ijodidan namunalar, ayniqsa, buyuk fors shoiri Abdulqosim Firdavsiyning «Shohnoma» asaridan kattagina qismini o'zbek tiliga she'riy tarjima qilib, boshqa xalqlar bilan adabiyotlar orqali aloqalarni mustahkamlashda ko'pgina xizmatlar qildi.

Shoir, ayniqsa, Vatanimiz mustaqillikka erishgach, alohida jo'shqinlik bilan ijod etmoqda. Istiqlol sharofati bilan o'tkazilayotgan barcha yirik bayram tadbirlarida boshqa ijodkorlar qatori J.Jabborov she'rlari, qo'shiqlari ham yangraydi. Bular o'z navbatida shoirning so'nggi yillarda chop etilgan «Sevgim samosi» (2006-yil), «Tug'ilgan kuning» (2008-yil) to'plamlarida jamlandi. Uning «Neksiya», «Otabek va Kumushbibi», «Oysaraning tug'ilgan kuni» nomli oxirgi yillari yaratilgan pyesalari mamlakatimiz teatr sahnalarida muvaffaqiyat bilan qo'yilib kelmoqda.

Ana shu xizmatlari uchun ijodkor «O'zbekiston xalq shoiri» (1997-yil) unvoni va Vatanimizning qator mukofotlari bilan taqdirlandi.

Savol va topshiriqlar

1. Jumaniyoz Jabborovning hayoti va ijodi haqida soʻzlab bering.
2. Shoirning ilk toʻplami qanday nomlanadi va u qaysi yili nashr etilgan?
3. J. Jabborovning qanday sheʼriy toʻplamlarini bilasiz?
4. Shoirning asarlaridagi asosiy mavzular haqida soʻzlang.
5. J. Jabborov dostonlarini bilasizmi?
6. Adib qanday sahna asarlari muallifi?
7. Shoirning Mustaqillik yillaridagi ijodi haqida gapirib bering.

KITOB JAVONIM

Mening kitob javonim –
Oinayi jahonim.
Davra qurishgan bunda
Soʻz mulkin daholari.
Ularning har bir satri –
Mening yurak devonim,
Fikr-u tuygʻularimning
Koni, bebaholari.

Navoiy bilan Pushkin
Dardkashdir bu yigʻinda,
Ularning suhbatiga
Quloq solaman jim-jim.
Yarqillaydi haqiqat
Soʻzning olmos tigʻida,
Har soʻz inson olamin
Talqin etgan munajjim.

Bir ajib mushoira,
Bir antiqa muloqot
Bayron bilan Bobirni
Biriktirib qoʻygan til.
Geynega borligʻini
Izhor etarkan Furqat,

Zamon falsafasini
She'rga tizadi Bedil.

Tinatina sevgisi,
Laylining iztirobi,
Sevgi muhabbatini
Olamga etar doston.
Bir-bir ochilar menga
Nodiraning kitobi,
Ko'pirar Xayyom mayi,
Yashnar Sheroziy «Bo'ston».

Mayakovskiy o'qir,
Lermontov surar xayol,
Lolarang bo'lib yonar
She'riyatning gulxani.
Hinduning hayajonin
Izhor etarkan Iqbol,
Ne tong, ma'yus tinglasa
Balzak ila Gulxaniy.

Bor yomonlik bo'lur kul
Dante «Jahannam»ida.
Bu – Fuzuliy fig'oni,
Bu – Gogol qahqahasi.
Payg'ambar buyukligi
Tolstoyning damida,
Yarqillaydi Firdavsiy
«Shohnoma»sin sahfasini.

Rahmat, aziz ustozlar,
Darsingiz uchun rahmat,
Ahli qalam o'rganar
Sizdan ulug' so'z sirin.

Ko'nglim muddaosini
Ular anglagan sifat,
Jilmayib kaminaga
Tashlaydilar ko'z qirin.

1965

SIZNIKI

Yosh do'stlarimga

Oq kabutardek uching, nurli fazolar sizniki,
To'sh uring oppoq bulutlarga, samolar sizniki.

Bu diyor – oltin zamin, bog'-u chamanlar siz uchun,
Tog'-u daryo, kon-u imkoni ma'volar sizniki.

Har biringiz ona yurtning baxt-u istiqbolisiz,
Bayrog'-u Tug'ro-yu ham mag'rur Humolar sizniki.

O'y-xayolingizda aks etsin hayot ma'nolari,
Yaxshilikdan bahra olgan erk, safolar sizniki.

Siz Vatanning erka o'g'li, dilnavoz, hur qizlari,
Bog' aro sho'x-sho'x taralgan bul sadolar sizniki.

Ulg'ayingiz mard-u sog'lom, dilga yurtni jo qiling,
Chehrangiz hur-hur silab esgan sabolar sizniki.

Sizga bog'liq yurtimiz obodligi, ozodligi,
Ta'rif-u tahsin-u olqish ham duolar sizniki.

FARG'ONIY MONOLOGI¹

Sirlaringni ochgil, ayo osmon, menga,
Ayla olam holatin ehson menga.
Sobit-u sayyoralar, Oy-u quyosh,
Toki bormen, jism aro siz jon menga.
Ko'ksim ichra joy tuting, yulduzlarim,
Hadya aylang bo'lsa ne imkon menga.
O'z yo'lingizda mudom aylang davom,
Har biringiz bir ulug' doston menga.

Ey, yulduzli dunyo, yulduzli jahon,
Sizni ko'rib turmoq baxtdir bepoyon.
Yulduzlar – osmonning qora baxmaliga
Qadalgan behisob tillo tugmalar,
Sizing har biringiz hadsiz bir dunyo,
Sizlar Ollohimning manzillarisiz.
Sizga insoniyat intilur mudom,
Siz bizni abadiy etajaksiz rom.

Ayo, Somon yo'lim, ey Kakhashonim,
Nurli mavjlaringda qulochim otib,
Yulduzlar olamin bir-bir uyg'otib,
Senga erishmoqlik erur armonim.
Mening qadrdonim – Yetti og'aynim,
Bolalik chog'imdan ezgu do'stlarim,
Akamsiz, ukamsiz, suyuk tog'oyim,
Sizga tikilgandek oshiq ko'zlarim.
Anov Temir qoziq, unisi Mirrix,
Atorud-u Zuhul, Mushtariy do'stim,
Biridan biriga o'tib yursam-u,
Oyning diydoriga ocholsam ko'ksim.

¹ «Ahmad al-Farg'oniy» she'riy dramasiidan.

Oyim, Oy yuzligim, qamarim, badrim,
Sen buyuk ayolning oliy timsoli.
Onamsan, oyimsan – eng buyuk qadrim,
Yana Oy yuzli yor – muhabbat, tole.

JUMANIYOZ JABBOROV SHE'RLARI HAQIDA

Aziz bolajonlar! Siz oltinchi sinf o'quvchisiz. Demak, quyi sinflarda o'qish va yozishni puxta o'rganib, mustaqil holda o'zingizni qiziqtirgan ko'plab kitoblarni o'qib, o'zlashtirib, uyingizda kichik bir kutubxonacha tashkil qilib olgansiz, to'g'rimi? Odatda ana shunday bolalik paytlardan boshlab o'qib boriladigan kitoblar yig'ilib, bora-bora shaxsiy kutubxona paydo bo'ladi. Hayotingizning bolalik, o'spirinlik pallalarida o'qigan kitoblaringiz Sizning dunyoqarashingizni kengaytirib, ma'rifatli inson bo'lib yetishishingizga zamin hozirlaydi. Qanday kasb egasi bo'lishidan qat'i nazar, har bir odam muttasil o'qib-o'rgansa, kitobga mehr qo'ysa va o'qib, uqqanlariga amal qilsa, unday insonni hamma ziyoli deydi. Ziyoli insonlarni barcha hurmat qiladi, ularning suhbatlaridan bahramand bo'lishga intiladi. Agar Siz ham shunday ziyoli bo'lishni istasangiz, ko'proq kitob o'qing. Tabiat va insoniyatning sirlaridan voqif bo'lib, umringizga ma'no-mazmun bag'ishlang. Bilgan, o'qiganlaringizni o'zgaralar bilan o'rtoqlashing, boshqalarni ham mazmunli hayot kechirishiga ibrat bo'ladigan kitoblarni do'st-yaqinlaringizga sovg'a qiling. Suyub o'qigan kitoblaringizni vaqti-vaqti bilan qayta varaqlab turish uchun shaxsiy kutubxonangizdagi kitob javoniga murojaat eting. Va uni muttasil to'ldirib boring. U Sizning dunyodagi eng aziz, qimmatli boyliklaringizdan bo'lib qoladi.

Shoir Jumaniyoz Jabborovning bundan qirq yillar avval yozilgan «Kitob javonim» nomli she'ri o'quvchini bilvosita shunday o'ylarga yetaklaydi. Odatda she'r shoirning kayfiyati, biror voqea yo hodisani kuzatish asnosidagi taassurotlaridan paydo bo'ladi. «Kitob javonim» she'ri ham ana shunday taassurotlardan tug'ilgan. Shoir uchun dunyoni tanitgan oinayi jahoni bu umri davomi o'qib, o'ziga hayotiy hamroh bo'lgan

kitoblaridir. Ularga tikilib turib, uning taassurotlari, mutolaa qilgan kezlaridagi hayajonlari, xotiralari jonlanadi. Javondagi kitoblar butun jahon adabiyotining durdonalari – eng qadim davrlardan to yangi davrlargacha bo‘lgan so‘z mulki daholarining o‘lmas asarlari namunalari. Shoir:

Ularning har bir satri –
Mening yurak devonim,
Fikr-u tuyg‘ularimning
Koni, bebaholari, –

deydi. Va javondagi ko‘zi tushgan har bir kitob muallifiga hissiy ta‘riflar berib, ular bilan mutolaa davomida ilk bor ruhan tanishuv hayajonlarini tasvir etadi. Ulug‘ o‘zbek shoiri va mutafakkiri hazrat Alisher Navoiy va buyuk rus shoiri Aleksandr Sergeyeovich Pushkin asarlarini dastlab yodiga olib, ularda «dardkash»lik, ya‘ni insonni tushunish, uning turfa holatlarini kashf etish va badiiy ifoda etishda yaqinlik ko‘radi. Ularning har bir so‘zida, satrida go‘yoki munajjim osmon sirlarini kashf etganidek, insonlar ichki dunyosi bor murakkabligi bilan aks etganini ta‘kidlaydi.

«Kitob javonim» har bandi sakkiz satrdan iborat yetti bandlik she‘r tuzilishiga ega. Yetti banddan beshtasida shoir dastlab Navoiy va Pushkinni qiyoslab, «dardkash»lik ko‘rganidek, keyingi bandlarda ham turli davrlarda yashagan Sharq-u G‘arb shoir, adiblarini tilga olib, ularda o‘zi kuzatgan ma‘naviy mushtarak jihatlarni tasvirlab boradi. XVIII–XIX asrlarda yashab o‘tgan mashhur ingliz shoiri Bayronni Amir Temur avlodlaridan bo‘lgan shoh va shoir Bobur bilan, XIX asrda yashagan atoqli nemis shoiri Genrix Geyneni unga asrdosh o‘zbek shoiri Furqat bilan mushoira-muloqotda tasavvur etadi. Ular qatorida XVII–XVIII asrlarda Hindistonda yashab ijod etgan, asli kelib chiqishi shahrisabzlik faylasuf shoir Bedil nomini yodga oladi. Kitob javonidan joy olgan mashhur o‘zbek shoirasi Nodirabegim devonini, XI–XII asrlarda Eronning Nishopur shahrida yashab o‘tgan buyuk matematik olim va shoir Umar Xayyom ruboiylar to‘plamini, Sa‘diy Sheroziyning mashhur «Bo‘ston» asarini, XIX–XX asr rus shoirlari Lermontov, Mayakovskiy, hindlarning ehtirosli shoiri Iqbol, XIX asr

fransuz adabiyotini cho‘qqiga ko‘targan Balzak, «Zarbulmasal» muallifi Gulxaniy sog‘inch bilan esga olinadi. Italiyalik shoir Dante Alligerining «Ilohiy komediya» asaridan «Jahannam» deb ataluvchi kitobini, XVI asr otashnafas ozarboyjon shoiri Muhammad Fuzuliy she‘riy devonini, yana XIX asr rus adabiyotidan Gogol, Lev Tolstoy hamda eng qadimgi eroniy shohlar tarixidan «Shohnoma» nomli buyuk doston yaratgan Firdavsiy nomlarini sanab o‘tadi. Ularni shunchaki sanab emas, balki jahon adabiyoti xazinasidan mangu joy olganini va har bir inson qalbiga, ongiga ta‘sir ko‘rsatish xususiyatini ta‘kidlab, tavsiflaydi. Misol uchun Dante asarini tilga olganda, uni «bor yomonlik bo‘lur kul» deya yovuzlikka, jaholatga, tuban ishlarga qarshi ezgulikni, ma‘rifatni ulug‘lovchi doston ekanini ko‘zda tutadi. Umar Xayyom ruboiylarida may mavzusidan so‘z ocharkan, mayning obraz, ya‘ni she‘riy timsol ekanini, may orqali hayotsevarlik, umidbaxshlik g‘oyalari kuylanganini aytmoqchi bo‘ladi. Va nihoyat, she‘rning so‘nggi bandida shoir o‘sha ulug‘ zotlar asarlaridan olgan ma‘naviy saboqlari, o‘qish davomida qalbi va xotirasidan joy olgan bebaho xazina uchun ularga tashakkur aytadi. Har bir ijodkor uchun ularning kitoblaridan olinajak dars dunyo va inson tilsimlarini ochmoqqa kalit ekanini yana ta‘kidlaydi. Buyuk shoirlar asarlarining mag‘zini chaqishga intilgani, ularni o‘z qalbida kechgan tuyg‘ularga, «ko‘ngil muddaosi»ga hamohangligini his qilgani uchun o‘sha kitoblar sahifalaridan ularning buyuk mualliflari ham shoirga ko‘z qirlarini tashlab, jilmayib, lutf, marhamat ko‘rsatgandek tuyuladi.

Shu o‘rinda Sizda bir savol tug‘ilishi mumkin. Nega she‘rda dastlab Navoiy va Pushkin nomlari tilga olinadi? Axir ulardan avvalroq yashab o‘tgan shoirlar va ularning kitoblari ham aytib o‘tilgan-ku? Yana har bir bandda Sharq-u G‘arb shoirlari va adiblarini qiyosan yonma-yon keltirilishining sababi nima?

Gap shundaki, biz hazrat Alisher Navoiyni o‘zbek adabiy tilining asoschisi, shoirlar sultoni deb e‘tirof etamiz. Garchi Alisher Navoiyga qadar ham o‘zbek tilida (u vaqtlarda turkiy til deyilgan) ijod etgan Ahmad Yassaviy, Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy kabi shoirlar bo‘lgan esa-da, Navoiy bobomiz ona tilimizni va u orqali butun xalqimizni dunyoga tanitdi. Bu

tilda «Xamsa» kabi ulkan badiiy asarlar yaratish mumkin ekanligini isbotladi. Bu orqali xalqimizni xalq sifatida birlashuvi, tilimizni davlat tili sifatida amal qilishi uchun mustahkam zamin yaratdi. Shu bois biz Alisher Navoiyni millatimizning daho shoiri, mutafakkiri, davlat arbobi sifatida birinchi o‘rinda tilga olamiz. Pushkin ham rus xalqi uchun shunday xizmatlar qilgan ulug‘ siymo. Sharq-u G‘arb adabiyoti namoyandalarini yonma-yon tasavvur etilishi esa bu muallifning dunyo yagonadir, adabiyot, badiiy so‘z chegara bilmaydigan umuminsoniy hodisa, buyuk asarlar va ularning ijodkorlari, millatidan qat‘i nazar, har bir insonga yaqin do‘st, sirdosh bo‘lishi mumkin degan g‘oyani ilgari surganidan dalolat.

Shoirning «yosh do‘stlari»ga bag‘ishlangan «Sizniki» nomli she‘ri, mumtoz adabiyotimizdan meros bo‘lib o‘tib kelayotgan g‘azal janri shaklida yozilgan vatanparvarlik ruhidagi she‘rdir.

Vatanparvarlik nima? Bu avvalo o‘z tug‘ilib o‘sgan yurtini sevish, uning ozodligi va obodligi yo‘lida kurashish, halol mehnat qilish, fidoyilik ko‘rsatish demakdir. Mana shunday tuyg‘u va tushunchalar bilan qo‘liga qalam tutgan shoir istiqbol sururi bilan yashayotgan yosh do‘stlariga murojaat etadi. Ularni Mustaqillik sharofati tufayli yaratilgan imkoniyatlardan to‘laqonli foydalanib, Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi yo‘lida o‘qish, izlanish va bunyodkorlikka da‘vat etadi. Mamlakatimiz mustaqilligining qo‘lga kiritilishi buyuk bir tarixiy hodisa o‘laroq, barcha fuqarolarimizning erkin, ozod yashashi, fikr qilishi va ijodkorligi uchun keng yo‘l ochdi. Siz yoshlar uchun shunday sharoitlar yaratilmoqdaki, buni, avvalo, o‘zingizniki sifatida his etishingiz va uni asrab-avaylab, qadrlamog‘ingiz kerak. Shoir poetik fikrni kengroq ifodalab, o‘sha sharoit va imkoniyatlarni tavsiflaydi. O‘lkamizning beqiyos boyliklari borligi, ularga egalik hissi Siz yoshlarning qalbingizdan, ongshuuringizdan joy olishi lozimligini uqtiradi.

Bu diyor – oltin zamin, bog‘-u chamanlar Siz uchun,
Tog‘-u daryo, kon-u imkoni ma‘volar sizniki.
Har biringiz ona yurtning baxt-u istiqbolisiz.
Bayrog‘-u Tug‘ro-yu ham mag‘rur Humolar sizniki.

Shu bilan birga mas'uliyat tuyg'usini ham hech qachon unutmaslik, bu imkoniyatlar o'z-o'zicha paydo bo'lib qolmaganini, uni asray bilish ham jiddiy sinov ekanligini eslatadi. Agar Vatan oldidagi burch, uning kelajagi uchun mas'ullik hamisha qalbingizda bo'lsa va shu tuyg'u bilan yurt obodligi uchun mehnat qilsangiz, Sizga el-yurt olqish-u duolari yog'iladi:

Sizga bog'liq yurtimiz obodligi, ozodligi,
Ta'rif-u tahsin-u olqish ham duolar sizniki.

Jumaniyoz Jabborov mustaqillik yillarida qalbi sevinch va shodlikka to'lib, ehtiros bilan ijod qilmoqda. Uning so'nggi yillarda yaratgan o'nlab she'rlari dilrabo qo'shiqlarga aylanib, yurtimizning to'y-tantanalarida yangramoqda. Shoir bu bilan kifoyalanmay, yana izlanish va yangi-yangi ijodiy niyatlar bilan yashamoqda.

Istiqlolimizning buyuk ne'matlaridan yana biri shuki, u o'zligimizni qaytardi, o'zimizni tanish, shonli tariximiz yodgorliklari, ulug' alloma bobokalonlarimiz merosini qayta tiklash imkonini berdi. Zamonaviy adabiyot va san'atimizda ham tarixiy madaniy merosga murojaat etish, buyuk ajdodlarimiz siymolarini badiiy asarlarda jonlantirish yetakchi mavzulardan bo'lib qoldi. Shoir va dramaturg Jumaniyoz Jabborov ham bu jarayonda faol ishtirok etmoqda. Uning she'r, g'azal va dostonlar qatorida buyuk alloma ajdodimiz Ahmad al-Farg'oniy hayotiga bag'ishlab besh ko'rinishli she'riy drama yaratganligi yuqoridagi fikrning tasdig'idir.

Ahmad al-Farg'oniy nomini Siz o'quvchilar ko'p bor eshitgansiz. Matematika, fizika, astronomiya, jug'rofiya fanlarini o'tganingizda muallimlaringiz Sizlarga shu fanlarning tarixi haqida so'zlab, o'rta osiyolik olimlarning bu sohalar rivojiga qo'shgan hissalarini aytib berganlar. Diyorimizdan yetishib chiqqan buyuk allomalar Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sinolar qatorida VIII asrlar oxirlarida Farg'ona vodiysida tug'ilgan Ahmad al-Farg'oniy nomi ham hamisha hurmat bilan tilga olinadi. Sharqda al-Farg'oniy, G'arbda esa Alfraganus nomi bilan mashhur bo'lgan bu zot IX asrda tabiiy fanlar yo'nalishida jahon ilm-fani ravnaqida buyuk kashfiyotlari bilan dunyo tarixiga kirgan. Jumladan, uning

astronomiya fanida yaratgan osmon jismlari jadvali va Misrda Nil daryosi suv sathini o'lchash uchun qurgan inshooti hozirga qadar dunyo olimlarini hayratga solib keladi. Allomaning ana shu xizmatlarini inobatga olib butun jahon ilm-fan jamoatchiligi va O'zbekiston xalqi 1998-yil oktabr oyida uning 1200 yillik tavallud sanasini keng nishonladi. Farg'onada olimning muhtasham yodgorlik haykali o'rnatildi. Hatto Misr Arab Respublikasining Qohira shahrida o'sha Nil daryosi bo'ylarida ham minnatdor arab xalqi allomaga haykal tikladi.

Hayoti va asarlari butun dunyoda o'rganilayotgan shunday ulug' bobomizni o'z xalqimizga, ayniqsa Siz yoshlarga yaqinroq qilish, o'tmish ajdodimiz uchun faxrlanish hissini tarbiyalash maqsadida yaratilgan «Ahmad al-Farg'oniy» she'riy dramasi alloma haqida hikoya qiluvchi ilk badiiy asarlardandir. Unda olimning hayoti, onasi va ona yurtiga muhabbati, sevgisi hamda ilm-u fan yo'lidagi intilishlari, o'z kashfiyotlari orqali insonlar qalbidan joy olishi, o'z kasbi, tanlagan yo'lga sadoqati, fidoyiligi qalamga olinadi. Muallif allomaning yuksak insoniy fazilatlarini turli holatlar, to'qnashuvlarda tasvirlar ekan, bu bilan bugungi avlodlarga ibrat bo'lguvchi qahramon timsolini yaratmoqchi bo'ladi. Uning ilmga fidoyiligi orqali umuminsoniyatga va, albatta, o'z xalqiga xizmat qilish namunasini ko'rsatadi.

Sirlaring ochgil, ayo osmon, menga,
Ayla olam holatin ehson menga.
Sobit-u sayyoralar, Oy-u quyosh,
Toki bormen, jism aro siz jon menga.

Mazkur sahna asari asosida bastakor Mustafu Bafoyev tomonidan «Ahmad al-Farg'oniy» operasi yaratilib, u Toshkentdagi Alisher Navoiy nomli akademik katta opera va balet teatrida muvaffaqiyat bilan sahnalashtirildi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan she'rlar va she'riy dramadan olingan parchalardan xulosa qilish mumkinki, Jumaniyoz Jabborov vatanni sevish, unga fidoyi xizmat qilish, ilm-u ma'rifatga intilish, hayot ne'matlarini qadrlash, insoniylik sharafini baland tutish g'oyalarini tarannum etib, yosh

avlodning ma'naviy barkamol bo'lib yetishishlari yo'lida tolmay xizmat qilmoqda. Kitobga, she'riyatga mehr qo'yib, Al-Farg'oniy kabi buyuk ajdodlar izidan bormog'ingizda shoir she'riyati namunalari Sizlarga hamroh bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. Sizning kitob javoningiz bormi? Uni qanday kitoblar bilan to'ldirib borgan bo'lar edingiz?
2. «Kitob javonim» she'rida qanday g'oya ilgari surilgan?
3. She'rdanomlari zikr etilgan shoirlar hayoti va ijodiga oid nimalarni bilasiz?
4. Alisher Navoiy va Aleksandr Pushkin haqida so'zlang. Ularning o'z xalqlari tarixidagi buyuk xizmatlarini gapirib bering.
5. Nima uchun muallif Sharq-u G'arb shoirlarini mushtaraklikda ko'radi?
6. «Kitob javonim» she'rini yod oling.
7. Shoiring yosh do'stlari kimlar va «Sizniki» she'rida ularga qanday istaklar bildiriladi?
8. Vatanimiz mustaqilligi yoshlar uchun qanday imkoniyatlar yaratgani haqida sinfdoshlar bilan suhbatlashing.
9. Ahmad al-Farg'oniy kim, uning jahon ilm-fani va Vatanimiz tarixidagi xizmatlari nimalardan iborat?
10. Vatanimizdan yetishib chiqqan buyuk allomalar haqida so'zlab bering.
11. Ahmad al-Farg'oniy she'riy dramasiidagi Farg'oniy monologi misolida vatanparvarlik, fidoyilik fazilatlarini haqida suhbatlashing.

Ibroyim YUSUPOV

(1929–2008)

O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq shoiri Ibroyim Yusupov qardosh Qoraqalpog‘istonning Chimboy tumani hududidagi Azot ovulida 1929-yilning 5-may kuni tavallud topgan. O‘rta maktabni tugallab, Qoraqalpog‘iston pedagogika institutiga o‘qishga kirgan va uni 1949-yilda muvaffaqiyatli bitirgan. Talabalik yillarida yaqqol namoyon bo‘lgan uning izlanuvchanligi, ijodga moyilligidan xabardor institut rahbariyati Ibroyimni shu dargohda o‘qituvchi sifatida ishga olib qoladi. I. Yusupov 1961-yilgacha mazkur institutda talabalarga til va adabiyot ilmidan saboq beradi.

1961–1962-yillarda u Qoraqalpog‘istonning markaziy adabiy nashri bo‘lmish «Amudaryo» jurnalining bosh muharriri vazifasini bajaradi. 1962–1965-yillarda esa respublikaning Tarix, til va adabiyot ilmiy-tekshirish institutida avval ilmiy xodim, keyin sektor mudiri bo‘lib ishlaydi.

Ibroyim Yusupov respublika adabiy jamoatchiligi o‘rtasida qozongan obro‘-e‘tibori tufayli uzoq yillar davomida (1965–1980) Qoraqalpog‘iston Yozuvchilar uyushmasiga raislik qiladi. Ayni shu yillari qoraqalpoq milliy adabiyotining barcha yo‘nalishlarida diqqatga loyiq asarlar yaratiladi, yozuvchilar safiga yosh, umidli ijodkorlar kelib qo‘shiladi.

I. Yusupov 1980–1985-yillarda respublikaning markaziy gazetasida bosh muharrir vazifasini bajaragan bo‘lsa, mamlakatimiz mustaqillikka

erishganidan to 2000-yilgacha Qoraqalpog‘iston Ma’naviyat va ma’rifat markazining raisi lavozimida fidokorona xizmat qildi.

Ibroyim Yusupovning dastlabki she’rlari o‘tgan asrning 40-yillari o‘rtalaridan – u institutda o‘qib yurgan kezlariyoq e‘lon qilina boshlagan. Shundan buyon ijodkorning 30 dan ortiq she’riy va nasriy kitoblari o‘quvchilar qo‘liga yetib bordi. Shoirning «Kun chiqish yo‘lovchisiga», «Qoraqalpoqni ko‘p maqtamang ko‘zimcha», «Qora tol», «Turnalar», «Mening yigit vaqtim...» singari o‘nlab she’rlari, «Akatsiya gullagan joyda», «Gilamchi xotin haqida haqiqat», «Dala armonlari», «Mangu buloq» kabi dostonlari zamonaviy qoraqalpoq adabiyotining salmoqli yutuqlari bo‘lib qoldi.

Serqirra ijodkor Ibroyim Yusupov qoraqalpoq milliy dramaturgiya va sahna san’ati rivojiga ham sezilarli hissa qo‘shgan. Uning «Qirq qiz» (1965), «Aktrisaning iqboli» (1967), «Umirbek laqqi» (1971) dramalari, «Ajiniyoz» librettosi uzoq yillar davomida tomoshabinlar olqishiga sazovor bo‘lgan.

Ibroyim Yusupov jahon mumtoz she’riyati vakillarining eng sara asarlarini o‘z ona tiliga mohirlik bilan o‘giran tarjimon hisoblanadi. Uning tarjimalari 1986-yilda «Mangu buloqlar» nomi bilan chop etilgan.

Shoironing ko‘plab asarlari ham, o‘z navbatida, qator tillarga, jumladan, o‘zbek tiliga o‘girilgandir. Hozirga qadar shoironing «Buloqlar qaynaydi» (1960), «Oltin qirg‘oq» (1962), «Dala armonlari» (1967), «Cho‘l to‘rg‘ayi» (1972), «Qora tol» (1988) singari kitoblari o‘zbek tilida nashr etilgan.

Ibroyim Yusupov 1974-yilda Berdaq nomidagi Qoraqalpog‘iston Davlat mukofoti sohibi bo‘lgan.

Ko‘p yillik samarali ijodiy faoliyati, qoraqalpoq va o‘zbek xalqlari o‘rtasidagi do‘stlik va qardoshlik munosabatlarining rivojlanishiga qo‘shgan ulkan hissasi, davlat va jamoat ishlaridagi ibratli faoliyati uchun Ibroyim Yusupov 2004-yilda «O‘zbekiston Qahramoni» degan yuksak unvonga sazovor bo‘ldi.

Taniqli ijodkor, qoraqalpoq va o‘zbek xalqining fidoyi farzandi Ibroyim Yusupov 2008-yilda, 79 yoshida olamdan o‘tdi.

* * *

QADDRON SO'QMOQLAR

Har kimning tug'ilgan yeri – Misr shahri.

(Maqol)

Qizil kendir bilan shivirlashar tol,
Turna uchib borar olis yoqlarga.
Talay yo'llar bosib misoli shamol
Yana qaytib keldim bu so'qmoqlarga.

Ushbu tor so'qmoqqa qadam qo'yganda
Qaytadan men bola bo'lib ketaman.
Intiqqan yuragim kengayib shunda
Chamamda qush bo'lib parvoz etaman.

Mosh paykalda gala chumchuq chug'urlar,
She'r o'qishib turgan yosh shoirlarday.
Buriishda tanish qo'shig'in kuylab,
Qo'shni qiz oldimdan chiqib qolarday.

Biroq u bunda yo'q, u yiroqlarda...
Bizning joylar o'rni hozir paxtazor.
Nechog'lik monandsiz bizning yoqlarda,
Deb doim maqtayman, so'rashsa agar.

Gul terib, kapalak quvgan sho'x vaqtim,
Anov bedazorda yurgan toy dersan.
Yo tavba, shu bitta qiyshiq so'qmoqning
Dilga yaqinligin qanday aytarsan!

* * *

Cholga salom bersam o'sha so'qmoqda,
«Kimsan?» deb tanimay menga qaradi.
Bir bola uchrasa sal nariroqda:
– Kimning o'g'lisan? – deb men ham so'radim.

- Ota, narvon bo‘pti anov qo‘sh terak!
- Bolam, terak emas, bu umr-ku, bu!
- Inim, boqqa nega bog‘lading eshak?
- E, anov chiriy deb qolgan olma-ku!

Bolalar, inson umrini oqar daryoga o‘xshatishlarini ko‘p eshitgansiz. Nega umr aynan daryoga o‘xshatiladi? Chunki daryo suvi bir oqib o‘tgan joydan yana qayta oqmaydi. Odam ham o‘z umrining biror daqiqasini ortga qaytara olmaydi. Umr xuddi daryo singari oqib o‘tib ketadi. Yana bir gap borki, odam bir marta tushgan daryo suviga boshqa tusha olmaydi. Ya‘ni o‘sha daryoda boshqa safar ham cho‘milishi mumkin, biroq u tushgan daryoda bu safar boshqa suvlar oqadi. Shunday ekan, insonning o‘z o‘tgan umrini, ayniqsa, bolaligi – beboshligi kechgan davrlarni sog‘inishi, qo‘msashi tabiiy tuyg‘u hisoblanadi.

Yana bir savol ustida o‘ylanib ko‘rish mumkin. Ya‘ni nima uchun odam aynan bolaligini ko‘proq qo‘msaydi, uni tushlarida ko‘radi, unga sari talpinaveradi? Gap shundaki, bolalik – umrning eng betashvish, eng beg‘ubor, eng shavqli pallasi hisoblanadi. Bu paytda butun borliq bola ko‘zi, bola tasavvuri bilan idrok etiladi. Atrofdagi barcha narsalar birinchi bor ko‘rilayotgani, eshitilayotgani, his qilinayotgani tufayli ham nihoyatda qiziq, sirli va go‘zal ko‘rinadi. Aksariyat odamlar bolaga shafqat nazari bilan qaraydi, uni erkalaydi, suyadi. Bola kattalardan g‘amxo‘rlik, e‘tibor ko‘radi, atrof tabiatdagi har bir narsa unga qadrdon bo‘lib qoladi. O‘zi tug‘ilib o‘sayotgan hovli, ko‘cha va mahallasi dunyodagi eng issiq go‘sha, ota-onasi olamdagi eng mehribon insonlar bo‘lib xotirasiga muhrlanadi...

Afsuski, umr, yuqorida aytilganidek, bir joyda to‘xtab turmaydi, xuddi daryo suvi misol oldinga oqaveradi. Inson ulg‘aya borgani sari uni turmush ehtiyojlari turli yo‘llarga yetaklab olib ketadi. Endi bolaligidagi beg‘ubor sho‘xliklari, bir-biridan quvnoq o‘yinlari, tashvishsiz kunlari ortda qoladi. U endi hamma joyda ham, hamma odamlardan ham faqat yaxshilik, ezgulik ko‘ravermaydi. Turfa xil vaziyatlarda turli tabiatli kishilar bilan muomala-

muloqotga kirishadi, bir kun xursand bo'lsa, boshqa kun dili og'rib uyga qaytadi...

Shunday odamlar borki, taqdir ularni tug'ilgan yerlaridan olislarga olib ketadi. Yaqinlari, qarindosh-urug'lari, xesh-u birodarlaridan ancha muddat uzoqda yashashga, turli davralarda bo'lishiga to'g'ri keladi. Ish, bola-chaqa tashvishi, tirikchilik sabab tug'ilgan joylarga tez-tez borib turishning imkoni bo'lmaydi. Oradan yillar o'tib, umr bir joyga borganda qadrdon go'shalarga yana qadam bosar ekan, insonni g'alati hislar chulg'ab oladi. Ibroyim Yusupovning «Qadrdon so'qmoqlar» she'ri aynan mana shu holatni boshdan kechirayotgan kishi tuyg'ularini badiiy aks ettirishi bilan o'quvchi ko'ngliga birdan ta'sir etadi.

She'rga epigraf qilib olingan maqolga e'tibor bering: «Har kimning tug'ilgan yeri – Misr shahri». Ma'lumki, Misr mamlakatida dunyoning eng qadimiy va go'zal shaharlari joylashgan. Odamlar bu shaharlarni bir bora ko'rish, ular bag'riga sayohatga borishni orzu qilishadi. Lekin shoir o'zining tug'ilgan ovulini Misrdagi muazzam shaharlardan kam ko'r-maydiki, she'rini ham xalqning shu ibratli maqoli bilan boshlaydi.

She'rning birinchi bandidagi «qizil kendir» Sizga notanish bo'lishi mumkin. Xalq tilida uni qizilquray deyishadi. U ko'p yillik tolali o'simlikdir. Ildizpoyasi ko'p yillik, yer usti poyalari bir yillik, silliq bo'ladi. Barglari nashtarsimon uchli, gullari mayda, pushti rangdadir. Poyasining po'stlog'idan olingan toladan arqon eshish mumkin.

Demak, shoiming ovulida hammamizga tanish tol bilan yonma-yon qizil kendir ham shivirlashib o'sib yotadi. Olis yoqlarga uchib ketayotgan turnalar esa lirik qahramon yodiga uzoqlashib ketgan bolaligini soladi. Tor, biroq qadrdon so'qmoqqa qadam bosar ekan, uning «intiqqan yuragi» birdan kengayadi. Shu o'rinda «intiqqan» so'ziga jamlangan bir necha ma'nolarga diqqat qarataylik. Albatta, yuqorida ta'kidlanganidek, uzoq yillar tug'ilgan makonidan olislarda yurgan lirik qahramonning bolalik sog'inchi bilan to'lgan yuragi bu kunlarni nihoyatda intiqib kutgan. Biroq nihoyat bu yerlarga kelib maqsadga erishgan yurakka nisbatan nega «kengayib» degan so'z ishlatilyapti? Demak, bu yurakning intiqishi ichida «siqilish», «torayish», «diqqinafas bo'lish» ma'nolari ham bor ekan-da!

Demak, qadrdon so‘qmoqlar ayriliq yillari siqilgan, diqqinafas bo‘lgan bu yurakka kenglikni, erkinlikni, qushdek yengil parvoz etish baxtini hadya etarkan-da!

She‘ming uchinchi bandi bu lirik qahramon aynan ijod kishisi ekaniga nozik ishora qiladi. Shoir o‘smirlikdagi pokiza tuyg‘ularini ilk bora she‘rga solishdek baxt ato etgan kunlarni, birga mushoira qilgan do‘stlarini xuddi kechagiday tiniq ko‘radi, qalbiga birinchi muhabbat hissini hadya etgan qo‘shni qiz qo‘shig‘i quloqlari ostida jaranglaydi:

Mosh paykaida gala chumchuq chug‘urlar,
She‘r o‘qishib turgan yosh shoirlarday.
Burilishda tanish qo‘shig‘in kuylab,
Qo‘shni qiz oldimdan chiqib qolarday.

Lekin yillar suroni juda ko‘p narsani, juda ko‘p hislarni o‘zi bilan birga olib ketgan. Uzoq yoz kechalari shoirga sho‘xchan qo‘shiq kuylab berib shodlantirgan qo‘shni qiz ham «bunda yo‘q, u yiroqlarda...» Qolaversa, «Bizning joylar o‘rni hozir paxtazor...»

«Qadrdon so‘qmoqlar» asari shoirning sobiq sho‘ro davridagi ijod mahsuli hisoblanadi. Shunga ko‘ra, mazkur she‘rda lirik tuyg‘ular bilan birga o‘z davri bilan bog‘liq ijtimoiy kayfiyat ham aks etgandir. Gap shundaki, sho‘ro davrida yurtimizning, xususan, Qoraqalpog‘iston hududining ham aksariyat sug‘oriladigan yerlariga paxta ekish siyosati olib borilgan edi. Ko‘plab mevazor bog‘lar, poliz mahsulotlari, sholi va boshqa dehqonchilik ekinlari yetishtiriladigan yerlarni yoppasiga paxta bosib ketgandi. Xuddi shu siyosat natijasini aks ettirar ekan, shoir «Bizning joylar o‘rni hozir paxtazor» deydi.

Ayni misradagi «bizning joylar» so‘zlariga alohida diqqat qaratishimiz kerak. E‘tibor bersak, bu misra «Biroq u bunda yo‘q, u yiroqlarda» degan misradan keyin kelyapti. «Bizning joylar» bugungi kunda yiroqlarda bo‘lgan «u» bilan chambarchas bog‘liq. «U» esa «burilishda tanish qo‘shig‘in kuylab» chiqib keladigan qo‘shni qizdir! Demak, shoir «bizning joylar» deganda, shu qo‘shni qiz bilan sayr qilgan, u bilan baxtli damlarni boshdan kechirgan dilga yaqin joylarni nazarda tutmoqda.

She'rga alohida ikkita to'rtlik ham ilova qilingan. Ularning maxsus ajratilishining sababi bor, albatta. Agar she'rning asosiy qismi bir-biriga bog'lanib ketadigan yaxlit lirik kechinmalarni o'zida mujassam etgan bo'lsa, bu to'rtliklarning har birida shoirning hayot tajribalari, kuza-tishlaridan kelib chiqadigan falsafiy qarashlari ifodalangandir.

Hozirning o'zida Siz ham bir narsani kuzatishingiz mumkin. Ya'ni Siz o'zingizdan katta, ulug' yoshdagi odamlarni ko'proq bilasiz, ularga havas va hatto, taqlid ham qilasiz. Tanishlaringizning aksariyatini teng-doshlaringiz, yoshi katta aka-opalaringiz tashkil qiladi, to'g'rimi? Ko'-chada uchrab qoladigan, Sizni yaxshi ko'rganidan hatto chuchuk tili bi-lan salom berib o'tadigan yoshi kichikroq bolajonlarning esa hammasini ham taniyvermaysiz, ismlarini-da aniq ayta olmaysiz. Nega? Chunki, odamning tabiati shunaqa. Odam doimo oldinga qarab oyoq bosadi, oldinda turgan narsalarni ko'proq ko'radi, oldindagilarga intilib yashaydi. Natijada

Cholga salom bersam o'sha so'qmoqda,

«Kimsan?» deb tanimay menga qaradi.

Bir bola uchrasa sal nariroqda:

– Kimning o'g'lisan? – deb men ham so'radim.

Mazkur to'rtlikda, biz yuqorida aytganimiz inson tabiatidagi qonu-niyatdan tashqari, lirik qahramonning o'zi tug'ilib o'sgan joylardan ketganiga juda uzoq yillar bo'lgani, uni bilgan keksalar endi uni unu-tayozgani, u yo'q yillar tug'ilgan bolalarni esa o'zi tanimasligidek holat ham aks etgan, albatta.

Keyingi to'rtlikda hayotning bundan ham achchiqroq haqiqatlari ixcham badiiy shaklda ifoda etiladi. Uni ikkiga ajratib tahlil etgan ma'qul.

– Ota, narvon bo'пти anov qo'sh terak!

– Bolam, terak emas, bu umr-ku, bu!

Otaning ovuldan uzoq yil uloqib ketgan o'g'lining sodda hayqirig'iga bildirgan javobida qancha haqiqat, qancha hikmat jamuljamdir. Avvalo, bir paytlar yashnab turgan terakning oxir-oqibat yog'ochga – narvonga aylanishi umrning o'tkinchiligidan, hech narsa boqiy yashamasligidan

ogoh etadi. Undan keyin, bu yerda yolg'iz terak emas, balki qo'sh terak haqida so'z bormoqda. Buni farzandlarini oq yuvib-oq tarab voyaga yetkazish uchun aziz umrini fido aylaydigan ikki jafokash inson – ota va ona timsoli deb tushunsak, to'g'ri bo'ladimi, bolalar?

Qolaversa, bu «qo'sh terak» nega aynan «narvon bo'пти»?

Narvon nima uchun xizmat qiladi? Insonni tepalikka, balandlikka, yuksaklikka olib chiqish uchun. «Qo'sh terak»ning – ota va onaning umri esa farzandlarini shu yuksakliklarga yo'llash tashvishida kechadi. Ular o'z yelkalarida kelajakni ko'tarib turadilar!

Ajoyib shoir Ibroyim Yusupovning hayoti va ijodi, «Qadrdon so'qmoqlar» she'rining boshqa xususiyatlarini esa quyidagi savol va topshiriqlarga javob topish asnosida o'zimiz uchun kashf qilamiz.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbek va qoraqalpoq xalqlarining qadimdan bir oila farzandlari kabi ahil va inoq yashab kelayotganiga hayotdan misollar keltiring.
2. Ibroyim Yusupovning mehnat faoliyati uning hayoti davomida qaysi sohalar rivojiga ko'proq hissa qo'shganini anglatadi?
3. «Qadrdon so'qmoqlar» she'rining yozilishiga nimalar sabab bo'lgan, deb o'ylaysiz?
4. She'rning beshinchi bandini batafsil tahlil etishga harakat qiling.
5. «– *Inim, hoqqa nega bog'lading eshak?*
– *E, anov chiriy deb qolgan olma-ku!*» misralarida hayotning qanday haqiqati ifoda etilyapti? Buni o'qituvchingiz va sinfdoshlaringiz bilan birgalikda muhokama qiling.
6. «Qadrdon so'qmoqlar» she'ridan olgan taassurotlaringizni yozma bayon etishga harakat qiling.

MUNDARIJA

Ma'naviyat xazinasi	4
---------------------------	---

BOLA – UCHQUR XAYOL EGASI

G'afur G'ulom	10
<i>Nazariy ma'lumot</i>	25
Turob To'la	27
Xudoyberdi To'xtaboyev	39
<i>Nazariy ma'lumot</i>	68
Janni Rodari	70

KECHAGI KUN SABOQLARI

Muqimiy	94
<i>Nazariy ma'lumot</i>	101
Abdulla Qahhor	104
<i>Nazariy ma'lumot</i>	112
Odil Yoqubov	114
Erkin Vohidov	129
O'tkir Hoshimov	145
Said Ahmad	155
<i>Nazariy ma'lumot</i>	163
Musa Jalil	166

SO'ZDA HIKMAT BOR

Xalq qo'shiqlari	174
<i>Nazariy ma'lumot</i>	177
Alisher Navoiy	181
<i>Nazariy ma'lumot</i>	196
Muhammadsharif Gulxaniy	199
<i>Nazariy ma'lumot</i>	214
Avaz O'tar	216
Abay	222

RANGIN TUYG'ULAR

Zulfiya	232
Pirimqul Qodirov	241
<i>Nazariy ma'lumot</i>	269
Tog'ay Murod	270
Jumaniyoz Jabborov	297
Ibroyim Yusupov	310

SUNNAT AHMEDOV, RAHMON QO'CHQOROV, SHUHRAT RIZAYEV

ADABIYOT

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan 2-nashri

Toshkent «Ma'naviyat» 2009

Muharrir *U. Qo'chqorov*

Rassomlar: *A. Mamajonov, R. Zufarov*

Texn. muharrir *T. Zolotilova*

Musahhihlar: *O. Bozorova, S. Abdusamatova*

Kompyuter dizayni *Sh. Sohibov*

Bosishga 18.03.2009-y.da ruxsat etildi. Bichimi 70x90^{1/16}. Tayms garniturasida. Ofset bosma usulida bosildi. Shartli b.t.23,40. Nashr t. 14,92. 430611 nusxa. Buyurtma № 5.

«Ma'naviyat» nashriyoti. Toshkent, Buyuk Turon, 41-uy. Shartnoma 11-09.

«Yangiyul Poligraph Service» korxonasi bosildi. 112001. Yangiyo'l shahri, Samarqand ko'chasi, 44. 2009.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgan-dagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						
5						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqova chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.